A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 394 Subject संस्कृत विवेचना

Name of MSS ग्रह लाघव टीका

Author मल्लारी दैवज्ञ

Period Folios 76

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios N.A.

W-9

A. no. 324

Graha laghava Sans Tika
by Mallari Daivagya

लो९ पत्र ६८

ग्रहलाघव टीका? ; मल्लारी दैवज्ञ अनु०
६३ पत्रक॥ ल०अ० १३ पं० प्र० पू०

ह० ल०

ग्र॰ टी॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः नाके नाकेशमुख्याः सुरवरनिवहाः सन्निधेयं तु संख्यातान्याख्यामात्यामसीधांक
१ शमपि च मनः शर्वकं वा यदीया एवं हि लेकरदंतमकलमस्तकिरः संहसंहर्षितोऽब्धि श्रीहेमभकेष्टसिद्धि
प्रदमिह सकलं सादरं तेन माति १ मल्लारिकुलनायकं रविमुखान्खेटांश्च नत्वा गुरोः सल्लापारथुगोऽ
वाप्य च तनः किंचित्स्वबोधांशकं मल्लारिर्ग्रहलाघवस्य कुरुते टीकां समहासनां यस्मादल्पमतिस्त
द्वृदितमतिः स्यात्सर्ववैविश्रुतः २ मध्यस्फुटादौ दयवक्रशर्वंकमौदिलं पक्रमितेदवमाऽस्य जीवाधनुः
संग्रहकं विनाऽते नस्मादयेति श्रयमयवमोले ३ कथ्यमकरकृतिविनाथ नुजेयखगकमौदिलमल्पकम
ता उपपत्तिविचक्षणाविधयो गणिका संदधियो विस्मिहिताः ४ तस्माद्वा चुपपत्तिमस्यविमलां तन्नेमा
स्ताऽऽग्रायतोऽपासमग्नतिकोशलं गणिकाः पश्यंतु नष्यन्तु ते हेवर्धा गणिका विलोक्य परिहास्य
द्वेषमेयात्सतो किं गाशायं न याप्रगा पक्तिषु साभाविकसंगुणः ५ अथ ग्रहावधिमाके नगणा यो
गः स्यते द्वेकालं कालं कालेभजनमजरंजनो नाप्यको यत्त्रियस्ते जेतो सत्तोषतो हि त्रिनयन जनकं
नाकलोकेऽश्वकर्षं गयज्ञं यज्ञयज्ञेश्वरस्मरणिरसा सेवितं वितविधादातारं तस्मनाभं भव भव नवशो
नानेक नवनता ६ अथ श्लोकस्यार्थः स्वगमसत्याप्यवालाववाधार्यसंदेयतामर्यवाच्यते देशे
नोपशालिनं नेतानमत्रनाभं सिद्धरं वर्गणना धोशुं हीति निश्चयेन संतोषतः भजभजसेवेयति नरः पु
रुषो भवः संसारस्तरेव यद्वेनेन स्यव पुः वशुणनस्यात स्वस्त्र एवमस्यादित्यभिप्रायः तमेव विशेष
ताद्धारान्तोदि त्रिपुरसतिस्थितिनाशकालेषु वर्ततेऽसततयात्रिकालावस्थायिनमविनाशिनमि राम

१

1A

मर्थः कालमपि कलयत्यानुकलयति स तथा भूतः शंकरस्तनीनायको गणविनायकः स्कंद इत्यायस्यपि यः स्तद्

न तस्मादूर्द्ध नेत्र वर्तते श्रीगुणेशो मिश्रिद्ध त्रिनयनो जनकोयस्तं श्रीवननय निमर्थः यद्वा त्रिनयनस्य नन्दनो

कपितरं गणानां तस्य षष्ठि कथनेन गणेश पुत्रः केवल मेदि त्यादिगणेशकल्यादौ शपिद्धनाकुलो कस्य गणे नो

केवक्र कं धकर्मीयस्मात् गेय तद्गेयं गायनेन नाति तथा गायन वाय संगीत शास्त्र प्रवर्त्तकः यस्य यज्ञेया

न्व नां यागकर्तृणां यज्ञ य तस्य यज्ञां शुभाकारमित्यर्थः वस्तुम्भ प्रिय सावकाः सत्रास्त्र ष्टाङ्गं यदीयादेवा

स्त यांषि सामलके नसंवितं विनविद्या द्वातारं वितरं वेदविद्या शास्त्र तदेशा अगणन्याय मीमांसा धर्म

शास्त्राणि मिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति तद्दातारं श्री शुभ फलप्रदायकमि

त्यर्थः श्रीमज्जलधिनदनिकरस्थितनानोपवनविराजितनंदिग्रामाधिप नगरवासि सकलभव

तिप्रवित वारण पुंगल कमलगणितादवी विचित्र नपरतरामिलदेववन्मा तेन कं भपीदलं वन्दनाकं दा

कंठीरव श्री मदुमार मण अवमाद्यं यक्तं कजा वाम महामति वेभवदेव विलक्षण देव नाम नामेत न देवना

गतो पादेव जववंशवधीत्र हलायुधान्वय रक्षक राज विकीर्षवस्त्रादौ निर्विघ्नेन ग्रन्थसमाप्तिप्रचयगमन

भागत्रिष्ट्याचारपरिपालनाय प्रार्थनेन नमस्कारवस्तु निर्देशात्मकानां मंगलानां मध्ये मंगलात्मतीति मंगलसंपि

तेन ग्रन्थारंभे वसन्ततिलकयाहः ज्योतिः प्रकाशनमनोपरि सूर्यविंशं तस्य कर्मणे चरणेगंदनाय

शूलं स्वस्त्ययन शिवमदं शकृते रूपाणि कौतुकं तनयति केशवनाक कतिष्ठ १ श्रुतिर्वेदास्तया

तिसर्वेषां कर्मणां धर्मत्वे तावदेव शिवमाद्या विस्तौति किंविशिष्टः केशवस्य विलोकनाक यस्य तिसृभिः स्तां

वेदाः स्मार्तत्वात् ज्योतिषस्तेजसः स्वप्रकाशस्य गुणत्रयातीतस्य तेजोरूपस्य परब्रह्मणः प्रवोधाज्ञा

2

गी॰टी॰
२

नेतं जनयस्तुमासयतीति यथा मायावेष्टितमंतोर्देहात्ममानिनः प्रमोदहानेश्वरः आत्मानि मोव्यापक
नेतं जनयस्तु मासयतीति यथामायावेष्टितमंतोर्देहात्ममानिनः किंकृत्वा तस्म
निराकारस्तुमादिज्ञानं वैदिककर्मद्वाराश्रवणमननेनिदिध्यासनमाला त्कारेभवतीत्यर्थः
मात्कर्मचरणेन स्याश्रुतोसशुद्धज्ञानि यानि संध्यास्नानदानजपहोमयज्ञादीनि तेषां चरणेन चरणाद्यशा
नेष्वितं मनः संशोध्य शुद्धं कृत्वा यतो मनः शुद्धौ ज्ञाना या मेवात्मज्ञानं भवति गहनार्थेन गाभीर्थेन ए
तां श्रर्थं श्रुणां चेतर्हि हृदयाभ्यासानंदयिन यतः स्वल्पादपि स्वल्पान्यादपि गीयस्यासा नव श्रेशृणा स
ल्पादपि यात्र्प्रतिस्वसाम्रर्थो दवायः कस्यापि नस्यात् प्रर्थाववोधं विना श्रुत्वा तत्कर्माचरणं कथं स्यात् तस्य
नपवाद तदेशकृतेस्व स्पपरमेश्वरस्यवेशगाववगाया स्तैः कृतायेउपायातव माभाष्यादयस्तेषां क्रीकृता
प्रवटीकृत्वा तव गाभाष्याय वल्लाव नेनतदुक्तकर्माचरणसमयोगवस्यात् इति विसृपदे प्रथयितृपदे
केशवस्यपिन्वांकगहस्कोतकादिग्रंथरूपाजयति तामेवविशुद्धवगाद्वारात्स्तौति प्रकृतिः कृति समाना
यथावेदोक्तं कर्मकार्यमेव सत्यत्वात् तथैयकेशवगागपि ज्यातिषांग्रहनक्षत्रादीनां श्रवार्थं ज्ञानेन नय
तीति तथा किंकृत्वात स्वाकेशववाविस्तानि यानिग्रहसाधनादीनि कर्माणि तैः विततमनः संशोध्य
गहनार्थेन श्रंणास्वल्पादपि च तदेशगास्त्रिख्यास्तैः कृतायेउपायाटीकायास्तैः प्रवटीकृत्वा श्रथय
थार्थं मस्ताशुक्केन मस्मरणेकतेव्यं गणकेरपि कस्यपि स्मरणं कर्तव्यमित्यादिविषमहेतेनाह प्रति
भ तत्समेविकेश चायं हृच्छंगणा ह्यलमस्त्वहेतेवाह स्पपालश्रदमानेन श्रभं तस्मरणमं करणे ववि
सृष्टं देषिध्यविसृहरूपसर्वव्यापनशीलो विसुः तस्य भगवतो रूपं प्रागमोक्तं चतुर्भुजादिस्वरमन
सिपदि नत्रव्यापकस्य निराकारस्य परब्रह्मणोरूपमेव नास्ति कस्य स्मरणं कर्तव्यमिति यतउक्तं राम
३

श्रीमद्भागवते नन्वात्मस्येगुणजन्मकर्मभिर्निरूपितत्वेऽल्पत्वनस्मादितिगुणादि एवं संदेहे केचिदापाद
येति श्रुत्रोच्यते प्रकृतेः परेणापि ...कारेण शुद्धं विशुद्धं मायया सृष्टं मायासत्वरजस्तमोगुणात्मिकातेगु
णाः परब्रह्मणि न गुणा ...तत्वात् अतश्चयं सृष्टादि मायाकेवलं भगवत्सुखे वदं भगवतिनास्त्येवश्च
नचेदं ब्रह्मब्रह्मरूपिपीलिकान्तं सकलेन सत्वसगुणात्वात् अतश्चेदं वेदान्तमखिलं कर्मकाण्डमसमत्वं यत्तोप
यत्कर्मतत्त्वनस्थाणि साधु ज्ञानिनस्तु मायारूपिणाः समाः नन्वेकनवेदनयत्कर्मकाण्डं नदसत्वज्ञा
नकाण्डमुपनिषद्भागात्मसत्वं एवं कथं स्यात् उभयोः समत्वमसमत्वं वा वक्तव्यमसमं असमेनैव कर्मका
ण्डेन कल्पितं भगवद्रूपमेव तेन समस्य व्यापकस्य परब्रह्मणो ज्ञानं भवति यथा मिथ्याभूते प्रतिबिंबे सा
विबिंबानुमापकत्वं एवं भगवद्रूपमसत्यमपि सत्यमेव कल्पितं यथा बालानां प्रथममक्षरज्ञानार्थं यंडो
कारशिलायां श्यवर्त्तेलपाषाणादिस्थापते तद्वन्मायावेष्टितलोकानां समप्राप्यर्थं भगवद्रूपं दारु
पाषाणमृदादिजनितं चतुर्भुजद्विभुजैकदंतादि कल्प्यते तदपि युक्तं उक्तं च योगवाशिष्ठे अप्रबुद्धा
गमलब्धयेयथास्थूलवर्तुलं दृषत्परिग्रहः शुद्धबुद्धपरिलब्धये तथा दारुमृण्मयशिलामयार्चनमि
ति नचैव विशेषणद्वारेण विशिनष्टि परिभूतं कृतप्राकृतं सार्विकया जीवयासरुद्धं प्रसशुंकारस्यवा
येध्रुवयेन तत्तथा जनकेन राज्ञा स्वप्नदेशकारधनुरणी येवं प्रतिज्ञा कृता यतश्चहं तुः सज्जं करिष्यति।
नस्मे नातकोंकल्यांदास्यामीति एवं विदितवतामेव गतस्याज्ञीकृत्वा शुक्लीकृतं मिति ताम सयणादेश
सिद्धं हृदाभगमा वज्रेयो पसिन्न चासोदासस्वतेन लसक्षोभमानेस्तु नतां हृत्वोवर्तलोवेहृद्यमस्ततत्रया स
हृफलमेवादितत्वकर्षणादशनीतिनथा आत्मा आत्मसंगीकृतान्नर्मेत्र मम स्य शभायेन न त्वं तया मतृष्पदेह

3

प्र.टी. धानित्युक्तमित्यर्थः अथ प्रकरणप्रतिपाद्यानां प्रकरणानां नदेव विशेषणद्वारेणाह ज्ञानेति ईशं प्रणम्य कर्तव्यता
३ या समर्थयन्नाह मा विकथा जीवयास्तरपरिभ्रंशो यस्मिंस्तत्र अस्मिन् करणप्रयोजने नकृते दृष्टप्रवर्ति
नापत्तेर्हानायैवाऽलं सततमुद्भवन्नपाहय यस्मिंस्तत्र अत्र यद्भूते साधितमाप्तिं नन्वेवं इष्टम् अकेडेवाङ्
भेजः प्रसिद्धः सफलग्रहणादिज्ञानरूपं फलं प्रदर्शनीति तथा ज्ञानान्तःपुंकोः प्रभाच्छायायास्मि
स्तथा प्रत्यहं कृष्णायासाधनमपि कृतमस्तीत्यर्थः तमेमनोऽरसंनान्ताच्छदाभिः अर्थश्रवं कृत्यग्रेय
भ्याःस्मरवेत्तिहं ध्यानयेत्तदा स प्रयोजनं दर्शयन्नाह यतः प्रयोजनादिकथनं विना ग्रंथपठनादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात् उक्तं च सिद्धिः श्रोतुः प्रवृत्तीनां संबंधकथनाद्यतः तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु संबंधः पूर्वमुच्य
ते किमेवाज्ञाभिधेयं स्यादिति शृणुस्तके नचित् यदि नेशाच्यते तत्सफलमस्य नतद्वेत्तारो वे स
वेदि शास्त्रस्य सके मेत्ता वापिक सोचित यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते इति इति पूर्वोपर
पूर्वमतावदति यद्यप्यकाण्डे रूपैः करणनिर्धारणेष्वस्मकोपनुपपासनसिद्धिरस्मात् न्याचापक
मेवरितं सकलप्रथकावंकतं ग्रहप्रकरणं स्कारमयतोऽमि इ ग्रहं गोलशास्त्रं चापि ग्रहप्रकरणग्रहा
ग्रहसंबंधीनि ग्रहगणैः रयासत्वाही नि कुमागीशक्रियंते साधंतेयासि त्रितित कातेभ्य यतः उदयशा
मास्मि यत्र स्पष्टादेर्ग्रहानयनेसमसिद्धांतः यत्र युगादेर्ग्रहानयनं तत्तंत्रं यत्र शकादुग्रहानयनं तत्क
रणं ग्रहप्रकरणानिमिनमेतेन शकाद्ग्रहानयनं करोमीति सूचितं तथापि कथं यद्यपि ग्रंथेषु महांतो
धीमतां गम्या यास्तथापि भास्करणाचार्याप्रकरणानि प्रकाशे प्रपञ्चः यतं तेषु पकाय प्रदणा स्कृती
वा पत्रघी नस्कोऽकं प्रदाहिसिद्धिं स्यात्सा न भवति अस्माद्धेतोरिदं मया क्रियते किंविशिष्टं न्यासी एम
३

3A

१

चाचांद्यतः एतत्कर्मण्यंशहितं सूनतं लघुग्रकानंस्फुटं स्पष्टार्थं शुद्धचक्रं तद्ग्रहाणां तावत् तत्स्पष्टं स्ट
गेणां शुद्ध्येनाह यवनौ ते ५५२ दिनशकाऽशा ॥ हृष्टालमानुबकावधि ॥ २ दिनशेषकं तद्युक्तं चै
त्राद्यैः शुद्धगगतः सदृक्षत्रचक्राहिकादसरफलाधिमासयुक्ते । रविरिंद्रगततिथियुग्निरञ्चक्रोगा
णाद्यं शुद्धगतेताधिवद्ध ६६ लब्धैः ऊनाहैर्विशुतसहर्गणो भवेद्देवाः स्याच्छु ॥ ५ दिनचक्राद्युगणो
ज्ञात ५ शकवर्तमानैः शालिवाहनशाकः यातगर्भगणः ज्ञातोऽविनितः ह्येत्र यथस्थानाः ३
राश्यतदेशातेर्हिवचनाविंशादधिकचक्रे ईशाशातेरुनोवलितः सनग्रयथसारभ्येष्टकालपर्यंतं वर्ष
समूहः स्यात सद्गुणः एकादशाभिः ॥ हृतः भक्तः एकस्थयमलं तच्चक्राब्धिचक्रसंते रविदृतशेषा
के रविदृतशेषकं रविभिर्द्वादशाभिर्गुणितं यतशेषकं तच्चैत्राद्यैस्त्रतमारभ्येष्टकालपर्यंतं गतमासै
र्युक्तं तत्स्यकस्याप्य अमृतः शृष्यकस्यात सदृक्षत्रचक्रात इष्यांदसतेनतद्दृष्टोऽवंभ्येयचक्रेत
नसहितादिति ततोदिति अयुतनात अमरस्यपंस्त्रिशाङ्किभंक्तात यत्फलं तेनाधिमासाः तेस्तस्थयकस्य
युक्तं समासगणाः स्यात ततस्तत्रवृत्त्रिंशाद्गुणं सत तच्चक्रप्रतिपदमारभ्येष्टकालपर्यंतं याव
न्त्यस्ति यथोगताः ताभिर्युक्तं युक्तं कार्यं ततस्तद्वतिरपञ्चकोप्याप्याशाधैतिरयोतिशेषानासकस्या
यः स्वक्रसागणः षडशीतिनाद्युक्तं तत्स्थकस्याप्य अमृतः शृष्यकस्यात अधिपञ्चलब्धैः सु
ख्यस्थमाः षड्दृष्टपभिस्त्रहृः षष्टिमितैर्भक्तात यत्लब्धा ऊनाहाः तयदिवसाः तैः शृष्यकस्यवि
युतं दीतसहर्गणाः अहोदिवसानां सावनानां गणः समस्तो भवेत सोऽहर्गणाः स्यात पंचभिर्हतेर्गुणि
तेयचक्रं तेनयुक्तयुक्तः समस्तेशायस्थेवंतामितोः ज्ञातचैत्रमारभ्यगतेस्तार्हितजेगाताः स्यात चेत्तत

प्र॰टी॰ दिने सौरः दर्शान्तो वा तार्थं सक्रान्ति रेको वा कर्तव्यः उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्सैकोनि
४ रेकः क्रियते परिणितद्दृद्धिति अत्रोपपत्तिः अत्र ग्रन्थारंभे द्विचत्वारिंशदधिकचतुर्दशशतमिताः शाकस्यासीत् त
च्चैकस्मात् मध्यमहानयनार्थं मनेन शाकेनेष्टशाकं ऊनीकृत्य गतवर्षगणः सौरो ज्ञातः यत उक्तं सृष्ट्यायनं ते
युगपूर्वकमत्र सौरात् इति अतस्तेषां वर्षाणां मासीकरणार्थमनुपातः यद्येकस्मिन्वर्षे द्वादश सौरमासाः
भवन्ति तदेष्टवर्षैः सौरवर्षैः किमिति मानसानां द्वादशगुणाः फलं द्वयं तस्माच्चिह्नितता न्यासः अत्र के
चिन्मासानां चान्द्रत्वम् समासोप्यद्वादशमासाः सवेनस्य उतिष्ठतेवे यधिकवण्यमापादयंति नस्सत् अ
त्र मासाः सौरा एव यतस्त्वांद्रमासानां वर्षमध्ये सावयवत्वमस्ति अतस्तन्न पदिताः सौराभ्यस्य द्वादश
त्रि भावेन द्वादशैव भवन्ति अतः कृतिरियं समीचीना एवं सति आचार्येण वहुष्वर्षेषु दर्शान्तो वा इत्य
स्मात् अतोन्तार्यवार्थं त्रिंशाक्रोशुभयार्थं प्रथमं वर्षाणि यानि तान्येकादशान्यष्टानिकृतानि यत्नो य
तस्य चक्र संज्ञा कृतायच्छेषं तद्द्वादशगुणानि ते सत्नामासाः कृतानेसौरमासाः चक्रादिमारभ्येष्टशाकं चैत्रा
दिपर्यन्तं ज्ञाताः ततो यन्मासीयोऽहर्गणः साध्यते चैत्रादिमारभ्य तन्मासावधि येपातमासास्तयुक्तास्त तानि ५
न्मासावधि स्युरिति अत्र अधिमासानां गणितं तु दृष्टं च दृश्यते यतोऽवर्षाणि द्वादशगुणानि सौरमासाश्चे
ज्ञात्स्यात् तन्मासाश्चान्द्राः अत्र मासात्यायोग संभवः कथं स्यात् अत्र प्रथमं सौरमासेभ्योऽधिमासानानी
यन्ते सुसंयोज्य चान्द्राः कार्याः तेषु चैत्रादिमासा चान्द्रा याज्याः अत्राचार्येणाहर्गणभिन्नमासोर्थीयाः कृताः
चैत्रादिपूर्णमधिकं जाते अतोऽधिमासानयनेऽधिपूर्णमसक्तं अधिकत्वात् न यथा चैत्रादिचान्द्राणां
सौरकरणार्थमधिपूर्णमन्तर्नीकर्तव्यं यत एकस्मिन् वर्षे सौरदिनेभ्यश्चान्द्रदिनानि एकादशघूनाधिकानि

राम
७

4A

निरूप्यंते एवमधिमासाः सावयवाः संयोज्या अनुपातस्य सावयवत्वात् तत्राधिमासार्थं योजनं अत्रोक्तकल्प
याहर्गणे योजनीयाः अतः सौरमासेभ्योऽधिमासानयनं यदि कल्पसौरमासैः ५१८४००००००००कल्पाधिमा
सा लभ्यंते १५९३३००००००तदेष्टसौरमासैः किमिति अत्र कल्पाधिमासैः कल्पसौरमासेषु भक्ते
षु लब्धं ३२।१६।४ एभिर्मासैरेकोधिमासः उक्तं च ब्रह्मसिद्धांते द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्त
था घटिकानां चतुष्केन पतत्येकोधिमासक इति ततोनुपातः यद्येभिर्मासैः ३२।१६।४ एकोधिमासस्त
देष्टैः किं अत्राचार्येण स्वल्पांतरत्वात् त्रयस्त्रिंशन्मासाः स्वीकृताः एवं मासेभ्यः अमरफलाधिमासगु
णामित्युक्ते अत्रैव चांद्रेभ्यः अधिमासैरधिमासोऽभूत अतो दिग्गुणाः इति इदं स्थूलं हरस्य स्थूलत्वात्
तदंतरं साध्यते एवं चक्रमेकादशवर्षात्मकं तद्द्वादशगुणितं जाता मासाः १३२ तेभ्यः कल्प्यानुपाते
न जाताः ४।१२ त्रयस्त्रिंशद्भक्ते लब्धा जाताः ४ अवांतरं एकचक्रे द्विमासत्वं अतोनुपातः यद्येकचक्रे
द्विमासत्वं लभ्यते तदेष्टचक्रैः किमिति सद्गुणचक्रा इति एवमधिमासयुक्ताः सौरमासाश्चांद्रमासगणा ए
वमधिमासयुक्ताः सौरमासाश्चांद्रमासगणो जातः ततो दिनीकरणार्थमनुपातः यद्येकमासस्य त्रिंश
द्दिनानि तदेष्टमासैः किं मतेमासास्त्रिंशद्गुणा रूपहरस्य विकृतत्वात् एवं जाताश्चांद्रदिवसास्ते
ऽवमासगुणपर्यंतमिष्टतिथिकरणार्थं गततिथियुगिति ततोनुपातः यदि कल्पचांद्रैः १६०
२९९९०००००० कल्पदिनक्षयाः २५०८२५५०००० लभ्यंते तदेष्टचांद्रैः किमिति कल्पदिनक्षयैः कल्प
चांद्रेषु भक्तेषु लब्धं ६३।५४।३२ एभिर्दिनैरेकोदिनक्षयस्तदेष्टैः किमिति अत्राचार्येण स्वल्पा
न्तरत्वात् षष्टिरेव धृता एवं च ततः षष्टिभक्ताश्चांद्रदिनक्षयाः स्युरिति अथ जातं चक्रवर्षादि।

5 ६२ एषांदिनानि २८४८६।

ग्र॰टी॰ ५ तेषु ४॰ ८। पृथिवीरकत्र ६३।१।२ युक्त ३६१ एभिर्भक्ते भफलानांतरं किं विसूत्राः दृष्टाः ते शेषाः गृहीताः यतो ग्रहा
रंभे सत्यः तेषव्यतल्पाशीत अतस्तत्रुक्तं दृग्भ्रमणं नाडिकास्ताः षष्टिभक्तादिनानि गणाहर्गणेना एव
तितोदरव्याने षट् अतो निरग्रक्षांशापूर्णमिति एवं दिनद्वयाशेर्दृष्टनाः कार्याः यतो वर्षमध्ये वार
दिवसभक्ताः सावनदिनादिषं चदिनाधिकातिरिष्यते अतउक्तं ऊनाहै विंयुतमिति अतद्दिनद्वयाः स्या
वयवाग्रशेषातेन गृहीताः यतः सावनदिनद्वयोनचांद्रेषुकृते षट्दृशगलितिथ्यंतकालीनः स्यात्
गततिथियुक्तत्वात् ग्रहाः सूर्योदयकालिकाः कृतेषाः एवं तिथ्यंतसूर्योदययोर्मध्ये दिनद्वयशेषा
मेवततेषुयोज्यं यतस्तिथ्यंतादग्रसूर्योदयः पूर्वं वियोज्य मधुनायोज्यं तत्त्वान्तयोर्नाधुः उक्तं च सि
द्धांतशिरोमणौ तिथ्यंतसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषं तत्केनतेनोदयकालिकाः स्या
तेथ्यंतकालेयुगणोऽन्यथा तदुति एवं सावनोहर्गणोजातः सप्ततष्टः सन् सृष्ट्यादावः यतो ग्रंथादौ
सोमवारस्याशीदवत्तचक्रदिनानि तस्मात् तष्टानि शेषं ५ तज्ञानुपातः यद्येकचक्रे पंचवारास्तदा तदे
ष्टचक्रैः किमिति अतः शरहतचक्रयुगितिष एवमहर्गणाः साध्यादानीमुवानाहर्विधिमुतानभ
वास्तवगणोध्रुवः खमनलारसवाई यदृष्यराः सितरुपभ मुरोष्ययखमापमौ शूरकृतागरिता विधुतो
गजः ६ शुक्लाद्वावपूर्वाः शुगाः द्विति भुवोभ तबदंतावि दः केंद्रस्याधि गुणाङ्कवः स्वरगोः खे
३ षट्यमाखिलाः दशकेंद्रस्यभगाः कृष्णाद्यमलागशशादिकोष्यपूर्वः शुक्लाः पंचमेवायमाद्यय
रसमधदेपकः कथ्यते १ तदेताः सर्वसमभगाः भानिदण्डयामखेयमसतयावगणयोऽयंभुवः खं
मूलं मुनलात्वयः रसवाईयः रसाः षड्वाईयशांताः एवं षट्चत्वारिंशत ईश्वरायकादशशत्रस
राम ५

5A

दंष्ट्रांकालान्तोवा समेतो गतिरिति न्यायात विपुलं गजः विधोस्त्वं इत्यापन्नां गं मंदोत्र्यं तस्य चवानदिनः
नाः एवमात्र ज्ञानवयमोढा शरच्छुताः शुराः पंच कृताष्टनाशः एवं पंचनाविंशत अधोगाद्ध्रुवः श्र
लाः समद्वीपसिद्धा लेखराः लेख्यरस्यपराः पंच एवं पंचाशत लिलिभवनीतिल्लिलिभरलसभोगमसायं
ध्रुवः भः एवः नतानि पंचविंशतिः दंताद्वाविंशत विदात्रुपसकेउस्यायध्रुवः सप्तपञ्चवा
दः शरारास्वयः उडुलितनवज्ञानिसमविंशतिस्त्रगणादवानागरोः हृहस्पतेर्ध्रुवः लेखस्यपद्यमाध
दपसिद्धाः यमाढौ एवं षट्पृतिः वविलावसवाशाउलाश्यीपकाण्वमष्टादश भगोशुक्रस्य
यहाकेंदुशीघ्रकेंद्रे तस्य ध्रुवः क्रूरकाश्रकाष्टतदशायमलोद्योशानरपिराष्णाधायध्रुवः शेलाः
सप्तपंचयवः पूर्वदशायमाढ्यः यमोद्वौसप्तयपञ्चनाशः एवंद्विचत्वारिंशत एतेग्रहध्रुवाणाम
याः अत्रोपपत्तिः अत्राचार्येणाण्काददशतशतिवर्षाणिकृत्वा ग्रहणां नयनं कृतं एवं ग्रहा
णाः एकादशवर्षमध्यस्य एव तदुक्तनीयेग्रहा नयकादशवर्षमध्यस्यायवर्भवंति अतो
यावंति चक्राणि भक्तानि तेषां ग्रहाणां नीयते तद्ग्रहेष्वप्रहि यशंग्रयद्यकादिमास्यात्रहाः सुरि
ति एवमाचार्येणाण्कमितचक्रादेकादशवर्षात्मकात मध्यमाग्रहाः साधिताः तेयथा कल्प
सौरवर्षैः कल्पग्रहभगणाः तदेकादशवर्षैः कतीति अत्रागतानां भगणानां शेषोत्पन्नाभाग्या
त राशाद्याय एवगृहीता तेषां ध्रुवसंज्ञास्थिरत्वात अथवा एकादशवर्षात्मक महर्गणेन साध्य
एवं करणे कथिताग्रहाः साधितास्तेग्रहेष्वयोज्याः अत्राचार्येणानहृादशगणितिस्फुटा कृताध्रु
वसंज्ञाकृता अतोदिनगणागतग्रहेषु ध्रुवाविधाज्याः अत्रउक्तमस्तिचक्रगदेत्वात अत्रवाला

ग्र·टी· वर्षायं येस्थली कर्म्मे एकादश वर्षाणा मध्यम शोणाः ४९ अत्र तायमद्दोरामिथ्युणामित्विलोके भंकरस्मादि
६ नाम्नालमध्यमपदिः ।।१२८।। ४९ अथंद्वादशाथ्युद्धोग्नानोरविभुवः एवं सर्वेषां ग्रहाणां भंवाउमाया एवं
भवाद्गकाश्रयथ्याग्रोः नेनरवाचीमलकथनानंतलोपकः कथ्यते रूशायोग्नाः कुवेदास्तलपनद्दुहविषो
ग्रूलिनोगाभवः ४२ लंगोत्वामहि देवास्तमक्तिवमुद्दवोशाग्रयेषामद्दीजे दिक्शैलाष्टोतकेंद्दुवि
मकलनवर्भद्दजिनेशाश्विभयाः श्रीक्रकेंद्दु ग्रहाणाद्दिनलवेनवधानोगातिथिः सर्गानुल्पः ८ नवनेस
र्य्येतपनः सविता रविरितिमभियानात ग्रहायः ग्रहाणांतज्ञायधुग्रादेयमेतिएलुणयः लेपः स्यात रूशा
एकादशाणोग्नागावोनवम्र भुस्थंद्दुयकथवमेकोनविंशतिः कुवेदाः कुवेकोवेदाश्चनारः एकचन्ना
विंशदिति विधोचंद्दुस्य ग्रूलिनः एकादशागोभवयकोनविंशतिः षट्त्रसिद्धाः लंगोचंद्दुमंदोच्चस्यत्वाणि
पंचस्रमद्दयः समदशादेवास्त्रयस्त्रिंशत तमसिगाहोविस्तृत्संद्दुउवः सप्तविंशतिः अष्टानयः अष्टविंशा
न अथयोगद्दलेपकयनानंतरंमहीजंभोमेदिकदशशैलाः सप्तसप्तोत्रसिद्धाः ज्ञकेंद्दुयप्यशीघ्रकें
द्दुविमकलनवर्भविगतामकलाः सप्तविंशतिकलायस्मिन्नेवं भलेयन्नवर्भं एलपष्ठकं एकोनविं
शाद्गागाः त्रयास्त्रिंशकलाः द्दजिनेशुवेश्च द्दयः समग्रयिनोद्दोभपः षोद्दश श्रीकेग्रक्रसंद्दलसि
नेद्दुग्रदिनावनव ग्रद्दयः सप्तनखाविंशतिर्नवत्रसिद्धा शनोगातिथियसर्गानुल्पाः गावोनवतिथ्य
पः पंचदशसर्गाएकविंशतिः एभिमलल्पः शनिद्दोपः स्यात अत्रग्रहायउत्तिसंवध्याने अत्रोपपत्तिः
यत्रत्रग्रहाणांग्रत्यारंभमासस्यजाताः अतोग्रयारंभग्रहाणांत्रयास्याः नेकल्यादितः स्युरिति तस्मात्पवं
यथा अवधीद्दलस्यशांवेशकल्पचैत्रशुक्लप्रतिपदिसूर्योदयकालमध्यमग्रहायस्मात्समानहाये

6A

रंतेनतत्रमध्यमस्तेसाधितास्तेषांदेशांतरसंस्कारःकृता यतःक्षिप्यतेसौदेशः भूमध्यरेखातोदेशांतरयोजनात्मकं ८ए
वंदेशांतरयानुक्लाकरणमपिमहर्गणात्मध्यमग्रहानयनमाह दिनगणाभवोखेटश्चक्रादिनिघ्नात्कुदिनैर्विभक्त
उदयेमस्तदेश्यमध्यमःस्यात निजनिजपुररेखातःस्थितायांजनोच्चा३सलवमितलिप्ताःस्वांशमितदेव
देशाक् ४ दिनगणादहर्गणाद्भवउमध्योवस्यामाणाविसा ग्रहर्गणात्साधितोग्रहः चक्रेणानिघ्नोगणितो
याघ्नोवाक्तेनहतःकुदिनैःसावनदिनैर्भक्तस्तेनयुक्तोग्रहः दिवसकृतःसूर्यस्योदयेमध्यमःस्यात
लंकायांमध्यमार्कोदयासन्नसमयेमध्यमोग्रहःस्यादित्यभिप्रायः उक्तंचसिद्धांतशिरोमणौ देशाशिरः।
भूमिमध्यमभास्करेदितिजस्वविधिनासतिमध्यमइति अथपुररेखांतरसंस्कृतः सन्लंकामध्यार्कोदय
कालिकोभवति उदयांतरेतत्स्वल्पांतरत्वादाचार्येणानंगीकृतत्वान्नदोषः तस्माद्देशांतरयकरणार्थं
मेस्कारमाह निजनिजेति निजनिजेस्मीये २ यत्संत्तरेखादिकंतेर्गणाकसपनगरेतत्पुरेखाच अतया
रेखः मध्यस्थितोवर्तमानः योयोजनौघः योजनानांसमूहः तस्माद्योरतः षष्टिघ्नस्वस्वनमिताः परि
मितायालिप्ताफलत्वादिहस्वफलं नतद्वरोद्वंद्वंधनेच्छणंकार्यं कस्मिन्सतिपरेशाकेखातःस्व
देशेसतिपश्चिमस्यादिक्षिधनं पूर्वस्यामृणमितिसर्वः अत्रपूर्वोक्तस्योपपत्तिः पूर्वमेवोक्तास्ति उत्ता
होयपनियमेषा यःकृतोमध्यमोग्रहःसलंकायांजाताः समस्वदेशीयःकर्तव्यः अतोदेशांतरयोजनहे
शांतरेच्छिविधं शर्वावरयामोऽत्रंतत्ररेखाकोदयलंकार्कोदययोरंतरंतदत्रशतिपादयिष्यतिशकाव
रेरवाकोदयस्वपुरार्कोदययोरंतरंरेखामध्यरेखाभवइतिशेषः उक्तंचसिद्धांतशिरोमणौ यन्नंको
ज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिकान्सस्पृशन्सूत्रंमेरुगतंबुधैर्निगदितासामध्यरेखाभवइति अत्ररेखार्को

सू.टी.
७

दयात्स्यार्कोदयः कदा भविष्यतीति ज्ञानार्थमुपायः लंकायामुक्तः परमो भपरिधिः समांगानंशाधिक
त्या ४९१० मेरौ परिधेरभावः मध्येऽनुपातः स यथा लंकायामक्षज्याभावात् लंबज्या परमा त्रिज्यातत्त्या
भो अतो यदि त्रिज्यातुल्यया लंबज्यया परमो भपरिधिस्तदेष्टलंबज्यया किमिति लंबज्यायाः स
र्वत्र त्रिज्यातोऽल्पत्वात् उक्तात्सर्वत्रा न एव भूपरिधिः स्यात् अतः स्वाक्षांशे मध्यचक्राधिशक्तुलमितो गृही
तः ४८०० ततोऽनुपातः योजनैः परिधियोजनैः ४८०० ग्रहो गतिकलाः तामति तद्देशे स्वदेशांतरयोज
नैः किमिति अत्राथं संस्कारस्तु उभयकृतः मध्यकांतरे ऽल्पत्वान्नकृतः स्वस्थांतररेखाक्षयोरभावमकम
नान दोषः उक्तं च सिद्धांतशिरोमणौ स्वल्पांतरत्वान्न कृतोऽत्र बहुप्रयोगात्सुप्रसिद्धभावाद्बहुप्रयासात् ग्रंथस
नते ग्रंथकृता भयेन यस्मात्प्रज्ञातं सदूषणाय यति अतो रेखा स्वदेशांतरयोजनानां गतिघ्नाः ७ परि
धिहृताः ग्रहाद्यैर्गुणेनाप भवति तौ ज्ञानोहरः ४२६ अत उक्तं निजनिजेत्यादि यन्नतीपपत्तिर्यथा येत्र
द्वानम्यार्घरेखोदयज्ञः मध्यरेखातः पूर्वदेशे रेखोदयात्स्वदेशसूर्योदयः अतः ऋणं क्रियते रेखायाः
पश्चिमे देशे स्थिता रेखोदयानंतरं स्वार्कोदयः अतो धनं क्रियते उपपन्नं ९ अथ सूर्यबुधशुक्र
वेदानेकवृंतेन साधयति खबलनगनलवहीनो गुरुज्ञोऽर्केजभृगुकाः खतिथिहृतगणेनोलिप्तिका
संयुक्ताः गणमनुहतिर्विंदुः खाद्रिभभागहीनः खमनुहृतगणोनो लिप्तिकासंयुक्तः शर्वैः ९ खा
साद्रिगणो स्वबलनगलवः समसंज्ञः तेन हीनः गुरुज्ञोऽद्रिगणः स एव भृगुर्केजभृगुकाः सूर्यबुधभृ
काभागाद्याः स्युः तेषामयं संस्कारः लिप्तिकासकलाः खतिथिहृतेन गणेन साईहीन १५ यत्का
द्रिगणनऊनाऊति यत उक्तं भवति अद्रिगणाः सममत्या भाज्यः फलभागाः यच्छेषतस्माद्रागणं गुणः

राम
७

७०

7A

सप्तम्या भाज्यं फलं कलाः ४ अनयोर्घ्नं ४ तत्षष्टिगुणां सप्तनिभक्तं फलं विकला ३ तेषां हर्गणाः सार्द्धशतेन ।
भाज्यः फलं कलाः ४ शेषं षष्टिगुणं सार्द्धशतेन भक्तं फलं विकलाः ३ तेन कलादिना तमलं हीनं भागाद्या
मध्यमा यद्वसूर्य्यवद्ध्रुवाद्याः स्युरिति सूत्रविकलाः पृष्ठा भाज्याः फलमद्धृकलास्सदैव कलाच्युति
षष्टिभक्ताः फलं भागाद्य योज्यं भागास्त्रिंशद्भक्ताः फलं राश्याद्यः स्युः ततस्तत्र चक्रदन्तः सप्रवक्रः ही
नः कार्य्यः शेषः संयोज्यः ततस्तद्राशायोह्यादशभक्ता भगणाः स्युः तेषां योजना भागा मास्याः प्रवि
गह्यो भगणा ग्रहणे पर्वशान्तयनोपयुक्ताः संसतस्तेसं स्वस्वं तेषां प्याः अत्रोपपत्तिः सूत्रशूर्वगस्मा
ग्रहसाधनं करिष्ये तत्र श्रृवंगतिज्ञानोपायो यथा शूर्वं ब्रह्मणा चैत्रादौ रविवारे भचक्रं क्रांतिमंडला
विमंडलादिकृत्वाद्यं प्रवहानिलेन पश्चिमगतो लिखं तत्र ग्रहास्तु सर्वे स्वसांशोधः कक्षायां मेषा
दिस्था एव दिमाः एवं परेयुः स्वलोकमाने ग्रहाः प्रवहानिलवशेन भचक्रं क्रामयित्वा शूर्वं गतमभि
न्नपाः स्वस्थाना किंचिदि किंचिच्चलिताः एवं प्रत्यहं किलोकमाने ग्रहाणां पूर्वं गतिर्भिन्ना दृष्टा अत्र
ह्यानयने कश्चिदुपायो न दृश्यते इति दिनं विलंबनगति स्यात् तत्रैकं ब्रह्मणा विचारितं योलं
चक्रविकला किं तत्कलाश्र समेऽग्रहाधिपताः एवमयनेन स्वस्तनग्रहयोरन्तरं ग्रहस्य गतिः एवं ग्रह
भगणा भोगपर्यन्ते ग्रहगतीर्नीयताः समध्यापापरमाधिका गतिर्या च परमा ३ स्यात् तेषां योगार्द्धं
मध्यमगतिः सैवांगीकृता साधुः साध्यास्तस्माणां विकलाकोटांशादीनां समतन्तस्वात् सा स्थूला
ज्ञाता सैवांगीकृता एवं किंपथिकाले ज्ञाते वसिष्ठादिभिर्विलोकमाने गतेरंतरं दृष्टं एवमपूर्वमेव

8

ध्यानग्रहोपदेशात् बीजं ज्ञात्वा स्वदैवज्ञैः

ग्र॰ टी॰ ८ आर्यभट्टब्रह्मगुप्तभास्कराचार्यैस्तत्त्वेवप्युक्तागतयोर्भिन्नाहर्गणेभ्यो भगणाः पठिताः तेनकालभे
दवशतेतेषां इदानींमहदंतरंतत्वेताश्रुपिसाधितास्तयथा यथैकदिनेनैतावतीगतिः तदाकल्पदिनैः कि
मिति एवं [highlighted] सिद्धांतेग्रहभगणाः भिन्नभिन्नापाठपठिताः तेनकालभेदवशतेतेषां इदानीमहदंतरंतवि
तारूश्यंते उक्तंचवराहसंहितायां उक्ताभावेविकृतिः शमनपरीक्षाणोक्तिकिमिति वशिष्ठसिद्धांतेपि
संक्षेपसंक्षेपा उक्तपुरास्वमयोपसं विस्मृतेरविचंद्राद्यैर्भेविष्यतियुगेयुगे युगेयुगेमहतिकाले
विस्मृतिर्विकृतिः शिथिलतमितियावत् उक्तंचसूर्यसिद्धांते युगानामपरिवर्तेनकालभेदोत्रकेवलं ब्रह्मसिद्धांतेपि एवंज्ञात्वानलिकायंत्रेभ्योबीजंज्ञात्वा स्वदैवज्ञैः
तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्तव्योनिर्णयादेशावितिः [highlighted: ध्यानग्रहोपदेशात् नलिकायंत्रेभ्योबीजंज्ञात्वा स्वदैवज्ञैः] तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्तव्योनिर्णयादेशावितिः अस्मात्आचार्यैर्णनलिकावेधेनग्रहास्थिता
ग्रहांतराणिलक्षितानि तद्यथा सौरपक्षीयसूर्याद्वंचंद्रोनवकलान्यूनः सौरपक्षीयचंद्रोदृश्यतेता
आर्यपक्षीयाभौमगुरुशनयः बुधकेंद्रब्रह्मपक्षीयं आर्यपक्षीयः शनिः पंचभागाधिकोदृश्यते शुक्र
केंद्रं तब्रह्मपक्षीययायोगाईतल्यंदृश्यते अस्मिन्कालेएतेदृग्गोचराः एवमग्रेपिभविष्यन्महाकाल
केनलिकावेधादिनाग्रहवेधंकृत्वातत्रग्रहांतराणिलक्षयित्वाग्रहकरणानिकार्याणि सर्वेषांप्यसमाना
वाचार्याणामुक्तमस्ति एतास्मिन्कालेअत्रमायवत्प्रहाधृतेते एवमतयावर्तमानेचरनयाज्ञानीम
धमाः रविगतिभागायाः ०।१५९।१८।१०।४ अत्राह्नपातः यथैकदिनेनैतावतीगतिस्तदाहर्गणेनकि राम ८

8A

स्थिति स्वहर्गणस्य गतिर्गुणः अथ खंडगुणनार्थं गतेरेकांखंडं गतेरपेक्षयाऽधिकं गृहीतं ०।०।५९।०।८।३६।१७
४७ शेषं पूर्णमेकाकृतः अतएवं ०।०।५९।२५।४३।५१ अनेनाहर्गणो गुणः रूपगुणाहर्गणाच्चक्रांशः अत्र कर्मणि
गौरवं लाघवार्थमिदं ०।०।५९।३५।४३।२५।५ अनेनाहर्गणो गुणः पर्य्ययं संख्यस्थानेष्वाकेनापि गुणः एवं
समस्तगुणिते ऊर्ध्वरूपं निष्पन्नं भवति अतोगुणः रूपगुणः समस्तनिभक्तः फलेन रूपगुणाहर्गणो हीनः
कार्य्यः कृतः यतोऽधिकं गृहीतं उभयत्र रूपतत्स्वगुणस्याविकृतत्वात्‌ एवं सर्वत्र गतवहीनं
इति अथ गतेरपेक्षयाऽधिकं गृहीतेयत्खंडं ०।०।१४।०।१ अनेन गणो नगुणः फले रवौ हीनं कार्य्यम
धिकत्वात अत्रापि लाघवार्थमिदं लेतिथिभिः सवर्णितं जातं कलास्थाने रूपं अतः कलास्थावतिथि
हतगणेन इति पासमध्यमार्कगतिः सैव बुधशुक्रयोरेश अतो रविबुधशुक्राणामेव अथ खंडसाधयति ग
णमनुहतितिति गणाहर्गणः मनवश्च तद्दंशाश्च नयोर्द्दतिर्नाम चतुर्दशगुणो हर्गणः अंशाद्वौ भाग
घड्डुध्वड्डः स्यात्‌ किंविशिष्टः खाद्रिभूभागेन ससप्तदशांशेन हीनः लिप्तिकास्त्वमनुभिस्त्वतिशा
दधिकशतेन हृता भक्तोयः गणाक्तेनोनः सकाशस्तु मध्यः अत्रोपपत्तिः अत्र चेदस्समध्यमागतिः १३।१०।
३५।५२।५६ अनेनाहर्गणो गुणः तत्र गतेरधिकं खंडं गृहीतं १३।०।१३।५।१३।४८।०।५। अत्रापि लाघवार्थं रू
पेणाच चतुर्दशगृहीताः अतएवं गणाम नुहतितिति इदं चतुर्दशाभ्यः किंयदल्पमस्तीति चतुर्दशभ्यस्त्वः।
४५।२८।४२।११।१९ इदं सप्तदशगुणितं जातमर्द्धं स्थाने ५ अत्रांशपत्रचतुर्दशातस्यगुणः नः खाद्रिभूभाग
हीनमुक्तं ततो गतेरपेक्षया यद्गृहीतमधिकं खंडं ०।०।१२५।४३।२५। एवमनुभिः सवर्णितं जातं कलास्था
ने रूपं सत्रणः एवमनवोऽहः रूपगुणस्याविकृतत्वात एवमनुहृतगणो नो लिप्तिकास्ति इति प्रवदपः।

केकांस्य द्युम्नक्रशुद्धः ११

नवहृतदिनसंघस्य चन्द्रतुंगो लवाद्यं भवति खनगभक्तः स्युयुक्तो येत लिप्तं ॥ नवकुभिरिषुवेदैर्घस्रसंघाद्विधा स्मात् फललवकलिसं ॥

१

ग्र॰टी॰ संस्काराः सर्वेषां ग्रहाणां कार्या एव ॥ ९ ॥ इत्थं चंद्रं प्रसाध्येदानीं चंद्रोच्चं राहोः साधनमेकवृत्तेनाह नवहृतेति न
५ वभिर्हृतो भक्तो योदिनसंघोऽहर्गणः स एव लवाद्यं भागाद्यं चंद्रमंदोच्चं भवति किं विशिष्टं खनगैः सप्तसप्त
भक्तो यो द्युगणोऽहर्गणः तेन युतो यः स्माल्लिप्ताः कलाद्यमत्र तत्र खागतः सप्तसप्तभिर्युक्तं कलारूपेण युक्तं
मित्यर्थः अत्रोपपत्तिरुच्यते तत्र मंदोच्चस्य ग्रहोच्चादिगतिज्ञानं तत्र स्थानं चाग्रस्य त्रैराशिकेनोपपत्तिः सवि
स्तरं च स्पष्टं अत्र चंद्रोच्चस्य गतिर्मंदोच्चस्योपपत्तिरुच्यते तत्र चंद्रोच्चगतिः ४।४।०।५।२५।८३ अत्रै
कालेऽगतेर्यन्तं समरेखेते ३।८। अत्रैतेन गतिर्गुणः तत्र लाघवार्थं दिनं नव सवर्णितं जातं मर्द्ध स्थाने
रूपं सगुणो विकृतं तावत्कं अतोऽनवहृतं तद्युक्तं खवाप्तिः खरूं ०।१५।१२५।८३ दंसमतिसवर्णितं तज्जा
तमर्द्धं स्थानेरूपं अतः खनगभक्तयुग्युक्तो येत लिप्तमिति यतः श्वर्व्वेदं स्मृतं गृहीतमतो युक्तं एवं च
द्रोच्चं प्रसाध्येदानीं राहुं प्रसाधयति नवकुभिरिति नवकुभिरेकोनविंशत्या इषुवेदैः इषवः पंच वे
दाश्चत्वारः ऋग्वेदाद्याः प्रसिद्धाः एभिः पंचचत्वारिंशता द्विधा स्थाप्यमानः गणः एकत्रैकोनविंश
तिभक्तोऽग्रादिफलं ग्राह्यं अन्यत्र पंचचत्वारिंशता द्विधा भक्तः फलं कलाद्यं एवं फललवकलिके या
उभयोर्भागादिकलादिफलयोर्योगः चक्रशुद्धः द्वादशशुद्धः तेनाभ्रवदेपसंस्कृतः अगराहुः स्या
दित्यर्थः अत्रोपपत्तिः राहुर्नाम पातः पातो नाम क्रांतिमंडलयोः संपातः सूर्यो यस्मिन्वृत्ते भ्रमति
तत्क्रांतिवृत्तं क्रांतिमंडलाद्दूरे यावता तेरणाद्गपपेतत्सांतरस्य शरसंज्ञाकृता एवं रविव्यतिरिक्ताः
सर्वग्रहाः क्रांतिमंडले न भ्रमंति शरतुल्यांतरेणाग्रहा यत्र भ्रमंति तद्वृत्तस्य विमंडलसंज्ञाकृता एवं क्रां
तिमंडलविमंडलयोर्यत्र संपातस्तत्र शराभावः ततः पृष्ठतः परतो वा त्रिभंतरे परमः शरः षड्विंशाभा एम
५

9A

वः एवं क्रांतिवृत्तस्थस्वस्वसंपातस्य विलोमगतिर्दृष्टा तज्ज्ञानं यथा गोले पूर्वं संपातादन्यः संपातः ।
कियद्भिर्भागैः दृष्टस्तो दृष्टगतिभागाः षष्टिगुणाः कलाः ततोऽनुपातः यद्यभिः संपातद्वयांतरदिनैः
एतावंतरकलालभ्यंते तदैकदिने कतीति लब्धा पातस्य विलोमगतिः एवं चेद्रपातगतिः अन्येषां
ग्रहाणां पातसाधनेनोक्तं यतस्तेषां गतिर्वर्षेणापि विकलानलभ्यते अतश्चंद्रपात एव साध्यते त
द्गतिः ३।१०।४४।८।२५।१५ अनेनानुपातेन अनयागणोगणः अत्र गतेरर्पेत्तयाऽननेत्र खंडं एतत् ३।-१०।१८।२५
१५ अनेन साधयेत् खंडेन गणो गुणय इति कर्म गोरवं अतो लाघवार्थमिदमेकोनविंशतिमासवर्षाणि
तेजातनं स्वखंड्यास्थाने रूपं एवं नवकुभिर्गणो भाज्यः फलं भागा इति अवशिष्टगतिखंडं ।०।१२।०।१३ इदं पं
चचत्वारिंशत्तमासवर्षाणि तेजातं कलास्थाने रूपं अतः ध्रुवेद्विभाज्य इति फले कोकार्यं यतः एवं खं
डगते स्वल्पत्वं न एते एवं जातः पातः स्वचक्रशुद्धो राहुर्भवतीत्यागमः ॥ यथं पातं प्रसाध्येदानीं भौमस्य बुध
शीघ्रोच्चस्य चैकखंडेन साधयति दिनगणो नवकुभिस्त्रिशैलैर्भक्तः फलांशाः कलाविवरं कु
जः स्यात् त्रिघ्नगणः स्वस्वरंध्रलवयुग्मशीघ्रकेंद्रलवाः स्युर्दिनगणात्मगणोनलिप्ताः ८ दिनगणाः
दिग्घ्नः शिखिद्वेष्यतगुणस्तेसतथा एवमतः द्विधास्थाने स्थाप्यः एकत्रांकुकुभिः अंकानवद्व
येकः एवमेकोनविंशत्याभक्तः अन्यत्र त्रिशैलैः त्रयः प्रसिद्धाः शैलाः सप्त एवं सप्तत्याभक्तः फला
प्तकलाविवरं पूर्वफलमप्ताकः भागाद्या द्वितीयं कलाद्यं तयोर्विवरमंतरं कुजे भौमस्यात् अत्रो
पपत्तिः भौमगतिः ३१।२६।२८।३६ अत्राधिकं खंडं गृहीत्वा ३१।२६।२८।४८।२।३८ अनेन गणो गुण्यः अ
त्र लाघवार्थमिदमेकोनविंशतिमासवर्षाणि तानि जातानि कलास्थाने दश अतस्त्रिशैलैर्भक्तः इति ३

ग्र॰टी॰ अथ त्र्यंशस्त्र्यंशगुणेण जातानाः दिनाद्विधेमाथुकं फलपारंतरं कार्यं यतः शेषांशं दत्तं गुणनेरधिकं गृहीतं य
१० वभाम साधनक्रुतेरासीं बुधश्रीघ्रकेंद्रसाधनमाह त्रिघ्नाइति त्रिभिर्हन्यते गुणपते सतथा एवंभूतो यो
गणः समस्तवसुद्धृन्त्ववसुकसुकोः तस्मात्रिगुणितान्हर्गणस्य यो वसुद्धृतिः रसाविंशमालवभागः तेन सम्य
क्त्रिगुणितो गणः युक्तयुक्तः सतलवादिभागादि तस्य बुधस्य श्रीघ्रकेंद्रं स्यात् किंविशिष्टं अहर्गणात्मग
णात्तलिन अहयोः श्रीत्रगणान्वयः एवमष्टत्रिघ्नाद्भिः आमोभकोयोगणः तेन ऊनालिमाः कलायेम
तितनयाम गणस्याष्टविंशान्नाथोद्भिस्यः कलादिः तेनत ऊनं कार्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः बुधश्रीघ्रकें
द्रगतिः ३।६।२४।८।०।३।६३। अनया गणोगुणप्त्र्यंकं खंदंत्रयः त्रिभिर्गुणपः अतस्त्रिघ्नो गण इति अत्रा
ष्टांशखंडं किंचिदधिकं गृहीतं ६।२४।८।५।२४ अनेन गणो गुणपत्र्यमत्रे दमष्टाविघ्नास्य सवर्णितं
जातंभाग स्थानेत्रयं उभय त्रिगुणान्वितलघः अतः स्ववसुद्धृत्रवषुमिति अत्राधिकमेतलवं द्युगः ३६
४४।१२ इदमष्टविघ्नाद्भिः सवर्णितं जातं कलास्थानेरूपं तस्मा विकृतकलात् अहर्गणाऽष्टगणोनलिप्त
मिति शेषांशं समधिकं गृहीतं अतश्शेषहीनं कृतं १८ एवं बुधश्रीघ्रकेंद्रं प्रसाध्येदानीं गुरुशुक्रश्रीघ्र
केंद्रे एव कुहतेन साधयति युगणग्नकेभक्तोलवाद्योगुरुः सायुगिंज्ञ खशैलाम लिमा विहीनः त्रि
निघ्नयुगिंशाद्वृधाहृतः स्त्रि भाङ्गरवान्या ययोगोभक्तोगणप्रकेंद्रम् १३ युगिंशः हर्गणः अर्कैर्द्वादशभि
र्भक्तः सतलांशाद्यो भागाद्यो गुरुकेंद्रं स्यात् किंविशिष्टः युगिज्ञ हर्गणात्ववशैलैः खपूर्त्तांशे
त समसमास्या माल लघ्या यालिमाकलादिद्विर्यं फलंतेन विहीनो वर्जितः कार्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः र
गुरोर्गतिः ३।५।१५।८।०।२।६।१३ अनया गणो गुणप्त्र्येकखंडं ५ इदं द्वादशभिः सवर्णितं जातं कलास्था

मा॰ भाग

नेरूपं हरस्थाने द्वादशग्रस्तलब्धं गुणितोर्कभक्तइति अस्मादुक्तिमुपासमुपुषं ·।·।·५५·८।४५।६३ इदं समाप्तौ
सवर्णितं जातेकलास्थाने रूपं हरस्थाने समाप्तिः पूर्वखंडमधिकं गृहीत अतउक्तं खशैलाम्नलिप्ताविही
नइति अथ पुक्तकेंद्रं साधयति त्रिनिघ्नगुणितोदितेति त्रिभिर्हन्यते गुणते पुनर्भक्तायां गुणितोऽहर्गणः
तस्माद्द्विधास्थानद्वयस्थापितात् एकत्रसप्ततैः पंचभिः अन्यत्राब्धिभागैः कुरेकः इभाग्रशोन्यत्रएकः
एभिरेकांगुणमधिकयुतमितैरेकैः सवान्सोप्योगः अवान्सोलन्यापि युतान्सेयोगः अगोः प्युक्तस्य
पूज्यकेंद्रं भवति अत्रोपपत्तिः अगोः पूज्यकेंद्रसमाप्तिः ३।१५।१५।१२।३ अनयागणागुणएकस्मैकं
खंडं ·।।·।·१३।१३ इदं पंचभिः सवर्णितं जातं भागस्थाने त्रयं हरस्थाने पंचद्वितीयखंडं ·।·१५।१५।१२।३
इदं एकांगुणमधिकयुतेन सवर्णितं जातं अत्रापि भागस्थाने जाते त्रयं इ उभयत्रापि गुणात्रिभिर्गु
णः एकत्र पंचभिर्भाज्यः एकत्र एकांगुणमधिकयुतेन भाज्यः फलेकं कार्य्यमेवयतः पूर्वखंडमन्
नेगृहीतमस्ति अतएवोक्तं त्रिनिघ्नगुणितोदितेति १३ अथेदानीं स्माकाईनशनिं साधयति खाग्नि
इत्यादिनगणोगुणास्वः युतिस्मात्स्वं च भहृतनगणास्फललिप्तिकाद्यः दिनगणोऽहर्गणः खाग्नि
त्रिवेदैर्गुणितेरुद्रहृतेभक्तः सत्रगुणास्वो भागाद्यः युतिः स्यात् किंविशिष्टः षट्पंच भहृतनगणात् ष
ट्पंचाशदधिकयुतनभक्ताद्दहर्गणाद्यः फललिप्तिकाः यत्कलादिद्विस्थफलं तेनस्वाढेनायुक्तः युतिः
स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः युतेमध्यमगतिः ·।·२।२३।·४।३ अनयागणोऽहर्गणोगुणएकस्मैकं खंडंग
हीतं २३ इदं त्रिंशता सवर्णितं जातेकलास्थाने रूपं तस्माविकृतमात खाग्नि इत्यादिनगुणोद्यपपन्नं ष
नंखंडं गतेरपासपुषं ·।·।·१२३।·४।३ इदं षट्पंचाशदधिकयुतेन सवर्णितं जाते कलास्थाने रूपं

तस्मात्पविकृततात्. यद्यपंचयद्द्रतगणादिसुक्तं फलयोर्योगः कार्यः यतः पूर्वग्रंथेऽगतेह्नतंपुतेभ्रनदकं
फलाग्रइति एवं रेखार्कोदयकालीनात्मध्यमान्ग्रहान्मुसाध्येष्टानींमध्यमाग्रहाणांदिनगतीः कलाद्या
वदति गोत्वागजाश्विगतिः शुशिनोभ्रगोमाः पंचाग्नयोःश्चबटिलाव्ययज्ञभुक्तिः ५ तदोत्रपंकु
गाशीतेसजदंड्रगमास्तकोष्ठिनोद्मचलकेंद्रज्ञवोर्ध्वदिस्मा: लिमाजिनाविकलिकाश्वरोः गगाःखेषु
क्राश्वुवे इगतिरद्रिगुणाशानेद्वे १५ इयंकलाद्याश्विगतिः गोत्वागावोनवभ्रत्वाः पंचपवमेकोनषष्टिक
लाः गजाभ्रष्टौविकलाः शुशिनश्वंद्रस्यगतिः अभ्रगोमाः अभ्रंभ्रूस्पणावानवभ्रमाः सप्त एवं नवमा
धिशातत्सप्तकमितः कलापंचाग्नयः पंचत्रिंशद्विकलाः अथशश्चोनंनरवाचीचंद्रगतिकथनादनंतरं
यमुग्रभुक्तिः वेदमदोच्चस्यगतिः षट्कलाः द्वात्रएकाग्रव्याप्तानाः एवमेकचत्वारिंशद्विकलाप्ता
तियेगतिर्यगतिः त्रयंकलाः कृशाश्विनः एकादशविकलाः अथसजोभोमस्यद्रगमा एकत्रिंशकलाः
नर्काश्विनः नर्काः षट्अश्विनौद्वौ एवंषट्विंशतिर्विकलाः तत्स्युधस्यध्रुवलवकेंद्रतस्यजवोगतिरिधेभ्र
र्माद्विस्माः अयः षट्कामक्रोधाद्यः अद्यः सर्गोग्रष्टोत्माएकाएवंषट्पुनमधिकशतसिताकलाः
जिनाश्वत्तविंशतिर्विकलाः गुरोश्रुद्द्रस्यतेप्रागपंचकलाः तेभ्रत्नविकलाश्रुऋस्यपद्याभ्रुकेंद्रंभौम्यकें
द्रेतस्यगतिःश्रुद्रिगुणाः अद्यः सप्तगुणास्त्वयः एवंसप्तत्रिंशत्कलाः विकलाभावः शनेर्द्वेकलेनस्यापिवि
कलाभावः एताग्रहाणांमध्यमागतयः अत्यहंमध्यमाग्रहाएताः कलाः पूर्वंगत्वाक्रामंतीतिभावः स्वा
सगतिकलानांसानेपापवासनापूर्वमेवप्रतिपादितास्तितथापिबालावबोधार्थंविस्तरेणोच्यते रुप
मद्गंगणांत्रकल्पसर्वेग्रहाः पूर्वीनवत्यध्यमाः साधितास्तापवगतिकलाः राशिद्वतस्यपतावेत्पः कल्पा

11A

राश्यादितत्स्थत्वं तावंतः कलाः शीघ्रग्रहाः शीघ्रकक्ष्यास्थस्वकक्षायोजनामतीतिभावः तत्कथं राशिमंडलस्थग्र
हाणांतिलक्षणमं प्रतिवेगेनतियतं पश्चाद्भिमुखंवशीघ्रमंदभेदभिन्नागम्या ग्रहाविचरंतीति यद्येवंतर्हि तेषांग्र
हाणां मेकमार्गस्थानां मध्यमगतेः शीघ्रमंदत्वमिममयात्तंकथं संभवतीत्यतः शीघ्रगमार्गगताभ्रमंतीति
भावः गतेर्विषादत्वेकस्मादित्युच्यते यो हि भ्रमे यः सचः सम्यक्स्वल्पेन कालेन भगणं भुंजीयात् तस्य शीघ्रगति
त्वं भवति यो हि द्वयतः समहता कालेन तस्य मंदगतित्वमिति एकस्मादेकस्मादस्यामंदगतिः संभवति तथा
चाके सिद्धांतशिरोमणौ कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्तांकितास्ता वृत्ते लघ्व्योलघुतिमहति स्युर्महत्यश्च
लिप्ताः तस्मादेते शीघ्रजन्म भृगुजादित्यभौमेज्यमंदाक्रांतास्तावद्गच्छतापराद्धांतियान्तः क्रमेणेति एवं ग्रहाणां
कक्षाः समग्रहकक्षोपरिस्थ उर्ध्वं तत्र मंडलेतदेवराशिमंडलं तत्र समाह्नादसूर्यापृयस्तदं शास्त्रे तेशांशा
त्तसमस्थं त्वाभिमुखं नियतंतमतेर्भावः एवंद्वानित्वात्तिमं पश्चिमाभिमुखमेवपरिभ्रमंतीति तदा पूर्वं
प्राक्कल्पादवयभोगवशात् ग्रहाणां शीघ्रमंदत्वमुक्तं ननु मार्गं वशात् यो हि योजनात्मकोदिनगतिमार्गः स
सर्वेषां ग्रहाणां समानएव यतएवाह भास्करः समागतिस्तु योजनैर्नभः सदांसदाभवेत कल्पादिकल्पा
नावधानन्य ह्रद्रुमाचसास्तता एवं ग्रहाणामेवतन्नतदत्राणां नतत्र चक्रं सतारकं ध्रुवयोर्वद्धमपिप्रव
हानिलस्यातिजवेनातदं तस्मात् एकत्रस्थिरत्वेनस्थातुं नशक्नोति अतः किंचित्प्राक् पश्चादपि चलतीत्यव
गम्यते कस्मात् विषुवायनविहितोदयस्थानानां नैकत्रावस्थितत्वात् विषुवायनविहितानि संदेशगतिक्रांता
निदृश्यंते तदाचक्रं प्राक्चलितंभवति अनागतप्राप्तानि तदापश्चाच्चलितमितिज्ञेयं अतउक्तं सूर्यसिद्धां
ते प्राक्चक्रं चलितं हीने छायार्कात्करणागते अंतरांशैः समावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके इति कस्मात्स्था
नात्प्राक्पश्चाच्चलितं दृश्यते यथा यंत्रविषये दिशामवस्थितेज्यरोध्रुवोभवतः सतिरवदेषुः तस्मिन्स

12

ग्र॰टी॰ संपत्पूर्वापरं वृत्तं तद्विषुवद्वृत्तसंज्ञं तेनायस्मिन्मार्गे रविः पूर्वंगमाद्द्वादशराशीन्भ्रमति तद्वृत्तस्य क्रांतिमंडल

१२ संज्ञा कृता एवमनयोः क्रांतिवृत्तविषुवद्वृत्तयोः परस्परं संपातद्वयं वर्तते तौ संपातौ राशिमंडले मेषादिसंज्ञौ

तयो तयोर्विषुवत्संपातयोः प्रागपरत्वेन तत्स्थयोस्त्रिभं तद्विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरतस्तद्विषुवत्संपातं तरे क्रांति

वृत्तदक्षिणोत्तरवृत्तयोः संपातद्वयं तत्कर्कादिसंज्ञं ग्रनयोरयनविन्दुसंज्ञा कृता एवं विषुवायनविन्दू

चतुष्टयं राशिमंडलस्थं पूर्वस्यभ्रमणवशात्क्षितिजे यत्रोदेति तत्क्षितिजे यत्तेषां नाम एवं संज्ञा कृता गोलम

ध्ये विषुवसंज्ञा तस्माद्दक्षिणोत्तरतस्त्रितर्विंशत्संख्येऽयनसंज्ञा एवं विन्दुचतुष्टयतो दक्षिणोत्तरं चक्रचिह्न

मुदेति तस्माद्भचक्रं चलितमिति सवगम्यते यथा सर्वा परिराशिमंडलं तद्द्वादशराशीनामानां चावयवा

न्विकल्पभ्रमणात् स्ववयवं प्रामानि सत्राणि संलग्नानि यस्मिन्यस्मिन्सत्रे स्वकक्षास्थितो ग्रहः तिष्ठति

सतस्मिन्राशौ तदंशे एवमवयवेष्वेयात्तेयः एवं श्रीब्रह्मणा सराशिचक्रं नक्षत्रं तदधिष्ठितग्रहकक्षा सहितं दक्षि

णोत्तरभ्रुवयोर्बद्धं तत्र सर्वानुग्रहान्मेषादि विन्दुस्थान्गतान्संस्थाप्य एवं भचक्रं सशुभप्रवहानिलस्य पश्चि

माभिमुखस्य भ्रमवेत्युक्तं ग्रहाः स्वपूर्वाभिमुखं भ्रमवेति युक्ताः ततः सर्वे ग्रहाः एकादशसहस्राणि सू

र्याविति पादोनषष्टिसहितानि योजनानि स्वस्वमार्गे भ्रमन्भमेताऽपि पूर्वाभिमुखं भ्रमदेव गतेऽप्रहताः उक्तं

च सपूर्वभचक्रमित्यादि ततस्तत्र स्वकक्षास्थितलिमानां लघुमहत्वात्त्रिमा वेगेन शीघ्रमंदतमा स्वं वशेन गत्या

नीनामन्तं तत्र भचक्रस्य प्राक्पश्चात्स्वल्लनेते पुनः पुनरेव नद्भ्रमेनतत्रास्थितग्रहाणां विषुवद्वृत्ताद्दक्षि

णोत्तरः ह्रासमृत्तयेषावह्रिर्धिर्भवति तेषामपूर्णानां क्रांतिसंज्ञा कृता ततः क्रांतिवशेनयत्क्रमोक्तियते तस्मा

यन ग्रहादेवकृत्युज्यते तेषामवस्थितिरयनांशाएवं तेषां मतेनापि चक्रं भचक्रादन्यस्थानां तंच तेषां सा

यनमेव प्रमाणंस्वस्वगतिकलानामुपपत्तिरेवमतिसंक्षिप्याकाशं पूर्वं प्रतिपादितत्रप्रमेयाच १५ अथ कक्षा

एम १२

मस्ते को ग्रहो वर्तते इस्य कष्टेनाह सौरार्कोपि विरुद्धं कं कलिकानां ज्ञो गुरुस्तार्थे जोऽस्य ग्राह चक्रजस्यैं
रुकृ मध्यार्थाशेष्वभागः पुनः पुषक्तैके रुमजार्घ्य मध्यमगतीये पातिरुकृत्यतां सिद्धे सौरि रुपर्वैधर्मान
यस्य कार्यादिकं वादिष्वोत १६ अर्कः सूर्यः सौरः सौरपक्षीयः चेत्तत इति सर्वत्र विरुद्धमपि सौरपक्षीयं शुक्र
कलाभिर्नवकलाभिः ऊनोऽस्त्रु ब्रह्मः सौरपक्षीयः गुरुः आर्यपक्षः आर्यपक्षीयो गुरुरित्यर्थः अस्य ग्राह मं
गलयाद्दार्यपक्षीयो केन्द्रं पठेजायते एवं भौमं तस्य बुधस्य केन्द्रं अथ शशेरो नेतरवाची आर्थे आर्यपक्षे
पुनः सप्तभागः पंचभागयुक्तो यदेते शुक्रस्पष्टं एवं भौमं तेयत्किंचित्तत्र नार्ष्यपक्षमध्यगं अनेनोवसाम्यार्यः प्र
सिद्धः अनयोः पक्षयोर्मध्ये गच्छतीति तथा उभयोः पक्षयोः असाम्यतयोगाईन्नत्यं त्वरस्य सर्वैः इति तेभ्यः
पक्षेभ्यः साधितास्तेते प्रहार्द्रश्य तत्त्यतां समतां द्रुग्गणितैक्यतां याति शास्त्रवेत्ति एवं ग्रहणादयास्तजात
कादौ ग्रहाणां साधनं वहुभ्यो ग्रंथेभ्यः कर्तव्यमिति जरकर्मादृष्ट ऽवार्षो लाघवार्थमेतं ग्रंथं कृतवान् नैग्रं हेति
हास्मिन्ग्रंथे सिद्धे पर्वधर्मान् यसत्कार्यादिकं पर्वं ग्रहणं धर्मा यज्ञानुष्ठानेकादशीव्रतादिकः नयो नीतिः रा
जनीतिरिदं नीत्यादिकं सत्कार्यं शुभकार्यं व्रतबंधविवाहादि एभ्यो ग्रहेभ्य यततु उस्य तिष्ठा देवीवादिषु तत स्वयं भा
वः प्रकारस्वपादिनिर्णयः स्याद्भवति येः कार्यः जातकादिषु सर्वत्र यद्वाच्चकमायव ग्रासा यतो यस्मिन्नस्मा
स्मिन्काले यद्दृग्गणितैक्यं कृतं तदेव ग्राह्यं चरमानुसात शुद्धयुक्तिग्रहांतरलक्षणो पायस्थ पूर्वमेव उक्तिपा
दितोस्ति १६ दैवज्ञवर्यस्य दिवाकरस्य सूनोनमल्लारिसमाह्वयेन कृतेतहृतायां ग्रहलाघवस्य ज्ञातं खगगनाः
मितिमध्यकर्म १ इति श्रीगणेशदैवज्ञकृतग्रहलाघवटीकायां मल्लारिदैवज्ञविरचितायां मध्यमग्रहसा
धनाधिकारः प्रथमः १॥ ॥ ॥ अथ रविचंद्रस्पष्टीकरणपंचांगानयनाधिकारो व्याख्यायते तत्रादौ भुज

by Mallari: Daivajña

दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्द्ध्वे विशोध्यं रसेभ्यः कृतोऽङ्काधिकं स्यात्कुजोनं तत्त्रिभं कोटिरेकैककं त्रित्रिभैः स्यात्पदं सूर्यमन्दोच्च
मष्टाद्रयोऽत्र भवेत् १७

13

ग्र·टी· साधनमाह दोस्त्रिभोनमिति त्रिभाद्राशित्रयात् ऊनं यत्केन्द्रं तद्द्वादिर्वा स एव दोर्भुजः स्यात् त्रिभाद्राशित्रया
१२ दूर्ध्वं अधिकं चेत्तर्हि रसैः षड्भिर्विशोध्यं शुद्धं तत्तं कार्यं चेत्त्रिभाधिकं षड्भोच्चाध्ययन षड्भाधिकं नवपर्यन्तं षड्भोनं भुजः
स्यात् अंकतो नवराशिभ्योऽधिकं चेत्तर्हि चक्रतो द्वादशराशिभ्यः शुद्धं भुजः स्यात् भुजोनं भुजेनोनं त्रिभं
राशित्रयं कोटिः स्यात् त्रित्रिभैस्त्रिमिताभिर्भिरेकैकं पदं स्यात् तद्यथा प्रथमपदं राशित्रयं विषमपदं तथा द्वि
तीयं समपदं तत्र तृतीयं विषमं पदं चतुर्थं समपदं स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः तत्र दोर्दोर्ज्याकोटिज्यास्वरू
पमुच्यते समायां भूमौ वृत्तं त्रिज्याव्यासार्द्धेन वृत्तं दिगंकितं कृत्वा षष्ट्यधिकशतत्रयमितानां भागानां अंकयेत्
तत्र तिर्यक्पूर्वरेखा च एवं चत्वारो भागाः स्युः तेषां पदसंज्ञा एवं च तत्र चत्वारि पदानि तत्रैकैकस्मिन्पदे नवति
नवतिभागाः प्रथमभागाः प्रथमपदे यत्केन्द्रं स एव दोर्भुजः द्वितीये पदे दोः एष्यतार्धं षड्भशुद्धं तृती
यपादे तु दोः षष्ठत्रिभाशुद्धं पूर्णोऽधिकं चतुर्थे पदे दोः एष्यता द्वादशशुद्धं उक्तं चापि तैरसमो अत्र प्रथमपदे
यातमेष्यं तु युग्मे भजेदायहीने त्रिभं कोटिरुक्ता अत्र दोर्ज्याकोटिज्ये एकपदमध्ये अतो दोस्त्रिभाच्छुद्धं
कोटिर्भवतीति युक्तमुक्तं एवं भुजकोटी प्रसाध्येदानीं सर्वमन्दोच्चं वदति सूर्यमन्दोच्चमिति सूर्यस्य मन्दो
च्चं अष्टाद्रयः अष्टसप्ततिमिता भागा भवेत् राशिद्वयमष्टादशभागा इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः ग्रहगणितसाधि
तोऽयमुच्चः समस्तः यत्नोऽयं ज्ञवेधेन ग्रहाकाशे विलोक्यमानेन तावान्न ग्रहो न दृष्टः किंचिदन्तरं दृष्टं अत
स्तदन्तरविश्लेषं द्वात् एवं अस्मदर्थं ग्रहानुलोमेन चक्रयंत्रेणावेधान्तर्गतमध्यमग्रहस्पष्टग्रहयोरन्तरा
णि साधितानि एवं अस्मदर्थं ग्रहाणां यान्यन्तराणि मन्दानि तानि कोटिमन्दला यावज्ज्ञात्वा मितानि दृष्टानि तानि पु
रस्तात्कानि ज्ञातानि एवं परमफलपरमाल्पफलयोर्यौ भागौ स मध्यमः ग्रहोच्चात् एवं ग्रहाणां ग्रहाणामुच्चस्थितं
१

आचार्येण दृग्यात्नोपिकारे पठिताः संति ततोऽनुपातेनेष्टफलं साधितोऽस्ति तद्यथा यदि त्रिज्यातुल्यया
स्पष्टाग्रहदोर्ज्यया एतत्फलं तदेष्टदोर्ज्यया किमिति एवं दोर्ज्यात्रिज्याभक्ता पठितफलगुणा इष्टफलं स्यात् स्पा
पितग्रहस्थानीयः ग्रहस्थानानि त्रीणि तद्भूतानि च मध्यमो ग्रहः मंदप्रतिमंडलेस्तीति कल्पना मंदस्पष्टोग्र
हः शीघ्रप्रतिमंडले भ्रमतीति स्पष्टोग्रहः स्वस्ववृत्तिमंडलेस्तीति कल्प्यते ग्रहः साधितो मंदस्पष्टग्रहात्तद्यतः पा
ताः प्रतिमंडलस्थावेधिताः संति अतः ग्रहः शीघ्रप्रतिमंडलस्थो ग्रहस्थानीयः तत्र शीघ्रकर्णेनाप्ता
ह्रंतदग्रेग्रहाः साधिताः तेन त्रिज्याग्रहस्थानीयकार्याः स्यात् एवात्र अनेनोद्दिष्टयानुपातः परिशीघ्रकर
णांशेषु यथाफलदात्रिज्यागुणकः एवं त्रिज्याहः इदानीं गुणनत्वात्त्वादात्ततो योनोग्रहः एवं दोर्ज्यापठितफलगुणा
शीघ्रकर्णभक्ताफलं स्यात् शीघ्रकर्णेनाम किं तदुच्यते दोर्ज्याभुजः कोटिज्यांत्यफलज्ययोर्योगः
कोटिकेंद्रयोगांतरं सा कोटिः तद्वर्गैक्यपदं कर्णः तस्य कर्णस्य त्रिज्यातः परमल्पताधिकं पदं तत्समा
सफलजैव तदंतः परमं फलमित्यर्थः अत्र प्रागुद्दिष्टाम विधिना कर्णः साधितः सयथा दोर्ज्यापठि
तफलगुणा शीघ्रकर्णेन यस्मादधिकेन त्या वध्यते तावत्स्वल्पं फलं भवति यस्माल्पशीघ्रकर्णेना
या वध्यते तावत्परमाधिकफलो भवति अतो वेपरीत्यादेत्र्याज्यात्रिज्यातुल्यापठितफलगुणा परमाधिक
फलेन परमाल्पफलेन वा भक्ता सती क्रमेण परमाल्पपरमाधिको शीघ्रकर्णो लभ्येते उभयत्र त्रिज्यया
सहांतरेण हृतेन जाता परमशीघ्रफलज्या तत्त्वेवतस्याधनुः परमं शीघ्रफलं एवं यदि न जात्कामादेवं शीघ्रं
फलं साधितं तत्र द्विनं मध्यग्रहस्पष्टग्रहांतरमपि ज्ञातोदमंतरं परमफलं शीघ्रफलतुल्यं वासीत् अतोऽन्यफ
लं कल्प्य मध्यस्पष्टांतरं फलयोगः अस्मात्तत्र मंदशीघ्रफलविषुणध्वजांतं द्वितीयं फलं तस्य मंदफलसंज्ञा

14

ग्र॰टी॰ कृता एवं च मंदविलोमसाधनेन यस्मिन्दिने परमं मंदफलं तस्य ग्रहस्य दोर्ज्या त्रिज्यातुल्या भवेत् एवं शीघ्र
१५ मपि विलोमसाधनेन तावतो न परमत्वं न भवति परमफलस्थाने दोर्ज्या ग्रहस्य त्रिज्यातुल्या भवेत् परम
फलदिने दोर्ज्या त्रिज्यातुल्या भवति तस्य परमत्वात् मानज्ञाता एतस्मिन्ग्रहे तस्थाने कार्ये यथा रा
शित्रयं भजः साम्प्रत तत्कार्यं तस्य संज्ञा मंदफलशीघ्रफलानयने मंदोच्चशीघ्रोच्चसमे कृते एव
विलोमसाधनेन तावता न परमत्वं न भवति एतस्य संज्ञा गतिसंज्ञा एकोपायो यथा मध्ये तत्र
नमंदस्पष्टयोरंतराले मंदस्पष्टगतिः स्पष्टयोरंतराले स्पष्टगतिः एवमुभयोः स्पष्टयोरंतरं कृत्वा तत्
तः स्पष्टया यथाभिः परमदिफलान्तरदिनैः एतावद्व्यतीतकलालभ्यंते तदेकदिनेन का इति जाते मंदो
च्चशीघ्रोच्चगती एवं मंदोच्चगतिस्त्वरूपैव अनेकवर्षाणामपि विकलानामुपयते अस्माभिः कल्पे उच्चशीघ्रो
गती एवं भगणानामपि दत्तास्तत्र यथा यथैकदिने तावती गतिस्तदा कल्पकुदिनैः किमित्येवं प्रसाध्योच्चभगणाः
सिद्धाः पाठपठिताः एवं सूर्यस्य कल्पे मंदोच्चभगणाः ४८ कल्पसौरवर्षैरेते भगणा लभ्यंते तदा कल्प
गताब्दैः किमिति सृष्टिपाताद्युद्भादो रवेर्मंदोच्चं २१७५१५ सप्तति वर्षैः रवेर्मंदोच्चगतिरेकापि कला न ल
भ्यते एतत्स्वाचार्येणाप्युक्तं निवद्धं वृद्धकालेन गणितलकाउत्पन्नतेतैः ने नैवाल्पपातेन वर्षेषु भवति
एवं मंदोच्चशीघ्रोच्चं वा सनाथ सर्वग्रहाणां संक्षिप्तकं ग्रन्थविस्तरभयात् । एवं सूर्यमंदोच्चमन्दोद
नीकेन्द्रकृताब्देनैवास्पष्टं मंदफलसाधनं वक्रत्वेनाह मंदोच्चमिति ग्रहेण वर्जितं हीनं यन्मंदोच्चं तत्र तस्मा
द्वि मंदोच्च मंदोमध्यमा भवति नामयस्ते तिमंदकेंद्रं बुधैर्बलीन्द्रियं गणितविभागा चार्यैर्निगदितं शस्तं क्रियते तत्र केंद्र
केंद्रे क्रियामेषः तत्राश्वसिद्धा एतदाद्येके केंद्रफलं मंदफलं शीघ्रफलं वा वत्समानेन सममण्यस्यात् एतदुक्तं
मंदोच्चं ग्रहवर्जितं निगदितं केन्द्रं तदाद्यं बुधैः केन्द्रं स्यात् स्फुटलग्नसमन्वयं फलं क्रियादिकं तुल्यं चापि विधेयं रवेकेन्द्रे तद्भुज राम
भागरवेचरलवैर्न घ्नानखाब्धिप्रयकृतद्वयोर्यो नक्षत्रगेण भूमिः परिहृता संख्याफलं केन्द्रात्फलम् १८ १५

14A

भवति केंद्रे मेषादिषड्राशिस्थे फलं धनं तुलादिषड्राशिस्थे फलं मृणं अत्र केंद्रवासना मंदोच्चस्या-
ल्पगतित्वात् ग्रहगतिबाहुल्यात् मंदोच्चं मंदोच्चात् पृष्ठतो ग्रहः कृतस्तस्य केंद्रसंज्ञा अत्र मृदूच्चाकृष्टि
नः केंद्रभागस्यार्थो न ज्ञायते केंद्रशब्दो न वृत्तस्य मध्यमुच्यते अथ ग्रहस्फुटस्थानं ज्ञातुं द्विमद्वितीये
रुक्तौ द्वियज्ञेयं ज्ञातिदिवयेन वृत्तमध्ये कल्पितं तेषां यानि मध्यवृत्तानि तानि केंद्रसंज्ञकानि वृत्तमध्य-
किल केंद्रमुक्तमिति भास्कराचार्यवचनात् प्रथमं कक्षावृत्तं तस्य परिधौ द्वितीयं मंदनीचोच्चवृत्तं तस्मा-
त् परिधौ तृतीयं शीघ्रनीचोच्चवृत्तं तत्परिधौ ग्रहः स भमध्याद्राशिमंडलगा निसृतरेखा यस्मिन्नराशिप्रदे-
शे दृश्यते तत्र ग्रहः स्फुटो ज्ञेयः कक्षापरिधिस्थितमंदनीचोच्चवृत्तपरिधौ शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यपरिज्ञा-
नाय मंदकेंद्रकल्पितं भमध्याद्दूरे नीचोच्चवृत्तस्य यः प्रदेशः तस्योच्चसंज्ञा तदुच्चं पावकुहादिशेष्य-
न्ते तावन्मंदनीचोच्चवृत्तयोरंतरज्ञानं भवति तस्मिन्नपि शीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधावपि वस्थितस्फुटज्ञाना-
य शीघ्रकेंद्रकल्पितं तस्मिन् केंद्रे विद्धे ग्रहस्थितिरितीति भावः यथ्यत्र ग्रहभगणा येन पामंदोच्चभगणा
अल्पा इति मंदोच्चेन हीनो मध्यकेंद्रमिव चक्रम वितन्यापि ग्रहवर्जितं मन्दं केंद्रमिति यदुक्तं तदपि भगणा-
ना नावश्यायोजनाभावात् दोर्ज्यादिसाम्येपि फलेपि वैलक्षण्याभावाद् केंद्रकन्या मंदफलयोधनर्णा-
ता कथनेनाचवोच्चप्रक्रमे वेति ध्येयं एवं केंद्रवासना स्पष्टा केंद्रकथनानंतरं रविमंदफलं साध-
यति तद्भुजभागोत्तवरलवो नखाप्ता इति तस्य रविमंदकेंद्रस्य ये भुजभागास्तेषां यः खेचरलवः नवमां-
शः स्ते नकृताये नखा विंशतिमिताः तैस्तैनैव नवमांशेन ग्रहणाः ततस्तेश्यचक्र अन्यद्वैकांतेस्याप्ताः
तेषां गोंशैर्नवमांशेन ऊनाये नगोघवः सप्तपंचाशत् तैर्लब्धांशैः परिहृताभक्तास्तेशच्यकस्याः अंशाः

ग्र॰टी॰ दिकं भागादिकं रवेर्मंदफलं स्यात् अत्रोपपत्तिः समायां भूमौ अभीष्टत्रिज्यामितेन कर्कटेन वृत्तमालि
१५ ख्य दिगंकितं कुर्यात् पूर्वादेः प्रभृति मेषादयो द्वादश राशयः परिकल्प्य राशीनां च त्रिंशद्भागान् कल्पयेत् त
तो ग्रहमंदोच्चं यत्र राशौ भागे लिप्तायां वर्तते तत्र चिह्नं कार्यं ततश्चिह्नात्सूत्रं कर्कटेन कृत्वा ततो भूमध्या
यावद्रेखां कुर्यात् ततो भूमध्याद्गृह्य परममंदफलपरिणतेस्त्र्यंशतोयतिः सार्धं चिह्नं कार्यं ततश्चिह्ना
त्सूत्रं कर्कटेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्मंदप्रतिमंडलं तस्य यत्रोच्चता तत्रोच्चव्यपदेशः एतदपि पूर्ववदस्य
च तायाराश्यादिसंकल्पयेत् एवं स्थिते कक्षायां ग्रहो यत्र वर्तते भूमध्यमस्तत्र चिह्नं कारयेत् ततो द्विपा
मसंदफलज्याव्यासार्धेन तत्परिणतेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तत् मंदनीचोच्चवृत्तं तद्भागांकितं ततः प्रतिमंड
लोच्चप्रदेशात् तद्वृत्तमनुलोमं ग्रहप्रदेशं मानीय ग्रहचिह्नं तस्य मध्यं कारयेत् एवं स्थिते तस्य परिधेः प्र
तिमंडलपरिधेश्च संपातो यः तत्र पारमार्थिको ग्रहः नन्वसंपातद्वयं तिष्ठति तयोर्मध्ये कतमे नैवं भ
वितव्यं यतो ज्यते उच्चरेखायाः कक्षामंडलपरिधेस्तु यः संपातस्तस्मादतिदूरे मध्यमो ग्रहः स्थित
स्तावत्येव दूरे प्रतिमंडलोच्चं ततो भुजज्या गृहीतव्यासार्धकक्षामंडलप्रतिमंडलयोस्तत्र ज्या भवति
सा भुजज्या विमंदपरिधिघ्ना तत्र चापं मंदफलं अत्र रवेर्मंदपरिधिं अंशाः १३।४३।४२ अस्मादनुपातः यदि
भांशपरिधेः ३६० त्रिज्यामितव्यासार्धं १२० लभ्यते तदा पर्यायपरिधिभागानां किमिति तेषां त्रिज्या ए
गुणाः भगणांशा भागहाराः ३६० अत्र गुणहारौ गुणेनापवर्त्य हारस्थाने त्र्योलब्धाः तस्माद्विभक्ताः
परिधयः परिधीनां व्यासार्धानि स्युः ताः परमफलज्याः एवं रवेः परमफलज्या ८।३५।३६। अस्या
धनुः सूर्यस्य परमंदफलं २।१४५ एवं चंद्रादीनामपि परममंदफलानि साध्यानि इयं फलोपपत्तिः रम
१५

पूर्वोक्तफलप्रसक्तिः स्यात् अथेष्टफलं साध्यते तत्र विद्यानन्तरं यावद्देहं प्रारब्धफलं तदिष्टं केरुदा
न्यथा किमिति एवमिष्टफलानि साध्यानि अत्राचार्यैरस्मिन् ग्रंथे अनुजैर्न साधिते जीवादिनाऽप
लादिसिद्धिर्न स्यात् भागाभावेऽत्र राशिकासंभवात् कृते त्रैराशिके स्थापितेऽपि न त्रैराशिकेन न सिध्यते व
र्गात्मकत्वात् अतएवाचार्यभास्कराचार्यैः वर्गो वर्गपदं च नैव च पदं संगुण्य पदमानयेत् तेन त्रैराशिकसि
द्धेर्ज्यादिना फलसिद्धिर्न अत्रानुजैर्न क्रियते तस्मादाचार्यैरग्रे ग्रंथादौ प्रतिज्ञाकृतास्ति अत्र फल
सिद्धिः तत्र कस्य प्रसक्तिरिति केचिद्विद्वांसो मन्यन्ते अत्रोच्यते अत्राचार्यैर्नागजीवफलेषु
विना फलमध्ये साधितमस्ति उक्तं च कोटिघ्ना दोर्गुणानन्तरं त्रिज्या च हृतो न प्रयुक्ताः स्वस्व भुजा
ज्यायोगाणोन्तनगुणाः स्वस्वपरमाः स्वस्वनष्टताः क्रमज्याः अथवा भुजगणालोनदोःषड्गुणा
हतावाविंशतिरागांकमितेऽत्रासार्धक्रमज्या भवति अत्राचार्यैर्नाग विसंदफलान यत्ने त्रिज्या प्रतनमि
ताप्रुता ततश्च जीवा साधिता सा यथा परमभुजाग्राः नवतिः ९० एषां न वांशून विंशुतिहृता १८
तस्ले नेवहतानाताजिज्या ९९ एवमिष्टभागाभ्यापि इष्टजीवा स्यात् अतएवोक्तं तद्भुजभागा इव चाला
वानद्गानना यृति इयं त्रिज्या १०० केन भक्ता परमसंदफलं स्यात् फले दत्त इयमेव परमफलभक्ता
जाताहरः सा वपवः ५५।५३।१२ अत्र तत्र यद्वार्थेन योगवीनरहीताः अत्र हरांतरं १५।१।८ इदं ना
वधिः सर्वांतिते जातमद्गुष्यातेनेति पृष्ठे षडंशं सेवत्रिज्या एवं दोर्ज्या न वाग्रहीन तगो भुविदं त्वभ
क्ताः फलं स्यात् अत्रउक्तं तेष्ठ्यतिर्भ्यादि अथवा धनर्णावपतिः संदष्टतिसेसल्वयतिपिसंदोनृपरि
धेस्तु संयातायत्नस्वं भसध्यमानीयतेतन सकलासंरत परिधेस्य मध्यगृहाद्रवेणासे पालत्वत्र पा

रमार्धिको ग्रहः स च मध्यान्न्यूनः परमाल्पत्वात् मध्यग्रहस्य कक्षायाः सूत्रयोगस्य प्रदेशत्वं तस्य फलं
मतस्तेन मध्यमः स्फुटो भवति प्रथमपदे ऽत्रांशभुजस्य वर्धते फलमपि वर्धते द्वितीयपदे ऽश्यस्य मा।
नीयते फलमपचीयते तच्चाल्पं भवति यदा द्वितीयपदान्ते च तदल्पत्वात् अत्र तयोर्नोच्चे सति।
फलाभावः तृतीयपादे भुजस्य भजज्याभवति तत्र मध्यग्रहस्य शीघ्रप्रतिमंडलोच्चप्रदेशगामी वो
च्चवृत्ते यावदागीयते तस्य कक्षापरिधेस्तद्युः संपातः स मध्यमग्रहस्फुटप्रदेशप्रतिमंडलोच्चप्रदेशगामी।
वाग्रे सर्वेषामेव भवति तस्य मध्यग्रहस्य चान्तरं फलं तेन मध्यमोधिकः सन् स्फुटो भवति स्फुटग्र॥
हान्मध्यमस्याल्पत्वात् तृतीयपदे भुजज्या वर्द्धते फलमपि वर्धते च तुर्थपदे फलमपचीयते पदा
न्ते फलाभावः एवं मेषादिके केंद्रे स्पष्टव्यत्वात् तेषां धनं रपि व्यस्तासेन भाव्यं स्वतः केंद्रे स्या ऋ
णं फलं क्रियते लाघवेति २ एवं रवि मंदफलं प्रसाध्येदानीं चंद्रमंदफलं साधयति विधोरिति।
विधोः केंद्रस्य पदेके इनस्य दोर्भुजस्य भागास्तेषां षष्ठेन षट्शून्ययुक्तानाम्नैव निघ्ना गुणिताः व्य
तम्यास्त्रिंशता तेषां स्थभिन्नस्थाने स्थाप्याः तेषां शयकस्यानोपोनलाक्षो विंशत्यंशस्तेनोति
तैः रसाक्षैः षट्पंचाशाद्भिक्तैश्च धयकस्याहृताभक्ताः संतोलब्धाः भागाद्याविधोश्चंद्रस्य मंदफलं स्या
त् ताभ्यां चंद्र मंदफलाभ्यां संस्कृतौ स्पष्टौ चंद्रो धनं चे नर्दायुतौ ऋणं चेत्तदा हीनौ स्फुटौ स्पष्टौ स्तः।
अत्रोपपत्तिः परमं चंद्र मंदफलं भागाद्यं ५।२।४। अत्र चंद्र मंदफलानयने त्रिज्यापंचविंशत्यधि
कशतद्वयमिता २२५ तावत्यावदधिका त्रिज्या तावत्तावत्फले स्वत्वं भवति चंद्रफले स्वल्पफ
लायेव यावद्द्विगुणाधिकं अतः स्वल्पत्वाय मेतावती त्रिज्या तो २२५ तो भागानयति ५।२

केन्द्रस्य कोटिलवा वा त्रिभं तेषां त्रिघ्नाः रुद्राः रवेर्निकृताः ऋश्विनो हि नि घ्नाः स्वाङ्का शकेन सहिताः तच्चंद्रगतौ धनं कर्कादौ केन्द्रे कुलीरमृगषट्कगते

तेषां भुजफलभागानां षडंशेन ५ ऊना त्रिंशत् २५ ततस्तैनैव द्विघ्ना परमदोर्ज्या भवति २२५ एवमिष्टभा
गभोग्यपीडज्जीवा भवति अतउक्तं केंद्रदोर्भागषष्ठोननिघ्नाः खरामा इति सा त्रिज्या केन्द्रभक्ता परमं फलं
स्यात् इति त्रिज्यातोऽर्धं परममंदफलेनैव दोर्ज्या भक्ता ज्यातो हरः सावयवः ८८ ५५॥ अत्रैव सावयवोऽन्त्या
न्त्याद्यवार्धं रसानां सहीनाः अनयोरंतरं ११ ५ एतस्माद्धि पूर्णस्य सवर्णितं त्रिज्या भवति २२५ अतएवो
क्तं तन्वाद्यंशोनितैः रसानैः हृता इति एवं मंदफलसंस्कृतादेव स्पष्टेन स्फुटो भवतः तयोः शीघ्रफला
भावात् ३ एवं स्पष्टचंद्रस्फुटत्वमभिधायेदानीं तयोर्गतिस्पष्टीकरणमाह केंद्रस्येति केंद्रस्य दो
र्वा चंद्रस्य मंदकेंद्रं तस्य कोटिलवा भज्यानंतं त्रिभं कोटिस्तस्या लवा भागास्तेषां यः लोष्ठिलवो वि
शल्यं पूर्णस्तेन ऊनानि त्रिघ्नाणि ताः कादशकाः ततस्त्रयेशस्तदात्रिकुभिः स्वोपादशभि र्हृ
ता भक्ताः संतो रवेर्गतिफले कलाः स्यात् प्राप्तिमथ्वं त्र्यस्य चेन्नहि तर्हि निघ्ना हृता अनि हृता तेरु
ष्ट्वं ते तथा भक्ताः संतः स्वांगा पुत्रकेन सहिता युक्तास्तच्चंद्रगतेः फलं तत्फलद्वयं स्वस्वमध्यमगतौ कु
लीरस्तथा षड्भगते केंद्रे कुलीरः कर्कः मृगो मकरः ततः षड्भपनीका यर्धं कर्कादिषड्राशिस्थे केंद्रे
धनं मकरादिषड्राशिस्थे केंद्रे ऋणं कार्यं सा गतिः स्फुटा भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः अथ स्पष्टन स्पष्ट
ग्रहयोरंतरं स्पष्टा गतिः तत्र यतनस्वल्पनफलयोरंतरं गतिफलं तज्ज्ञानार्थमुपायः प्रथमद
दादौ भुजज्यामूलं तत्र गतिफलमपि फलमूलं तत्र कोटिज्या परमा तत्र गतिफलमपि परमं यथा
यथा ग्रहफलस्य वृद्धिस्तथा गतिफलस्यापचयो दृश्यते एवं कोटिज्यापरमत्वे गतिफलपरमत्वं
कोटिज्याभावे गतिफलाभावः अतः केंद्रकोटिज्यातो गतिफलसाधनं कर्तुं युज्यते तद्यथा अत्रो

17

ग्र·ली· अथत्रापित्रिज्यामपाईकोनत्रिंशल्लिप्तात्मना तस्याथनंथच्चाकोटिभामानोपरमाणं ९· नखेशेन
१२ ४३· कृत्वाकृतनतोदता जातात्रिज्या ११ ७५ एवमष्टांशेनाप्यंशस्यादेव अत एवार्ककोटिलवाखा
खिलवोनतिज्या इति ततोदृशांतः फलसाधनं रवेः परमगतिफले २ ७५ त्रिज्या १२५ केनभक्ते·
दृस्यादतोऽनेनैव त्रिज्याभक्ताजातोदृष्टास्त्रयोदश १३ अतोरवेस्त्रिकृद्धता इति एवं चंद्रस्य परमग
तिफले १८ ७५ अत्रदोज्याकेनभक्ता गुणिताफलं स्यादतस्त्रिज्याभक्तं फले जातं गुणस्थाने ११·
अत्रद्वावेवगृहीतौ अतऽर्कंप्राप्तिनोद्विलिप्ताइति एवंद्विगुणत्रिज्यापांजातं ५८ ३· अस्यपर
मगतिफलस्यचांतरस्मिदं ९ ४५ बहिः सवर्णितेजातंतत्तुल्यमेव अतः स्वांगांशकेन सहितार
ति तच्चंद्रगतेः फलेतत्फलद्वयस्य स्वमध्यगतौ देयं स्फुटागतिः अथधनर्णोपपत्तिः तत्रता
वदुच्चोनोग्रहः केंद्रमित्युच्चस्थानेमकरादिकेंद्रे धनफलस्यापचयात् मृगादिकेंद्रगतिफलस्य
र्णं वर्द्धते मेषादिकेंद्रे ग्रहस्फुरणफलहृष्टौ सत्यां मेषादिकेंद्रगतिफलस्यार्णमपचीयते अतोमे
षादिषट्केंद्रगतिफलस्यर्णं कर्कादित्रये केंद्रे ग्रहस्फुरणकरणह्रासेगतेर्धनेफलं वर्द्धनेतुलादित्रयकें·
द्रगतिफलस्यर्णं कर्कादित्रये केंद्रे ग्रहस्फुरणकरणह्रासेगतिर्धनं फलंवर्धवेतुलादित्रये केंद्रेग्र·
हधनफलहृद्धोगतेर्धनफलमपचीयते अतः कर्कादिषट्केऽपन्नमपिभक्तं ग्रहोनमुच्चं केंद्रमित्यस्मि
न्नपिपक्षेमकरादित्रिकेधनफलह्रासः अतोमकरादिषट्केगतिफलस्यर्णमेव एवंकर्कादिषट्केध
नमिति अतोऽपकमकेंधनर्णोकेंद्रेकुलीरमृगषड्गते इति ४ एवं रविचंद्रगतिस्पष्टीकरणमुक्त्वा फ
लभामाह मेषादिगाइति अथनभागाः अपनांपांशा ग्रैवत्यमाणास्तैः सह वर्तमानः सुकोयः॥

17A

सूर्यः तस्मिन्सूर्ये मेषादिगे सति राशिभागकलादिनान्यस्मिन्नेसति तस्मिन्दिने दिनार्द्धे मध्याह्ने स
समभूविन्यस्तद्वादशांगुलशंकुर्निवेषुधः शंकुलक्षणमुक्तं भास्करेण समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धि
द्धो दंतिदंतजः शंकुरिति एवंविधस्य शंकोर्मध्याह्ने या छाया भवति सा पलभा भवेदित्यर्थः सा पल
भा विषुवच्छाया विषुवस्थाने पुनः तिष्ठतीति विषुवच्छाया दशभिर्भुजंगैरष्टभिर्द्विभिर्दशघ्नाभिर्हता गुणिता ततोऽन्त्यं ति
भागुणोद्विभिरहृता भवन्ति तानि त्रीणि चरखंडानि भवंति अत्रोपपत्तिः सायनसूर्यो यद्दिने सूर्यो
स्य नाडिकामंडलेऽस्थितिः नाडिकामंडलं लंकापूर्वापरं अतस्तद्दिने मध्याह्ने लंकायां शंकुच्छाया
नास्ति स्वमध्यस्थितत्वात् सूर्यस्य अन्यदेशे तत्पूर्वापरं सममंडले अतस्तद्दिनेऽपि मध्याह्ने स्वदेशे शं
कुच्छाया भवति सैव पलभा तस्याः पलभा विषुवती यद्यो याऽपवमध्ये कोणंगलं पलभां प्रकल्प्य
अत्र प्रभासंगुणिता पलजेनत्याष्टकप्रकारेण राशित्रयस्य चराणि प्रसाध्य तान्यधोऽधः शुद्धानि
जातानि चरखंडकानि १०८ १० तत्रोपपत्तिः यथैकांगुलपलभायां तानि चरखंडानि तदेष्टा त्वभयाका
नीति एवं अत्र त्रप्रभाविषुवच्छायाभिः इष्टगुणिता तानि रूपेणहृतानि सनीष्टचरखंडानि भवंतीति अत्रैव राशि
कस्य लाघवार्थमंगीकृतं अस्माभिरपि ग्राम्यकृता स्वल्पदेशपरिध्याश्रितत्वात् अत्र विरोधः प्रतिभा
ति यद्वक्तं न शक्यते यदाचार्यैर्मध्यदेशं अंगीकृतं तत्र द्वादशपंक्तमध्ये दृष्टं पावद्द्वंगुलात्मभातावद्
तरं नास्तीति तत्परतः सांतराणि भवंतीति विद्वद्भिर्विभाव्यं ५ अथ चरसाधनमाह स्वात्मायनवृ
ति सायनेशोः यन्नांशाः युक्तः यडंशांशः सूर्यस्य सभुजः तस्य ज्याः तानि राशिज्याः स्तस्त्रसानि यानि चर
खंडानि चरखंडानि तेषां योगाः लवैर्भोग्यैर्भोग्यस्वखंडं स्वयोगास्तानि तत्तत्स्थान याताः स्वाङ्गि

स्थिरकलायः तथा ग्रुकः सावंद्यो यः चापं लग्नकं स्यात्. तच्छ्रांतपनेसर्यौन लग्नबद्धू धनर्णं स्यात्
त्रिज्यांतपनेसूर्यौन लग्नबद्धे नलादिबद्धे धनं सबादिबद्धे ऋणं इदमुदयसूर्योदयकालीनग्रहस्या
यनेन प्रपंचित्वितिति अस्तसायंकालीनग्रहसाधनप्रसंगादुक्तं वैपरीत्येन लाघवं अत्रोपपत्तिः लं
काकोदयस्याकोदययोरंतरं अनस्तद्दक्षिणांशं तत्सायनोपायः अत्रप्रतिराशिचरखंडानि संख्या
तो भजराशिखंडस्थितयोगः कृतः प्रथमद्वे राशिकं यदि त्रिंशद्भिर्भागैरेकखंडतुल्यं चरं लभ्यते तत
दाद्योद्यभागैः किमित्यादिसुगमं अथधनर्णोपपत्तिः ज्ञाता ग्रहात्लंकाकोदयकालीनाः कार्याः
तत्र लंकायां यान्यदिति नित्यं तस्मान्नंतरं लसे ज्ञात्वा अधरसूत्रीय स्यादिति जसंज्ञेव उत्त
रगोले उन्मंडलाकोदयात्पूर्वं क्षितिजाकोदयस्य भूतत्वात् उन्मंडलात् प्राक्क्षितिजास्तमयः
यतः क्षितिजादुपरि उन्मंडले अतः उत्तरगोले उदयेचरमृणं अस्तेचरं धनं दक्षिणगोले व्यस्तादिप
रीतं तथाच उन्मंडलाकोदयादनंतरं क्षितिजाकोदयस्य भूतत्वात् उन्मंडलास्तमयात्पश्चा
त्क्षितिजास्तमयः यतः क्षितिजादधउन्मंडलं अतो दक्षिणगोलउदये चरं धनं अस्ते चरमृण
मित्युपपन्नम् ॥ अथास्य चरस्य संस्कारं सूर्योदयस्य ग्रहसाधनं चैकदेशेनाह दयमिति तदानी
तं चरं पलात्मकं ग्रहगतिमुर्ध्वांविलिप्ताभिर्विकलात्मकं रूपं तदेव चरं द्विगुणं सन्नवाहृतं नभकं मध्ये
दौ मध्यमचंद्रे कलात्मकं रूपं द्विघ्नं द्विगुणं पदुसमाणिफलं स्वे मंदफलं तद्विपर्ययाद्गतं धनर्णं तत्तथा
कलात्मकं रूपं ततः स्पष्टमंदफलेरूपं सः स्पष्टचंद्रः स्यात् अथ स्पष्टस्य तु स्पष्टीकरणेनेदं मयनोपपत्त्
साधयति प्राक्कोदयमानतः प्राक्लिबाहनः वेतायाप्यतः चलस्य नाडिकाधिक ताः पुनहीनः ए

18A

रसद्द्रह्लतः षष्टिभक्तः अयनांशाः स्युः अत्रोपपत्तिः पठानीतं चरं पलात्मकं तत्र ग्रहाणां स्वस्वगोलवशा
त्प्राङ्मृणं तथा पश्चाद्धनं पलैः ३१०० गतिकलाल्पत्र्यंशेन तदेश चरपलैः किमिति एवं सर्वेषां
ग्रहाणां देयं तत्राचार्येणायं स्वारारवीं द्वाभ्वं कृतः अन्येषां स्वल्पगतित्वात्स्वल्पांतरत्वात्सनः त
त्र रवि गतिषष्टितुल्या न पापवर्तिते चरपलानि षष्ट्या भाज्यानीति जातं एवं नाः कलाविकला
श्च षष्टितुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते चरपलतुल्या एव विकला रवौ देया इत्युपपन्नं एवं चर
पलानां चेत्समध्यगतिर्गुणः १५ ३५ हरः सषव ३१०० अत्र गुणहरयोर्गुणेनापवर्त्य जातो गुणः ५९
हरः किंचिदधिकानव ९ तेन स्वल्पांतरत्वेन नवहरहीनाः अतो द्विगुणेन नवभक्तं चरं चंद्रे कलात्मकं देयमि
त्युपपन्नं अथ देशांतरफलोपपत्तिः देशांतरफलेन स्वदेशमध्यमार्कोदयकालीनाः ग्रहाः कृताः
सूर्यस्य मंदफलेन स्फुटार्कोदयकालीनाः क्रियंते अस्माकं स्फुटार्कोदयकालीना ग्रहाः कृताः सू
र्यस्य मंदफलेन भवितव्यं मध्यमार्कस्य स्पष्टत्वात् अनंतरं त्रैराशिकं यदि चक्रकलाभिः २१६०० ति
थ्यं प्रवहानिलेन पश्चादानीयमानाभिर्होरात्रं तेन लभ्यते तल्लभ्यः कलाव्यापारेण व्रजति तदा
रविमंदफलाभिरपरेणानीयमानाभिः किमिति फलं ग्रहेषु ऋणं धनमतः क्रियः ऋणफले
मध्यमार्कोदयात्प्राक् स्फुटार्कोदयो भवति तथा धनफले स्फुटार्कस्याधिकत्वात् मध्यमार्कात्फ
लेनाधिकाः संतः स्फुटार्कोदयकालिका भवंति यत स्तदाघ्रेऽपि धनमिति एवमत्राचार्येणा
यं संस्कारश्चंद्रस्यैव गतिवाहुल्यात् अन्येषां स्वल्पगतित्वान्नोक्तः एवं रविफले कलाकरणार्थं षा
ष्ट्यागुणितं तत्रश्चंद्रमध्यमगत्या गुणितं एवं गुणो जातो गुणः ४०३६ चक्रकलाहरः २१६०० ल

१९

ग्र·टी· वार्षषष्टिघ्न एवं द्वादशाब्दा लाहरः ॥१४६॥ ··· गुणाद्रैरहेरणापकर्यजातोगुणाः द्वारूपद्दरसाविकुला-
१५ न्याशुः श्रुतउक्तं द्विद्युमणिफलमिति श्रुयष्णनांशोपपत्तिः इष्टदिने दिनार्द्धे यंत्रादिवेधेन सावेषा-
वानुन्नतांशानुत्र साध्यनाचवनविंपाप्यपुष्टांशांशासांशयोरेकान्यदिशोरेनरं योगं विधाय तेभ्यः
क्रांतिभागेभ्यः क्रांतिवृत्तः एकैष्यापक्रमांशाचनस्य पत्तुभजः स्यात् नाक्षालिकगणितागतस्फुटा-
र्कस्याषिभजः कार्यः तद्वनरागभजयोरंतरमयनांशाः यदिगणितागतभ्याहततोधिकास्तदा नेय
नाख्याः ऋणास्तदाक्षणाख्या एव अत्रोपलब्धिरेववासना यथाप्रतिवर्षमेकैकाकलान्ययने-
वनश्चनाविंशत्यधिकचतुःपूर्णमिते शाके ऽयनांशाभावो भत ततः प्रतिवर्षं कलावृद्धिः श्रुतो
वेदाब्ध्यब्धूनः शाको यावंतिपूर्ववर्षाणितावत्य एवायनांशकलाः ताः षष्टिभक्ता भागाः स्युः
अतः खरसहृतनइति सार्द्धस्थलं यदापूर्णतवर्षैः ॥१५॥ परमायनवलनस्यावृत्तिर्भवति तत्रयाः
स्मिन्यनेकलोपचयस्तास्मिन्यनेचनविंशांसंज्ञाः परमायनचलनस्यावृत्तिर्भवति तत्रयास्मि-
न्यनेकलोपचयस्तस्मिन्यनेचनविंशांमुपचयवशात् अथापरवशादुनणीसंभवः स्यात् ॥७॥ एवं
साशार्कोदयकालीनौ स्पष्टौ सूर्यचंद्रौ कृतवेदानीं तिथिकरणनक्षत्रयोगसाधनं वृत्तद्वयेनकरोति
भक्तावर्कविधौ तिथिरिति तत्सैककमिति विगतः अर्कः सूर्यो यस्मात् एवंभूतो विधुश्चंद्रः इतस्य लवाः णी
स्त्रिंशता संगुणभागेषु संयोज्य सर्वेभागाः कार्याः तेयमकुभिर्द्वादशभिर्भक्ताः सतः यत्फलं तत्
तल्ब्धायाततिथिः स्यात् यच्छेषं तद्गतं याततं ततोहराद्वादशभिस्तान्यतितं शोधितं सद्गम्यं स्यात् तु
योगेनगम्यपोर्विकलाभक्ताः सर्वे चेद्गम्ययोरंतरांतेनभाजितालब्धं यातेष्वकावटिकाः क्रमादेवं

राम
१५

19 A

ति यातकलासद्धइनाम्यानचरिकाः पूर्वदिने तस्या एव तिथेर्भुक्तचरिकाः स्युः एवमेष्यकलास्वेष्याः
तत्सिद्धिने सूर्योदयादारभ्य तिथेश्चरिकाः स्युरित्यर्थः अथ करणं स्यात् तदेवमेकमेव पूर्वं सच्छेषे रद
लतिथेरुक्तनार्द्धं स्यात् अथ स्थिरकरणाच तत्त्वयस्य विश्लेषमाह कृष्णभूतोत्तरार्धात् कृष्णः कृष्णपक्षं
तस्य योगस्तस्मात्तदेपुनि नस्याद्धनगार्द्धान्तशकुनेः प्रभृति करणानि स्युः एतदुक्तं भवति कृष्णपक्षच
तुर्दश्युत्तरार्द्धे शकुनिः प्रमावास्यापूर्वार्द्धे चतुष्पात् अपरार्धे नागं आद्ये प्रतिपद्दले किंस्तुघ्नं नामकरणं
एतानि स्थिराणि चत्वारि अथ करणकथनानंतरं विधोश्चंद्रस्य तथा सार्कं सितगोः सूर्यचंद्रयो
गस्य लिप्ताः कलाः खखाष्टोद्धृताः अष्टशतभक्ताः फलं क्रमात् यातभयुक्तं नक्षत्रं योगस्य लिभ
वतः चंद्रज्ञानं नक्षत्रयोगा इति तेषां नक्षत्रयोगानां यातैष्य घट्यः तदेव गतैष्यदृष्टानांशिमि
ताच्छेषितेपयंते षष्टिगुणे नक्षत्राद्ये इंदोश्चंद्रस्य भुक्त्या गत्या हृते भक्ते योगार्थं सूर्यचंद्रमसोर्जवैक्येन
गतियोगेन भक्ते क्रमाद्यातयातेष्यनाड्यः स्युरित्यर्थः अत्रोपपत्तिः दर्शान्ते सूर्यचंद्रौ समौ भवतः दर्शः
सूर्येंदुसंगम इति वचनात् ततो दर्शान्ताच्चंद्रो बहुगतित्वाद्दूरं याति पुनः समान्ते समौ तयोरंतरं चांद्रमा
सः दर्शावधिचंद्रार्कसंमासो हि मास इति स्मरणात् तयोरंतरं त्रिंशत्तिथयः त्रिंशत्तिथिभिर्यदि भांशाः
३६० सूर्यचंद्रांतरभागाः किंयम इति अत्र सूर्यगत्यधिका चंद्रगतिरतो व्यर्केविधोर्लवाः षड्भिर्भक्ता
इति ततो यच्छेषं तद्यातं गम्यं भुक्तत्वात् ततस्तद्धारदशघ्नं भोग्यं स्यादेव ततो घटिकाज्ञानार्थं म
नुपातः यदि गत्यंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदा गतैष्यकलाभिः किमिति कलाः षष्टिगुणा विक

ग्र.टी. त्याः सुः सूर्येन्दोर्यातैष्यविकलागमं तत्र कलाभक्तास्तिथिर्यातैष्यघटिकाः स्युरित्युपपन्नं अथ करणोपप
१० त्तिः एकतिथौ करणद्वयमित्यागमः ततोऽनुपातः यद्येकतिथ्या करणद्वयं तदेष्टतिथ्या किमिति अ
नतिथिर्द्विगुणा समाधिकास्याः करणानि स्युरेव सुतः सप्तनष्टाः किंस्तुघ्नादिकं करणं वर्तमानतिथि
द्विघ्नीद्विगतं स्यात् तद्वदादितो गणनार्थं तिथिरेकं कार्यं वर्तमानं तदर्थं च सैकमिति तल्लयोर्ध्वं तयोर्गणोऽदस्ताः
ये एकयोर्नाशोऽशेषमिति समेव वर्तमानतिथिद्विघ्नीद्विवर्तमानं करणमिति पुनः गततिथिग्रहणात्स्थेष
मितं स्मृतं शकुनिमदादितः तदेव सैकसप्ततष्टं स्यात् इति सप्तसिद्धं शकुन्यादिकरणं च तच्छेषं स्थान
भागप्रमाणं अथ नक्षत्रयोगसाधनोपपत्तिः समस्तो भपंजरो द्वादशराशिभिर्व्याप्तः तस्य सप्तविंश
तिनक्षत्रैश्च सर्वे भगणकलानां मेकनक्षत्रं करणायानुपातः यदि सप्तविंशतिनक्षत्रैश्चक्रकला
२१६०० भवंति तदैकनक्षत्रेण किमिति सर्वेषां नाक्षत्रभुक्तकला ८०० यद्यष्टशतकलाभिरेकं नक्ष
त्रं तदेष्टग्रहकलाभिः कतीति लब्धं गतनक्षत्राणि शेषं भुक्तं दत्तं च्छेदं भोग्यं स्यादेव ततोऽप्यानुपा
तः यदि रविचंद्रकलाभिः षष्टिर्घटिकास्तदा गतैष्यकलाभिः का इति कलाः षष्टिगुणा विकलाः तास्त्र
द्गतिभक्ता नक्षत्रगतैष्यघटिकाः स्युरित्युपपन्नं अथ योगवासना रविचंद्रयोर्मिलितयोर्यन्ना
क्षत्रं स योग इत्युच्यते सूर्येन्द्वयुतिर्नक्षत्रवत् गतघटिकाश्च पातः गतियोगेन कर्तव्यो युक्त्येव योगा
नक्षत्रवत् दिति सर्वसुतोपपत्तिः ४ दैवज्ञवर्यस्य दिवाकरस्य तेन मल्लारिणा हू येन कृतो कृतायां ग्रह
लाघवस्य घातादवीं ठोः स्फुटताधिकारः २ इति श्रीमद्गुणेश दैवज्ञकृतग्रहलाघवस्य टीकायां मल्ला
ग्रम
२०

ति दैवज्ञविरचिते नायपोरवींद्वाः स्फुटमाधिकरणाधिकारो द्वितीयः २ अथपंचताराणां स्पष्टीकरणाधिका
रो व्याख्यायते तत्रादौ भौमादीनां शीघ्रफलानि मंदफलानि च वदामि तत्र मेषस्यादि पंचभिः तत्र मेष्टा
नि तेभ्य कृतानुति तेन ज्ञानीति तत्र मंगोतरिति तत्राशिति ५ तिथिभ्यो भौमस्य चलांकाः शीघ्रफ
लसैतेकास्युः तेष्वन्ये अष्टौ शशिद्राः मरुतो बाणवः पंच पंच मष्टपंचाशत अद्रिमभवः सप्तदशा
धिके शते इत्यथनोस्यः चत्वारः सप्तसप्तधिके शते अष्टरूपाः अष्टाविंशमधिकशतं तद्वयं नवनगा
श्विनः एकोनाशीतिमधिकशतं तद्वयं अष्टचत्वारिंशता: पंचविंशमधिकत्रिशती शरांगनागाः पंचषष्ट्य
धिकत्रिशती शरांककद्दिना: त्रिनवमधिकत्रिशती तत्राव्यथः चत्वारः शती इष्वाग्रा रामाः अष्ट
षष्ट्यधिकत्रिशती नवांबुधिरस्तुः एकोनपंचाशदधिकद्विशती नभः अस्यां एते भौमस्य त्रिदश
वुधस्य एतेशीघ्रांकाः तेष्वन्ये अंकत्ताः एकचत्वारिंशत कृतबाणः एकाशीतिः अद्रिभवाः सप्तद
शाधिकेशते तत्रिध्याः साद्वशतं अष्टाशीरवः अष्टसप्तधिकंशतं नवनवनवादितयः एकोनाद्वि
शती अर्कपंचाशाद्वादशाद्वुक्त द्विशती अर्कोश्विनलपव शराव नादितयः पंचोनद्विशती अष्ट
तिथ्याः पंचपंचाशदधिकशते गोशैएकोनानवतिः तेष्वन्ये एतेगुधस्य गणेर्द्रस्पतेः ए
तेशीघ्रांकाः तेष्वन्ये नत्नानिपंचविंशतिः नगाश्वयः सप्तचत्वारिंशत अष्टषट्कः अष्टषष्टिः
पंचेभाः पंचाशीतिः सेचराः अष्टनवतिः रसाशाष्टइधिकंशतं नागाश्वा अष्टौमांशतेद्विद्विशा
द्युधिकंशते नवाद्रयः एकोननवतिः षट्षष्टिः षट्त्रगणाः षट्त्रिंशत नभः अस्यां एतेगुरोः भ
गनेः शुक्रस्यएतेशीघ्रांकाः तेष्वग्रं गैस्तत्स्याश्वेकोः त्रिषष्टिः रसमप्रभवः षट्शतमधिकं

२१

ग्र·टी· २१

शतं षड्गुणनवः षट्त्रिंशदधिकशतं सुरसिद्धाः षट्चत्वारिंशदधिकद्विशती पञ्चाभ्यां त्रयः द्व्यधिकत्रि
शती त्र्यधिनाराचद्दहनाः त्र्यष्टधृत्यतुल्याः नाराचाः बाणाः पंच दहनाग्नयस्त्रयः एवं चलः पंचा
शदधिकत्रिशती द्विसप्ताष्टादशान्तः द्व्यधिकचलः शती खजलधिकृताः चत्वारिंशदधिकचलः शती
भूरसकृताधिकषष्ट्यधिकचलः शती त्रिवेदोदन्तः त्रिचत्वारिंशदधिकचलः शती रसयमगुणाः ष
ट्त्रिंशत्यधिकं त्रिशतं लवे एतेभगाः स्वार्कैः शनेः एते शीघ्रांकाः लं २५ दिनयः पंचदश गजाश्विनः
अष्टाविंशतिः सोदहनाधिकान चत्वारिंशत् नागकृताः अष्टचत्वारिंशत् पयोधिबाणाः चलः पंचाश
त द्विर्द्विवारं अंगभूमिताः सप्तपंचाशत् नगकृताः अष्टचत्वारिंशत् पयोधिबाणाः चलः पंचाश
त त्रयस्त्रिंशत् धृतिरष्टादशावधि एते शनेः शीघ्रांकाः अत्रोपपत्तिः अत्र ग्रहस्पष्टीकरणार्थं ग्रहा
णाम सकृन्मंदफलशीघ्रफलानि प्रसाध्य तत्संस्कृतो ग्रहः स्पष्टो भवति तत्र यथा प्रथमं शीघ्रफ
लं प्रसाध्य शीघ्रकेंद्रस्य दोर्ज्याकोटिज्ये विधाय ततः कोटिज्यांत्यफलज्ययोः कर्कमृगादिकेंद्रे यो
गवियोगक्रमेण स्पष्टकोटिः दोर्ज्या भुजः तत्स्तत्कृतेर्योगपदं स्पष्टो भवति यो यो ग्रहस्य कर्णः शी
घ्रकर्णं प्रसाध्य तत्त्रैराशिकानुपातः यदि त्रिज्या तत्तुल्यया शीघ्रकेंद्रदोर्ज्यया परशीघ्रफलज्यात
त्वे लभ्यते तदेष्टयाः किमिति तत्र त्वनुपातः यदि शीघ्रकर्णे त्रिज्यादि फलं तदा त्रिज्या ब्रूहि किमिति त्रिज्या
तुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे शीघ्रकेंद्रदोर्ज्यांत्यफलज्यागुणा शीघ्रकर्णभक्ता शीघ्रफलज्या भव
ति तद्धनुः शीघ्रफलं अत्रेदं तत्त्वकर्मार्थं स्फुटमाचार्यः शीघ्रकेंद्रे पंचदश १५ भागान्तर्यासकल्प्य शी
घ्रफलानि प्रसाधितानि सावयवान्यत्रोत्पन्नानि तानि षट्सु मध्ये द्वादश सर्वेषां ग्रहाणां पृथक् पृ

राम
२१

21A

यशुमाहयति नत्रमंदस्ववोधार्थंय लीकसंयगाध्यते तत्रप्रथमभौमस्य शीघ्रफलानयनार्थं मध्यं शीघ्रा
केंद्रं कल्प्य जातं शीघ्रफलमपि मध्यं एवमस्य फलमपि मध्यं जातमावाक्ष्यं एवं द्वितीयशीघ्रकेंद्रं पंचद
शभागाः १५ अस्य दोर्ज्याकोटिज्या ११५। ३। भौमस्य परमशीघ्रफलज्या ७१ अस्य भोग्यखण्डाद्ये भेद्रांग
गुणकाः अस्मिन्काले यत्नावलीज्ञाता अतउपं कोटिज्या ११५। ३। परेणानेन हृष्यांचगुणिता १८
७८ २ अनयाखाभाधिशाङ्कप्रकारकृतिः प्रकारहृता ३८ ३९ अत्रपरकृतिर्यदिकेवलकृता कचिहृता
विकर्णैवा अतस्या वार्ये गाध्रुपिकं केंद्रं चकश्रद्धांशिस्यकं एवमस्य मूलं ज्ञातः शीघ्रकर्णः ७४ ५
७ परेण ७१ दोर्ज्या ३१ गुणिताज्ञाता २३ ७ अयंकर्णेनभक्ताज्ञाता १२ १३ अस्याधनुः शीघ्रफले
भागायं ५ ४८ एतस्यावयवमतोदयाङ्गाज्ञातमेकस्थाने ५८ अतो भौमस्यांको द्वितीयोशमन्या
सितइत्युक्तं एवमशेषापि पंचदशभागा इत्याशीघ्रकेंद्रं कल्प्या सर्वेषांशीघ्रांकाः अत्रदोर्ज्याकोटिज्ये
राशित्रयमध्ये अनोराशित्रयमध्येषड्भवशीघ्रांकाः वक्तव्याः कथमत्रषड्राशिमध्ये द्वादशाउक्ताः ३
च्याते ३६ शीघ्रफलेकर्णाश्रितं कर्णः स्वपरमाधिकं त्रिभेन भवति किंतिरधिकेनैवत्रिभेन भवति
कर्णोत्यल्पतान्द्वितीयत्रिभेन ऊनप्रभवति एवं षड्राशिमध्ये कर्णाद्वासहो अनः शीघ्रफला
नयने पदत्रिभाद्वनाधिकं भवति तद्यथा प्रथमे पदे त्रिभं शीघ्रफलाशेराधिके द्वितीये शीघ्रफला
भ्रागंन्यतीयंशीघ्रफलाभागं चतुर्थेशीघ्रफलाधिकमिति अतएवोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ वासना
नशीघ्रांत्यफलज्यकायाः त्रिभिर्पुनतोनोनघतं परा तिरोस्तखुपाने स्यमयुग्मयुग्मे इति अतःष
ड्राशिमध्ये उक्तानिषड्राशिभागाः अपूर्व्याधिकस्थाने अतएवपंचदशभक्ताः द्वादशैवांकाभा

२२

ग्र॰टी॰ वेति ५ एवं शीघ्रफलांकानुक्त्वेदानीं तत्कर्तव्यतामाह भौमार्कीति भौमो मंगलः आर्किः शनिः इज्यो
११ गुरुः एभिर्विहीनो मध्यमरविः स्वस्वशीघ्रकेंद्रं शीघ्रकेंद्रं भवति विदुरवेः शीघ्रकेंद्रमहर्गणादेवोक्त
मस्ति एतत्केंद्रं चेद्रसांशाद्ध्यधिकं तर्हि तन्नभात् द्वादशराशिभ्यः शुद्धं तस्यांशाः द्विघ्नाः पंचदशभि
र्भक्ताः सन्तः त्र्यादिफलं क्रमात् खेंशुत्यमादिर्यस्येति एवंभूतो यः फलक्रमः तस्माद्यद्गतांकः स्या
त् असौ गतांकः शुद्धांकेन सहस्रं नैरंक्रियमाणाय यः तयोर्योगार्द्धं स्यात्तच्चवाद्यतां कुर्यात् ता
वेषांशाः वाणकृत्लब्धिः पंचदशांशाः तेन तत्त्रयहीनयुक्तौ युक्तो गतांकः कार्यः असौ द्विगुणत्वदश
भक्तः भागाद्यं शीघ्रफलं भवति तन्मेषादिकेंद्रे एवं तुलादौ ऋणमिति पूर्वमेवोक्तमस्ति अत्रोपप
त्तिः यदि पंचदशभागैरेकः शीघ्रांकः तदेष्टैः शीघ्रकेंद्रभागैः किमिति एवं यल्लब्धं तस्मिन्गतः
स्यात् ततः शेषाद्नुपातः यदि पंचदशभागैरेकः शीघ्रांकः तदा गतैष्यांकांतरतुल्या ह्रासवृद्धिर्लभ्येत
तदा शेषांशैः किमिति फलेन तत्त्रयपरहीनः युद्धोयुक्तो गतांकः कार्य एव तेनोदशगुणांकाः संभवतोद
शभिर्भक्तो भागाद्यं शीघ्रफलं भवतीत्युपपन्नं ६ एवं शीघ्रांकानुक्त्वेदानीं मंदांकान्मंदकेंद्रसाध
नं च वृत्तद्वयेन स्पष्टयति खेंगोष्विन्दुति ७ खेंदुदशाणीति अस्य ज्ञो भौमस्य एते मांदाः मंदफले
काः स्युः खेंश्च नंगोष्विनः एकोनविंशत् अद्रिमरुतः सप्तपंचाशत् अक्षरागाः पंचाशीतिः न
वांशाः नवषत्कषाते सिद्धेदवः चतुर्विंशत्यधिकशते खेदद्वनखितयः विंशदधिकशते बुधस्य
एते खेंदुनाद्वादश कुदशाः एकविंशतिः अष्टपत्त्राः अष्टाविंशतिः देवाः त्रयस्त्रिंशत शशानलाः
पंचत्रिंशत् रसवह्नयः षट्त्रिंशत् गुरोरेते खेंक्षनं इंद्रा अष्टदशाः कृताणिः सप्तविंशतिः नवाग्नयः राम

२२

एकोनचत्वारिंशत् अहयोष्टौ उदयश्चत्वारः पूर्वमष्टचत्वारिंशत् अस्तान्तः पंचपंचाशत् नगाद्याः स
मपंचाशत् अथ भृगोः अभ्यंमूलं रूपाः षट्कृशाः एकादशाविंशे त्रयोदश मनवश्चन्द्राद्विर्द्विकारे गा
णाचंद्राः पंचदश अथ शनेः खत्रयं गोऽङ्गा एकोनविंशतिः खकृताः चत्वारिंशत् खषट् ९० षष्टिः
नगानगाः सप्तसप्ततिः गोऽष्टौ एकोननवतिः त्रिनंदास्त्रिनवतिः ग्रहः क्रमात् अथ च्छेदिवड्ग्निनाग
रदहृतः अस्तुः क्रमात् भौममार्गसमंदकेंद्रं स्यात् एतदुक्तं भवति अथ यस्त्वाचार्योपायो भौममंदो
च्चे अरयः स नराशयो बुधस्य वक्रगतेः अन्तवदस्य शुक्रस्य नागाष्टौ राशयः शनेः एवं सर्वस्य
मंदोच्चात् ग्रहः शोधितो मंदकेंद्रं भवेत् अत्रोपपत्तिः मंदोच्चकेंद्रवासनामंदफलपरमत्ववास
नयं वासना च एवमेवोक्ता अत्र मंदफलानयने राशित्रयमेव पदं गृहीतं तत्कथं करणान्तेसी
कारात् अत्रोत्र शीघ्रफलानयनार्थं कक्षां गृहीतः मंदफलार्थं नगगृहीतः सकथं करणोदितस्य
हकहा या व्यासार्द्धं एवं मंदकरणे मंदप्रतिमंडलव्यासार्धं शीघ्रप्रतिमंडलव्यासार्द्धं एवं यस्मा
द्यितं मंदफलेन मध्यमान्तमध्यमो मंदप्रतिमंडलतो नातं मंदफलं मंदकरणयस्मान्नेयं ॥
अतो मंदफलानयने मंदकरणे विग्राह्य समर्थे एषिनां गिकृतः तत्र करणग्रहणे एव करणं
व्यक्तव्यं शीघ्रफलान्मंदफलस्योनत्वात् स्वल्पान्तरत्वान्मंदकर्मणि करणोत्र गृहीतः एवं चे
त्तर्हि स्वल्पे विशीघ्रफलेस्योनत्वात् स्वल्पांतरत्वान्मंदकर्मणि करणोत्र गृहीतः एवं चेत्तर्हि स्व
ल्पे विशीघ्रफले करणे गृह्यते तदधिके मंदफले न गृह्यते एवं कथं अतोत्र युक्त्या हेतुस्ता ने
नैव भवति फलवासना विचित्रास्ति एतादृशेनैव कर्म्मणा आकाशे ग्रहस्य वक्रत्वं च दृश्यते ॥

अतः अन्यत्तत्प्रमाणोपलब्धा एतेन कृतमिति वक्तव्यं सर्वं निरवद्यं उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ स्व
२२ ल्पान्तरत्वान्मृदुकर्म्मणो हकणैः कृतो नेति च केचिदूचुः ना शंकनीयं न चले किमित्यपन्तो विचि
त्रा फलवासना इति अत्र त्रिज्यातुल्यपाम्रंदकेंद्रदोर्ज्यायां यदि परमं मंदफलं तदेष्टदोर्ज्यायां कि
मिति एवं पंचदशभागवृत्ताम्रंदकेंद्रं प्रकल्प्यानया युक्त्या मंदफलानि प्रसाध्यानि सावयवा
न्यतो द्वादशगुणानि कृत्वा राशित्रयमध्ये ग्रहाणां पृथक् पृथक् खंडकानि सम्भवंतीत्युपपन्नं
अथ धालिकमि प्रथमं केभुजाभावाच्छून्यं ततः पंचदशभागाः १५ तेषां ज्या ३१ भोमपरमम्रंद
फलेन गुणिता जाता २४० । ३२ द्युपेश्वाकी १२० भक्ता जातं फलं २५४ इदं सावयवत्वाद् द्वादशगुणं ११४॥
जातो भौमस्य द्वितीयो मंदांकः एवं सर्वेषां सर्वेंकाऊहनीयाः ।८ एवं मंदांकानभिधायेदानीं
मंदफलकर्त्तव्यतामाह प्रकारमेकवृत्तेनाह मृदुकेंद्रेति मृदुकेंद्रस्य ये भुजभागास्ते दिनैः पंच
दशभिः १५ राप्ता भक्ताः से तोयत्फलं तन्मितः प्रगतोऽङ्कः स्यात् तेन गतांकेन उद्धितो य एष्यः अं
कः स परिशेषेण शेषभागे हितो गुणितः तस्मात् यादिनाप्तिः पंचदशभागास्तेन युक्तः सगतांक
स्ततो दशभक्तः अंशकादिभागादिमांदं म्रंदफलं भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः अत्र पालवयेन य
दि पंचदशभागे रेकोमांदांकाऽन्तरस्तदेष्टे म्रंदकेंद्रांशे किमिति अतो दिनाप्तागतांकः स्यात् दिनशे
षादनुपातः यदि पंचदशभागैरेतावती गतैष्यांतरतुल्या वृद्धिर्लभ्यते तदा शेषांशैः किमिति
अंको द्विगुणिता ः संन्यतो हि त द्दशभिर्भज्यं फलं भवतीत्युपपन्नं ।८। एवं शीघ्रफलमंदफलसा
धनं म्रदेनेदानीं ग्रहे संकथं संस्कार्यमित्येकवृत्तेनाह साऽपक्षयमेवेति प्राक् आदौ ग्रहगणोत्पन्न

23 A

न धनमेग्रहे चलफलस्य शीघ्रफलस्य दलमर्द्धं प्रथमागतधनर्णं प्रदद्यात् तस्माच्छीघ्रार्द्धदत्तान्मांदं
मंदफलं साध्यं तदखिलं सर्वं मध्ये मंदफलं मध्यमे ऽहर्गणोत्पन्ने प्रथमागते विदधीत कुर्यात् तन्मं
दफलेनाक्ते दृक्केशीघ्रकेंद्रकेसर्वकृते विलोमं धनर्णं देयं अतो मंदफलसंस्कृतस्य शीघ्रकेंद्रात्
शीघ्रं शीघ्रफलं साध्यं तत्सर्वं तस्मिन्मंदफले दत्ते विदधीत कुर्वीत असौ ग्रहः स्फुटो भवतीत्य
र्थः अत्रोपपत्तिः प्रत्यक्षोपलब्धिरेव ।।१।। एवं ग्रहस्पष्टत्वमभिधायेदानीं गतिमंदस्पष्टत्वमा
ह मांदं कांतरमिति आर्किः शनिः असृग्भौमः गुरुर्बृहस्पतिः एतेषां मंदफलानयने प्रवृत्ते मां
दं कांतरं मिति आर्किः शनि तत्क्रमेणैवाणनगैः पंचसप्तत्यापरैः पंचाभिः खरामैर्लिप्ताभिर्मि
तं द्विस्थं कलाद्यं तद्गतिमंदफलं स्यात् विद्वज्ञौ बुधशुक्रयोर्मांदं कांतरं द्विहतेसत् आख्यगैः पं
चाभिरुद्धते फलं स्यात् तन्मार्गवत् गतौ मध्यगतौ दद्यात्सा मंदस्फुटा गतिर्भवतीत्यर्थः अत्रोपप
त्तिः प्रतिपादितः प्रमेयानुपायि किंचिदुच्यते तत्र ग्रहफलाभावे गतिफलेपरमं ग्रहफलपरमत्वे
गतिफलाभावः ग्रहफलाभावस्तु मृगजादौ तत्र मांदं कांतरमपि परमं तत्र ग्रहगतिफलानि
मांदानि मांदानि परमाणि कलादीनि लब्धितानि मं ५ ४८ बु ४ ४८ गु ० २८ शु २ २४ श १५ एभ्योनुपातः
यदि मांदं कांतरेण प्रथमांकतुल्येन एतानि फलानि तदेष्टेन कानीति एवमिष्टमांदं कांतरमे
भिः परमफलैर्गुण्यं परमं मांदं कांतरेण प्रथमांकतुल्येन भाज्यं एवं सर्वत्र गणगणहरो गुणेनापव
र्तितो जाता भौमादीनां हराः मं ५ बु २ ३ गु २ ३ शु २ ३ श ५ एवं भौमगुरुशनीनां हराः निरव
यवाः अतो मांदं कांतरमेभिर्भाज्यमिति बुधशुक्रयोर्हरो सावयवास्तो द्विसवर्णितो जातौ तावेव ५

24

अतस्तयोर्द्विहतान्त्यगोद्धृतमिति एवमेतन्मंदफलं मध्यगतौ देयं सा मंदस्पष्टा गतिर्भवतीत्युप
२८ पन्नं अत्र गतिफलधनर्णवासना पूर्वोक्तैव ज्ञातव्या ॥ अथ गतेः स्पष्टत्वं वदति भौमाद्युत्तां
केंद्रं विवरं शरहृत्स्वकाणांशाढ्यं त्रिहृत्कृतहृतं द्विगुणाद्यभक्तं तद्धीनयुक्तद्युचयेचमृदुस्फुटा
सा स्पष्टा यदि चेद्धनं त्यक्तान्यतिना नु वक्रा १२ भौमाद्यंगलवाः स्वस्वपंचांशयुतां शीघ्रकांतरं वि
वरं द्वितीयशीघ्रफलेन यत्कार्यं कृतमस्ति तत्कर्माद्यक्षेरैः पंचभिर्हृतं भक्तं भौमस्य स्वस्वकाणांशेन
पस्वपंचमांशेनयुक्तं बुधस्य त्रिहतं त्रिभक्तं गुरोः कृतहतं च नुर्भक्तं शुक्रस्य द्विहतं द्विगुणं सतं अत
भक्तं पंचभक्तं शनेः तद्गतेः शीघ्रफलं स्यात् सार्वत्रसाधितामृदुस्फुटगतेः तेन फलेन द्युचयेहीन
नयुक्त द्युचये हीनाश्च ये युक्तास्ते तदास्पष्टा भवेत् अथ चेद्द्युफलं व्यक्तं तन्नमस्य घाति तदा सा ग
तिरेव फलाच्छोध्या शेषा वक्रगतिः स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः गतिमंदफलवत् अतः शीघ्रफलांत
रंगतेः शीघ्रफलं तत्रानुपातः यदि पंचदशभागकलाप्रमाणेन ९०० इदं शीघ्रकांतरं तदा शीघ्र
केंद्रगतिकलाप्रमाणेन किमिति ततः शीघ्रकांकां दशगुणितत्वात् द्युभिर्भाज्यं कलात्मकत्व
कारणं एवं शीघ्रकांतरहरघातोहरः ९०० बधिगुणाः गुणागुणहरो गुणेनापवर्त्यन्ते तोहरः १५०
केंद्रगतिगुणोऽस्ति अत्र भौमगुरुशनीनां स्वल्पांशकेंद्रगतिर्मितिभिः २८।५४।२७ साहृशते १५० हरे
भक्ते जाता हराः ५३४ बुधकेंद्रगतिर्गुणः १८६ अत्र गुणहरौ त्रिंशतापवर्तितौ जातौ गुणः ६ हरः
५ यो राशिः बद्धिगुणोऽल्पतेयं चभिर्भज्यते स स्वस्वकाणांशाढ्ये एव भवति तथा शनेः केंद्रगतिः ५० अ
त्र गुणहरौ गुणाहै नापवर्तिता जातौ गुणः २ हरः ५ अतो द्विहता पंचभक्ता शीघ्रांकांतरं शनेः गतेः फलं

तम
२८

स्यादित्युपपन्नं एवमेतन्मंदफलस्य स्पष्टगतौ देयं स्पष्टा स्यादेव तत्र धनर्णोपपत्तिः अंकांतरे
ग्रहे चेत्तत्पश्चाद्ग्रहे स्वल्पत्वाद्गतिरपि न्यूना ग्रहे चेद्वृद्धिस्तदाग्रहे फलाधिका स्पष्टगति
रधिका अतः क्षयवृद्धित्वं एव धनर्णसंज्ञोक्ता चेत केलेमंदस्पष्टगतेर्निजभुक्तिनद्विपरीतशोध
नेन विपरीतगतेर्भवतीत्युपपन्नं वक्रत्वकारणमग्रे सविस्तरं वक्ष्यामः ॥१२॥ अथ भौमशुक्रयो
रन्यशीघ्रांकानामेव ग्रहेंतरं भवतीत्यत्र विशेषमाह कुजकारयोरुक्तमवोत्यगतोयदोकः शेषां
शकाश्चयातितः पपगदाभूभ्यः पेत्याभमो स्त्रिविहता अस्तमोदभक्तादेयाः स्वशीघ्रफलव
त्स्फुटयोः स्फुटौ तौ ॥१३॥ कुजक्रोभगाः गारोभोमः एतयोरन्यतमस्य चलभवः शीघ्रफलांश्यः अंके
यदांऽत्यगतः स्यात्तदा येशांशाः पंचदशभक्ताशिथाः तेशीघ्रकेंद्रभागाः अन्यत्र स्थाप्याः अत्र
भूभ्यः पंचदशभ्यः एकत्र यमितताः शोधिताः शेषं तयोः पृथक् स्वभागशोधितभागयोर्मध्येये
ऽल्पास्तेयास्त्याभगोः कुजस्यत्रिविहतास्त्रिभक्ता अस्तमोभौमस्याऽदैः पंचभिर्भक्ताभागादिलब्धं
ग्राह्यं तेस्वशीघ्रफलवद्धनर्णं स्पष्टग्रहे देयाः तौ भौमकुजौ स्फुटौ स्पष्टौ भवतः एवं शीघ्रफलोत्पा
गमे अत्रांकनेत्यन्यसात्रयानात अंतरं जातं तत्र भौमकुजयोरंकावमुत्पादतं अन्येषामयंत
रमस्तितत्त्वस्वल्पत्वान्नोक्तं अत्रोपपत्तिः अत्रांत्यांकः पंचषष्ट्यधिकशतमितशीघ्रभागांतत्ये
अशीत्यधिकशतभागांतेऽन्यत्र तुल्यः पंचदशभागांतेऽमध्यः सार्द्धसप्त ७।३० ते अंतरे भौमस्य
७।३० कुजस्य ३।३ अतो यानांशे सार्द्धसप्तभागाल्पत्र्यंके जाताः पंचदशच्छेदाः भागाः तयोर
ल्पान्तरहीनाः यदि सार्द्धसप्तभागे अंतरे भौमकुजयोरेते लभ्यते तदैभिर्भागैः किमिति उभयत्रा

पिसार्धसप्तहरः स्वस्वांतरेगुणो गुणहृतोगुणाभ्याममपववर्त्यजातोहरोमं ५४ २ ए। मिलितेऽल्पभा
२५ गभाज्याः शीघ्रफलसंशोधित्वा स्पष्टोः शीघ्रफलयोर्वकुरन्वर्णिकार्ध्वं मिलित्वपववकेंतरं अनेना
पि विशेषफलेन संस्कृतो भौममध्यो मंदं न रितो दृश्यते अतः स्वांकवाकुल्यात् अत्र सुधीभि
रेकांत्यां कर्म खेत्रयस्य त्वा रेवा अंकाः कृत्वा शीघ्रफलसिद्धिः कर्तव्या अत्रप्यवा तत्र शी
घ्रकरणं प्रसाध्य शीघ्रफलं प्रसाधनीयं तदेवं मंदस्य द्वेदेपे स स्फुटः स्यात् अत्र शीघ्रकरण
माचार्येण दपास्तां प्रकारे ३ लभ्यसि तस्मात्फलसाधनार्थं सत्रं मयैवोक्तं ५ क्रा यपोस्त्र
लभवेत्यगतो पदांकस्तच्छीघ्रकेंद्रकभजो म्यलवाः क्रमेण नेदैः शरैर्विनिहताष्टलकर्णि
भक्ताः स्यात्तत्फलं हि चपलं न तदा कृतेतं । अपयतयेवां त्यां गमने भौमकुधस्त्रकगतीनामपि
विशेषमाह कुजबुधस्तुजानां चेचलांकेंत्यगः स्यादृष्ट हतवरि शेषांशानगा द्रुयग्निभक्ताः
फलमिष्ठदहनेर्युक् सप्तगोभिःस्त्रिवाणैर्भवति गतिफलं तस्मात्तदाचेवक्र्वं १६ भौमबुधशु
क्राणां शीघ्रकोपवंघेतिमः स्यात्तदा दशभिर्हताः गुणिता ये वरिशेषांशास्तेन गाद्र्युग्निभक्ताः
भौमस्य सप्तभक्ताः बुधस्याद्रिसप्तगोभिः सप्त नवभ्याः शुक्रस्य त्रिवाणैस्त्रिवेचाशत्ताभु
क्तं नतेषांगतेः शीघ्रफलं भवति तदा वक्रं भौमात्रलोकविवरेमित्यादिप्रकारेणानीतेन
वक्राद्ये अनेनैव फलेन गतिः स्वीकर्तव्या अत्र प्रत्यहो पद्धिर्देव वासना १४ अथ वक्रमा
र्गविरितानापशीघ्रकेंद्रभागानाह त्रितयेः शरजिह्वभिः शराकैर्नगभूर्युवाः त्रिषवैः क्रमात्कुजा
द्याः चलकेंद्रलवैः प्रयांतिवक्रं भगणात्तैः पतितैर्व्रजंतिमार्गं १५ कुजाद्या भौमाद्याः पंचग्रहाः

25A

क्रमात् एतैः स्फुटकेंद्रलवैः शीघ्रकेंद्रभागैः वक्रं वक्रातिचारं च यांति निजवेः त्रिषष्ठ्यधिक
शतेन शरत्रिभिः पंचचत्वारिंशदधिकशतेन शरदर्कैः सपादशतेन गोमध्ये सप्तषष्ठ्य
धिकशतेन एतैर्मार्गिभिर्गणोत्क्रमभागेभ्यः ३६ पातितैः शोधितैः शेषांशा नतुल्ये स्वस्वभागे
मार्गिणो जंतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यः ग्रहस्य वक्रारंभे चगतिः मंदस्पष्टगतिः स्पष्टमंददोर्गति
समा केंद्रगतिस्तदेव अत्र ग्रहाणां शीघ्रोच्चगतिः २८।८ तथा नस्पष्टमध्यमगतिः ३१।२६ केंद्र
गतिः २०।५२ इयं तथा शीघ्रफलज्या कोटिज्या पात्रगुणा शीघ्रकर्णेन भाज्या यथा उच्चगतेः समा
स्यात् तच्छीघ्रफलं कस्मात् केंद्रात् सिध्यतीति विलोमेन शीघ्रकेंद्रं ज्ञायते अतस्ते शीघ्रकें
द्रांशाः १६३ ज्ञातास्त एव वक्रारंभभागाः मार्गिभागाः स्युः यतः वक्रमध्ये द्विवारं गतेरभावः अथो
दयास्तयोः शीघ्रकेंद्रभागान् आह क्षितिजो ... दे तिथ्यवेंगैः रविदिग्भिः रविजः सुरसं च वेदैः स्व
स्वादयभागान् संविहीनैर्भगणांशैः परत्र यांति चास्तं १६ अथ पश्चिमे २८ विंशत्यंशैः शीघ्रकें
द्रस्य भौमः पूर्वस्यां दिशि उदेति उदयं प्राप्नोति इंद्रैः ... दशाभिर्गुरुः रविजः शानिः स
प्तदशाभिः स्वस्वोदयभागान् संविहीनैर्भगणांशैः कृत्वा अपरत्र पश्चिमस्यां तेक्रमेण अ
स्तं यांतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः पूर्वं वक्रत्वात् नीचोच्चवृत्तप्रतिमंडलानि विन्यस्य दर्श
येत् भौमगुरुशनीनां रविः शीघ्रोच्चं तु धनक्रमयोरपि साधितमस्ति अतो रवेः सम सूत्र
स्थोपदर्शनाभावातिनदावरमो स्तमयस्तदा यतो कालांशोऽभवत् अत एवोदयास्तम
येरवेरस्तमानानंतरं ग्रहोदयस्य ते शीघ्रत्वात् रविरस्तमासादयति तेन पश्चादस्तः ३८

26

पशीघ्रत्वाद्रविग्रहं परित्यज्याग्रतो याति अत एवानुदिते र्के प्रथमं दृश्यते तस्मात्प्रागुदय
इत्युक्तं बुधशुक्रौ तु वक्रिणौ पश्चादस्तं व्रजतः तयो विलोमगतित्वात् रवेः प्राग्परगति
२६ त्वात्स्व अत एव वक्रिणौ प्रागुदयतः तयोरपरगतित्वात् रवेः प्राग्गतित्वात् यदाधिक
गतीभवतः तदा शीघ्रत्वाद्रविमासादयतः तस्मात्सूर्कास्तावेव शीघ्रगतित्वात् सूर्यं त्यक्त्वाग्र
तो गच्छतः अत एवास्तं गते र्के पश्चिमस्यां तयोरुदयः उदयास्तादावपि येकालांशा उक्ताः स्व
भाकास्तदंशा नरि तेग्रहे उदयोस्तो वास्मात्स्थूलः इह पद्युघ्रकें द्रगतं तन्मंदस्पष्टम
ध्यार्कांतरं स्यात् यथा भौमस्याष्टाविंशतिभागैः एकादशभागाः फलांतरे रधिको भौमार्का
घावच्छोध्यते तावत्सप्तदशभागा भवंति अत एतावति केंद्रे उदयः एभिस्त्र्यक्तार्कछुदैरस्तः
स्यात् यतो त्रिभौ रविभागैः २२२ फलमेकादशभागास्ते रधिका की घावति च्छोध्यते तावत्स
प्तदशभागांतरं स्यात् एवं सर्वेषां १६ अथ बुधशुक्रयोरुदयास्तकेंद्रभागानाह खशरैस्त्रि
जिनैः परे तु भृगोरुदयोस्तो तदिने नगाद्रिभूमिः उदयोस्तनरवेत्रंस्त्र्यहींडुभिः प्रागस्तोदि
गद्दहनेस्त्रषड्रवरैः स्यात् १० परे पश्चिमस्यां दिशि तु भृगोर्बुधशुक्रयोरुदयः खशरैः
त्रिजिनैः क्रमात्स्यात् तत्रैवास्तो तादिनैः पंचपंचाशदधिकशतमितेनगाद्रिभूमिः सप्तस
प्तत्यधिकशतमितेः प्राक्पूर्वदिशि तयोरुदयोस्तनरवेः पंचाधिकशतद्वयेन त्र्यहींडुमिस्त्र्य
शीत्यधिकशतेन तत्रास्तः दिग्दहनैः दशाधिकशतत्रयेन षड्रवैरैः षट्त्रिंशदधिकशतत्र
येण स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः पूर्वमेवप्रतिपादिता १० इदानीं वक्रमार्गिगतस्य दिनज्ञानमाह

26A

वक्रोदयादिगदितांशकतोऽधिकास्ताः केंद्रांशकाद्वितिमुद्धिहृताद्भिर्भक्ताः सार्कांशकाद्दश
हृतांगहृताकुभक्ता वक्राद्यवाप्नवाप्नदिवसैः क्रमशो गतैस्तैष्यं ॥१८॥ वक्रोदयास्तमार्गिणां योऽव
धिस्तस्मादधिका अल्पा च यद्यदि ते येकेंद्रांशांतरांशा भौमस्याद्विहृताः बुधस्य त्रिभक्ताः गुरोः
सार्कांशकाः सनवमांशकाः शुक्रस्य दशहृताः सितः उपेतः अद्भिर्हृता भक्ताः शनेः कुभक्ताः अ
धिकूता एव स्युर्यैर्लब्धैर्दिवसैर्वक्राद्यं वक्रोदयास्तमयादिकं गते ष्यं स्यात् चेदिष्टकेंद्रांशाः उ
क्तेभ्योऽधिकास्तदा गते अल्पाश्चेत् एष्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः सुगमस्तथापि किंचिदुच्यते।
उक्तशीघ्रकेंद्रतुल्यं यदा शीघ्रकेंद्रं स्यात्तत्काले उदयास्तादि स्यादेव न्यूनाधिके न भवतः यदि शी
घ्रकेंद्रगतिकलाभिरेकदिनं तदांतरभागकलाभिः किमंतरभागानां कलायैः सर्वत्रावधि
गणाः स्वकेंद्रगतिर्हरः तत्राचार्येण लाघवार्थं स्वल्पांतरत्वाच्छीघ्रकेंद्रगतयो मध्यमा एव
गृहीताः तत्र भौमस्य शीघ्रकेंद्रगतिः २८।४२ अत्र गुणहरयोर्हरेण पवर्तितौ जातो गुणः १२
बुधशीघ्रकेंद्रगतिः १८।६२।२४ गुणहरयो गुणेनापवर्त्तितौ जातो हरः ३ गुणः ५४ गुणहरौ गुणाष्टि
द्भिरपवर्त्तितौ गुणः १ हरः ८ पोराद्दिशाभिर्गुण्यते नवभिर्विभज्यते स दशनवमांशा
धिक एव भवति एवं शुक्रस्य ३६ गुणहरो अद्भिरपवर्त्यं गुणः ६ हरः ६ अतः कुभक्ता
इति लब्धैर्दिनैर्वक्राद्यं गते ष्यं स्यादित्युपपन्नं ॥१८॥ अथ बुधशुक्रयोर्मार्गे पश्चाद्विवक्रमा
र्गोदयास्तदिनानि सिद्धान्निवदति पर्वाञ्छादुदयः परेऽस्तऽत्र गातिस्तोयास्तमैंद्र्यु द्रमोमा
र्गोऽस्तोत्र पदं तरं तद्धनाष्टपाऽब्धाशदंतैर्दिनैः चांद्रेस्तत्यरत तत्य रंत्वथ भगोऽस्त द्विमा

स्यात् ततो धामभिर्ज्येष्ठिभूर्वाङ्घ्रिणा विचरणैकेनाष्टमासैः क्रमात् १८ पश्चिमास्तस्य देवश्चिमस्या
उदयः ततोऽनुमृगगतिः वक्रं ततस्तोयास्तं पश्चिमास्तः तथारौं ड्ब्रुउमः पूर्वोदयः ततो मार्गिः
ततः पूर्वास्तः चांद्रे ३ धस्य तत्यरतत्यरं एभिर्दिनैर्यथाक्रमं स्यात् एतैः केस्मान्नेवाह दं
ताद्वात्रिंशत् ३ नस्त एव दह नास्त्रयः आधिः षोडश गागा स्या शा ग्रन्थयस्त्रयः दंता द्वात्रिं
शत् एभिरिति अथ भौमस्य भ्रक्रस्य तद्वत्तेनैव क्रमेणाभिर्दिनैः ग्दयादिस्यात् द्विमास्या मास
द्वयेन अथ धामभिर्मासाष्टकेन ज्येष्ठिभूवा द्वाविंशतिदिनैः अंघ्रिणा दिनाष्टकेन विचरणै
केन द्वाविंशतिदिनैः अष्टमासैः अक्रोवपातैः पूर्वास्तशीघ्रकेंद्रांशाः पश्चिमोदयशीघ्रकें
द्रांशेभ्यो यावदंतरितास्तावदंशानां कलाः केंद्रगतिकलाभक्तादिनानि स्युः एवं वक्रमार्गि
दीनामपि ततत्केंद्रांतराद्दिनानि स्युरित्युपपन्नं १८ अथ भौमगुरुशनीनामुदयास्तव
क्रमार्गदिनान्याह भौमस्यास्ताउदयकुटिलऋजुत्वमौख्यं क्रमात्स्यान्मासैर्वेदैः रथ्यदशाभि
तैर्लोचनाभ्यां चदिग्भिः जीवस्यौद्यास्तचरणभुवा ५ गैः सांघ्रिवेदैः सांघ्रिकेनात्रिपुगद
हनैरर्द्ध ५ तैस्तथार्कैः २ भौमस्यास्तादुदयस्ततः कुटिलं वक्रं ततस्ऋजुत्वं मार्गः मौख्य
मस्तः इदं क्रमात्स्यात् मासैर्वेदैश्चतुर्भिः अथ दशाभिः तैर्लोचनाभ्यां द्वाभ्यां दिग्भिर्दश
भिरिति जीवस्य गुरोः तदेव अस्तादु उदया क्रमासेनसचरण ५ गैः सपादचतुर्मासैः
सागरैश्चतुर्भिः सांघ्रिवेदैः सपादचतुर्भिः सांघ्रिकेन सपादैकमासेन अर्द्ध ५ तैः
त्रिभिस्तथार्कैः शनेः सार्धत्रिभिः सार्धचतुर्भिः सार्धचतुर्भिः सार्धत्रिभिः क्रमात्स्याद

अ A

त्यर्थः एतानि मध्यमानि दिनानि स्पष्टानि एभ्यः किंचिदूनानि अधिकानि च यद्वा तेषु स्थूलत्वेनाव
व्यवहारार्थमेतान्युक्तानि अस्योपपत्तिः एवमेव प्रतिपादिता २ देवज्ञवर्य्यस्य दिवाकरस्य सु
तेन मल्लारिसमाह्वयेन वृत्तौ कृतायां ग्रहलाघवस्य पातो ग्रहाणां स्फुटनाधिकारः २ इति
श्रीमद्गणेशदैवज्ञकृतग्रहलाघवस्य टीकायां मल्लारिदैवज्ञविरचितायां भौमादिपंचता
रास्पष्टीकरणाधिकारस्तृतीयः ३ अथ त्रिप्रश्नाधिकारो व्याख्यायते त्रयः प्रश्ना यत्राधिकारे
कथ्यंते इति त्रिप्रश्नः ते के दिग्देशकालाः तेषां परिज्ञानमिति दिग्देशकालादिभिरिष्टसम
यादिकमबुध्यते तत्रादौ लग्नोपयोगित्वाल्लंकोदयानाह लंकोदयाविघटिका गजभानि गो
कदस्राः त्रिपक्षदहनाः क्रमगोत्क्रमस्थाः हीनान्विताश्चरदलैः क्रमगोत्क्रमस्थैर्मेषादिघटतदुत्क्रम
तः स्युरिमे स्युः १ एते विघटिकाः पलात्मकाः लंकोदयाः स्युः तानेवाह गजभानि अष्टसप्तत्य
धिकशतद्वयं गोकदस्राः एकोनत्रिंशती त्रिपक्षदहनाः त्रयोविंशत्यधिकत्रिशती एते मेषा
दीनां त्रयाणां गतएवोत्क्रमस्थाः कर्कटादित्रयाणां एते च रदलैः स्वदेशीयचरखंडकैः क्र
मगोत्क्रमस्थैर्हीनान्विताः कार्याः क्रमस्थैस्त्रिभिः क्रमस्थास्त्रयो हीना उत्क्रमस्थास्त्रयो युक्ताः
स्तेतो मेषादितो मेषमारभ्य षण्णां राशीनामुदयाः स्युः एत एवोत्क्रमतो घटतुलातः षडु
दयाः स्युरिति अत्रोपपत्तिः क्रांतिवृत्ते त्रिविभागेन द्वादशराशयस्तुल्यप्रमाणाः एवं भवंति
नाडीवृत्ते कलांशविभागेन सर्वे राशय उदयंति भिरत्ने देतन्नाडीवृत्तसंपूर्वापरं सम
मंडलवद्भ्रमति क्रांतिमंडलं च दक्षिणोत्तरतस्तिरश्चीनमुदेति क्रांतिवृत्तस्यामेषायाविति

रश्मीनत्वेनोदिति तावद्विभवद्गतेऽष्टाविंशतिभागाः किं चेन्नूना एवोक्तं ध्येति एवं सर्वेपि सा
धनोपायाः यथास्ति हंतोत्तेव हल्यपेव मेषादीनां त्रयाणां स्वक्रांत्यग्रे भुक्तीणि स्वाहोरात्रव
२८ तानि स्वक्रांत्यग्रे भुव धृीयात् तथा तुलादिकानां विभवतो दक्षिणतस्त्रीणि स्वहोरात्रवतानि
स्वक्रांत्यग्रे भुव धृीयात् तत्क्रांतिमंडलमेषांते सकत्रस्यैकमग्रं बद्धा द्वितीयमग्रं मीनादेव
धृीयात् एवं वृषमिथुनेन तयोः सूत्राग्रे बध्वा तयोर्द्वितीयाग्रके कुंभमकरादेव धृीयात् तेषां
सूत्राणां पाश्चद्वीनि तानि क्रमेण मेषवृषमिथुनानां जीवास्तदा एवं मीनकुंभमकराणां तत्तत्स्या
भिः कर्कटसूत्रादिभुवन्कल्पते मध्ये त्रीणि व तानि वृत्तानि व्याद्ध्येत् तत्र स्वजीवा कलिः स्वक्रां
तिस्याया याम्योत्तरा भुजः कोटिरूर्ध्वाधरा तज्ज्ञायते मेषवृषयोर्मिथुनज्या पाठं वतमस्यपते
तयाम्योत्तरवृत्तमेव मेव भवति तत्रैवोर्ध्वाधःकोटिस्वाहोरात्रव्यासार्द्धतुल्या भवति मेषवृष
योरूर्ध्वकोटिः स्वाहोरात्रेण ज्ञायते तत्परिज्ञानायानुपात ध्येत यथा यदि मिथुनज्या त्रिज्या
करणस्य मिथुनस्वाहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धतुल्ये ऊर्ध्वाधरकोटिस्तदा त्रिज्यामेषज्याकरणेन के
ति तत्परितो व्यासार्द्धवृत्तपरिमाणाय द्वितीयं त्रैराशिकं यदा मेषस्य स्वाहोरात्रवृत्ते एताव
तीकोटिस्तदा त्रिज्यावृत्ते किमिति एवं प्रथमं त्रिज्यागुणेन तेतरंहरस्तुल्यत्वात्तयोर्नाशे कृ
ते मिथुनस्वाहोरात्रव्यासार्द्धस्य मेषज्यागुणः मेषस्वाहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धं हरः फलं मेषस्य
वृत्तेव्यासार्द्धऊर्ध्वा कोटिः एवं वृषमिथुनयोः कोटेः साध्य कोटिफलानां ज्यारूपाणां धनूंषि क
तिव्यानि पतो वृत्तगत्या क्रांतिमंडलमदेति अतो धनुः करणमिथुनकोट्योरुदयं तन्मामेषवृषाव

धुदयतः अतो वृषचापयोर्मिथुनचापाद्विशोध्यते मिथुनोदयप्रमाणः स्युर्मेषोदयप्रमाणा यथागता
एव ते चैते मेषे २७८ वृषे २९९ मिथुने ३२३ एते षड्भक्ताः पलाः स्युः यतः षड्भिरसुभिरेकं
पलं एवं ज्ञातागजमानीत्यादयः मेषस्याकर्णसन्निहितत्वान्मेषकोट्याउदेति वृषस्या
कर्णः किंचिद्विप्रकृष्टत्वान्महत्या वृषकोट्याउदेति मिथुनस्याकर्णाद्विषुवन्त्याकर्णो विषुवन्मं
डलाद् अतिदूरे स्थितत्वात् तिर्यक्त्वे नातिमहत्या मिथुनकोट्याउदेति ततो मिथुनाद्येताभ्यां का
र्कटाद्यंते सम्यावर्ततो मिथुनोदयप्रमाणः कर्कोदयः स्यात् एवं वृषमेषाद्येताभ्यां सिंहकन्याद्यं
तौ समौ अतो वृषमेषसमे सिंहकन्ये द्वितीयमंडलाद्विस्यविषुवतो दक्षिणेन स्थितत्वात् मेषाद्यु
दयाउत्क्रमेणोदयप्रमाणास्तुलादिषु भवंति एवं निरक्षदेशे अन्यथा यदि विषुवद्वृत्ते राशयः स्यु
स्तदा पंच घटिका राश्युदयाः स्युः राशयश्चायमंडले तस्माद्भिन्नप्रमाणा राश्युदया निरक्षे स्युः ए
वं तत्सर्वं यथास्थिते निरक्षे गोले दर्शयेत् यथा स्वदेशोदयप्राप्तिः अक्षवशाद्विषुवद्वृत्ते मयिति
र्यग्भवति तद्वशान्मेषादीनां कालोराज्ञाप्यपचितिर्यग्भवेति अतो मेषादयः स्वचरार्द्धैर्विषु
न्ते मेषादयास्तिर्यक्कर्णरूपाः कर्णाच्च कोटिरल्पा स्यात् क्रमाच्चरदलहीनाः स्वदेशोदयाः
स्युः अतो विषुवन्मंडलेपादेन चरदलहीनाय मवनपादे प्रथमउदेति कर्कादयो व्यस्तैश्चरद
लैरतो युक्ताः त्रिषंते यतस्तेषां विपरीतं तिर्यक्त्वं तेउत्क्रमचरखंडयुक्ताः कर्कादीनां प्रमा
णानुदयाः स्युरिति यतः क्रांतिवृत्तपादो द्वितीयश्चरदलयुक्तेन विषुवद्वृत्तपादेनोदेतीत्युप
पन्ने द्वितीयपादउदेति उक्तं च भास्करीयसिद्धांते मेषादेर्मिथुनांत्यं नाडीभिस्सिद्धिभिनामिस्

द्धलवे लगति कुजे तद्धस्थ अयमं ताभिस्त्वरोनामिः १ कन्यांताद्व्युत्क्रमं तस्मिंश्चिमिते नाडीभि
रूढैर्ते लगति कुजे चोर्द्धस्थेयं स्यान्ताभिस्त्वरायामिः २ एवमत्र तं त्रिख्योदयोपपत्तिर्विस्तरम
२६ याद्युक्ताः १ अथ लग्नसाधनमाह तत्कालार्कः सायनः स्वोदयघ्नो भोग्यांशाः खाग्न्युद्धृता भोग्य
कालाः एवं यातांशैर्भवेद्यातकालो भोग्यः शोध्योभीष्टनाडीपलेभ्यः २ यस्मिन्काले लग्नं साध्यते
तत्कालीनः सूर्यः सायनोऽयनांशयुक्तः कार्यः अस्य सूर्यस्य राशिवशादंशाः स्वदेशीयउदय
लेन भोग्यांशा गुण्याः २ त्रिंशद्भक्ताः संतः पलात्मको रवेर्भोग्यकालः स्यात् एवमनेनैव प्रका
रेण यातांशैर्भुक्तांशैर्गुणिते कालो भुक्तकालः स्यात् स यथा उदयगुणा भुक्तभागा त्रिंशद्भक्ताद्
ति लग्नभुक्तकालः इष्टमिदयुक्तं भोग्यकालइष्टघटीनां पलेभ्यः शोध्यः २ ततः किं विधेयमि
त्यत आह तदनु तदनु गेहोदयांश्च प्रोह्य गगनगुणघ्नं अशुद्धहृल्लवाद्यं सहितमजादिग
हैरशुद्धपूर्वैर्भवति विलग्नमयनांशहीनं २ तदनु तदनंतरं गेहोदयांस्तद्ग्राश्युदया
न् तस्मात्कालाद्गेहोदयान्तः प्रोह्य तावतः शोधयेदित्यर्थः तच्छेषं तत्र गगनगुणघ्नं
त्रिंशद्गुणं अशुद्धोदयेन हृतं लब्धं भागाद्यं यल्लब्धं तत् अजादिगेहैरशुद्धपूर्वैः सहितं
अशुद्धोदयतः पूर्वं ये ते मेषाद्यो राशयस्तैस्सहितं स्यात् तस्या अयनांशहीनं सत्
तत्कालिकं राश्यादिकं लग्नं भवतीति व्याख्या अत्रोपपत्तिः लग्नमात्रमसिद्धान्तपाठिभिः किंचिदु
च्यते अभीष्टकालेयः क्रांतिमंडलप्रदेशः क्षितिजे लग्नस्तल्लग्नमित्युच्यते उक्तं च सिद्धांते य
त्रलग्नमपमंडलं कुजे तद्गृहाद्यमिह लग्नमुच्यते तत्र लग्नेऽवधेः साध्यं अवधिस्तु रविल

29A

स्वापमंडलेऽस्थितत्वात्स्वदेशरव्युदये रविरेव लग्नं तस्य पूर्वगामित्वेन तात्कालिकत्वं क्रियते प्र
हनि वेलान्वितिभ्रमदपमंडलमिष्टघटीभुक्तत्वाच्चलितं तेन तदा क्षितिजेऽपमंडलप्रदेशो लग्नसंज्ञ
को यातः साधनार्केण यद्भोग्यं तत्र कालः साध्यते यद्वि त्रिंशद्भागैरर्काक्रांतोदयकलानि लभ्य
न्ते तदा भोग्यभागैः किमिति एवं भोग्यफलानि इष्टघटीफलेभ्यः साध्यानि ततो यच्छेषं तस्मादु
दयाः शोध्याः यावंतः शुध्यंति तावंतो राशयो रवेर्योज्याः यतो रविराशितोऽग्रे लग्नस्य ते तावंतो रा
शयो जाताः ते तु अशुद्धपूर्वीमेषादयो राशयो भवंति अशुद्धशेषफलैः किमिति फलं भागादितं
दशुद्धपूर्वमेषादिराशियुक्तं लग्नं स्यादेव तत्रायनांशाः हीनाः कार्याः यतः पूर्वं योजिताः संति
दृष्टार्थं उदयसाधनार्थं सायनांशा योज्या एव यतः सकीर्णविभुकायनचिह्नानि सायनचिह्नस्यैवार्
अथ भोग्याल्पकाले लग्नसाधनमाह भोग्यतोऽल्पेष्टकालात्स्वरामाहतात्स्वोदयाप्तांशयु
क्भास्करः स्यात्तनुः अर्कभोग्यस्तनोर्भुक्तकालान्वितो युक्तमध्योदयोऽभीष्टकालो भवेत् ॥४॥
भोग्यतोऽभोग्यकालतः अल्पेष्टकालात्स्वरामाहतात्त्रिंशद्गुणात्स्वोदयेन स्वराश्युदयेन तस्मा
प्ते अप्तांशाः लब्धभागास्तैर्युक्तो भास्करस्तनुर्लग्नं स्यात् अत्रोपपत्तिः यद्युदयपलैस्त्रिंशद्भागा
स्तदेष्टपलैः कालपलैः किमिति सुगमा अथ लग्नादिष्टकालसाधनमाह अर्कभोग्य इति
अर्कस्य यो भोग्यकालः स तनोर्भुक्तकालेनान्वितो युक्तः ततो युक्तमध्योदयाः सूर्यराश्युदया
ल्लग्नराश्युदयान् सर्वे यावंतः उदयास्तैर्युक्तः सन्नभीष्टकालो भवेदित्यर्थः अत्रोपपत्तिः इष्टका
लेऽर्कोदयपर्यंतं इष्टकालो वर्त्तते रविभोग्यभागानां कालस्तदग्रे तनो राश्युदयास्ततस्तनुभु

नौ कालस्तेषां योग इष्टकालो भवतीति सुगमं ॥ अत्र यदुक्तं गोले इष्यते । अथ यस्मिंल्लग्ने यदैकरा
शिस्थितिस्तदेष्टकालानयनमाह ॥ यदि तनुदिननाथावेकराशौ तदंशांतरहृतउदयः स्यात्ख
२. त्रिहृत्त्विष्टकालः ॥ इनतनूदयकृन्नभोस्तंशेषो द्युरात्र्यास्त्रिंशितु स्वरसभाक्तीस्यात्तनूरिष्टकाले ॥ ५ ॥
यदि लग्नसूर्यावेकराशिस्थौ तदा तदंशांतरं तद्भागानां यदंतरं तेन हते रगुणितोयः स्वोदयः स
खाग्निहृत्त्रिंशद्भक्तः इष्टकालः स्यात् इनतः सूर्याद् उदयो लग्नं चेदूनं स कालस्तदंशांतरहृतउद
यहृत्यादिनासाधितः कालः इत्यर्थः द्युरात्र्यास्त्रिंशोध्यः । एतदुक्तं भवति अर्कोदयात्पूर्वं किल ल
ग्नमर्कादूनं भवति तत्र कालानयने साध्यते लग्नार्कौ यदि भिन्नराशिस्थौ भवतस्तदाऽर्कभोग्य
स्तनोर्भुक्तं कालान्वितइत्यनेन कालं साधयेत् यदि चैकराशिगौ तदा तदंशांतरहृतउदयइ
त्यादिना साधितः कालः समायाति रात्रिशेषः अर्कोदयघटीस्तानार्थषष्टेः शोध्यः रात्रिगत
घटीस्तान्नायं रात्रिमानाद्वा शोध्यः अत एवाह शोध्यो द्युरात्राद्यदप्यर्कवारजन्या इति निशि रात्रौ
स्वरसभाक्तीस्तषड्भसंयदिष्टकाले तनुर्लग्नं स्यादिति ॥ अत्रोपपत्तिः यदि त्रिंशद्भिर्भागैः स्वपि
धिष्टितोदयपलानि लभ्यंते तदा नयोरंतरांशैः किमिति फलमिष्टकालः स्यात् सूर्यो लग्नेऽ
नेस्तत्र्योदयात्पूर्वं भविष्यति अतः स कालः षष्टिशुद्ध इत्युक्तम् [illegible] रात्रौ लग्नसाधनार्थं रविः
सषड्भः कार्यः एवं यतः प्रागपरक्षितिजयोरंतरे षड्राशय एव भवंति अत उदयलग्नं षड्
राशियुक्तं अस्तलग्नं भवति यत उक्तं सिद्धांते उदेति राशिः समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं स
मुपैति तेन ॥ ५ ॥ अथ गोलानयनकथनं दिनरात्रिपलांशसाधनमेकवृत्तेनाह ॥ मालोऽत्स्तः सौ

राम
३.

यथा याम्योत्तरध्रुवस्थे खेचरे याम्ये तेन क्रान्तिरत्र मेषे चरखलपुतोनास्तपंचे
डनाड्यः घस्रार्द्धं गोलयोः स्यात् तद्युतवर्जिताः स्युस्त्रिंशार्द्धं त्वथा सष्ठा येषु ध्रुवाः याम्याः
ना कृतदशमलवोपमांशाः पलांशाः ६ खेचरे ग्रहे त्रिपधरस्थे सौम्ये याम्ये गोलौ स्तः मे
षादिषड्राशिस्थे उत्तरगोलः तुलादिषड्राशिस्थे दक्षिणगोलः कर्क्यादिषड्के मकरादि
षड्के उत्तरायणं कर्क्यादिषड्के दक्षिणायनं अस्योपपत्तिः क्रान्तिभागेषु स्वगोलादिः क्रान्त्य
भावः सायमग्रह भुजाभावे भुजाभावो मेषादौ तुलादौ अतस्तौ गोलसंधी मेषादिष
ड्राशौ भचक्रे उत्तरार्द्धं संस्थत उत्तरगोलः तुलादयो दक्षिणार्द्धं स्थितो दक्षिणगोल
इति परमक्रान्तिस्थलस्थितयं भुजपरमत्वं च कर्क्यादौ च भवत्यतस्तावयनसंधी
अथ दिनरात्रीसाधयति पंचेडनाड्यः पंचदशघटिकाः गोलयोः स्वचरपलयुतोनाः उत्त
रगोले युक्ता दक्षिणगोले हीनाः संत्यः तद्दलार्द्धं दिनार्द्धं स्यात् तेन अयुताः स्वचरेणाहीं
त्रिंशार्धं रात्रिदलं स्यात् तेद्विगुणेन दिनरात्रिमानं भवतः इत्यथितमेवसिद्धं अस्योपप
त्तिः निरक्षदेशे अहोरात्रवृत्ते उन्मंडलयाम्योत्तरवृत्तसंपाते यावत्सदा पंचदश
घटिका एव भवंति क्षितिजोन्मंडलयोरेकत्वात् तथा ध्रुवस्थितभचक्रस्य समप्रवि
परिभ्रमणत्वात् अन्यदेशे क्षितिजोन्मंडलयोर्भिन्नत्वात् तदंतरं चरनाडीभिरूनाधि
काः पंचदशघटिका भवंति उन्मंडलक्षितिजयोरंतरं चरं उक्तं च भास्कराचार्यैः उन्मं
डलक्ष्मावलयांतराले धुरात्रवृत्ते चरखंडकाल इति उत्तरगोले उन्मंडलादधः क्षिति

त्ये स्थितेन तस्मादुत्तरे ऽग्राधिकाः पंचदश घटिकाः क्षेपं तेन तद्दिनार्द्धं स्यात् याम्येन तु उन्मंडला
दूर्ध्वं क्षितिजं तस्मात्तदूना रात्रौ दिनदलं स्यात् ततस्त्रिंशच्च्युतं रात्रिदलं स्यादेवं तेद्धि
।। गुणो रात्रिदिनमाने स्यातां क्षितिजादस्तक्षितिजं यावदहोरात्रवृत्ते यावत्यो घटिका
स्तावद्दिनं क्षितिजादधो विभागादस्तक्षितिजं यावत्ते रात्रिमाने तत्सर्वं गोले परि
दर्शयेत् वासनामात्रमुक्तं अथेति अत्र छायायां पलभा इष्टघ्ना पंचगुणा अक्षभा
याः कृते वर्गस्य योः द्युमलवे तेन कृतास्तस्मिन् यमाशा दक्षिण दिशः पलांशा अक्षां
शाः स्युः अत्रोपपत्तिः पादपलकर्णपलभा भुजः तदा त्रिज्याकर्णेकः फलं मध्यज्या तच्च
नरतांशा ज्या तो धनुरानयनवासनादृढैव अत्रैकांगुलपलभा प्रकल्प्य अक्षांशाः
साधिताः ४।५४ यद्येकांगुलया पलभया एते तदेष्टया के इति एभिः पलांशा गुणा तुल्य
त्रैकांपचैवमहीनाः अतः पंचगुणा पलभा पलांशा इति अधिकं खंडगहीनमिदं ।
पलभावर्गस्य दशांशोनेन समं अतस्तदूना एव कार्याः अधिकस्याग्रहीत्वात् तो
सदा दक्षिण एव यतो लंकामंडला शीतेन समं उत्तरे सममंडलान्त्रादिकामंडले द
क्षिण तएव सदा वर्त्तते लंकातो दक्षिणे मनुष्यसंचार एव नास्ति अतस्तेनोक्ताः ।६।
अथ नतोन्नतसाधनमाह प्रातः शेषाः प्राक् परत्रोन्नतः स्यात्कालस्तेनोनं द्युखं
डं नतं स्यात् अत्र छायायाः प्रोक्तत्वांशा घृतोमार्तंडा स्यादंगुलाघो ह्नकर्णः ।। प्राक् पूर्व
कपाले प्रातो भुक्तो काल उन्नतः स्यात् परत्र पश्चिमकपाले शेष उर्वरितः उन्नतकालः स्या

त तेनऊनेपुरवंडदिनार्द्धं तेन नतःकालं स्यात् अत्रोपपत्तिः दिनकरनिकरनिहततमसो
नभसो वलाकारत्वेन प्रतिभासते तस्य याम्योत्तरवृत्तमवधिं कृत्वा द्वे कपाले परिकल्पि
ते तत्र पस्थ्यारविरुदयं याति तत्पूर्वकपालं वक्ष्यमाणं याति तत्पश्चिमकपालं पतो रवि
रेकपर्वादिगामित्वं जनकः ततः पूर्वक्षितिजाद्यावता भोग्यकालेन रविरुन्नतस्तावानुन्न
तकाल इत्यभिधीयते अपरकाले रविः स्वक्षितिजाद्यावता भोग्यकालेन रविरुन्नत
स्तावानुन्नतकाल इत्यभिधीयते अपरकाले रविः स्वक्षितिजाद्यावांश्शेषकालः स उ
न्नतः स्यात् उन्नतकालं दिनार्द्धादपास्य शेषकालस्तेन रविर्मध्याह्नेतानतो भवति अप
रकपाले रविर्दिनार्द्धयोरंतरे यः कालः स एव नतो भवति मध्याह्नाद्वेलावता कालेन
नतस्यादिति अथाक्षकर्णसाधनमाह अक्षछायायाः पलभाया यो वर्गस्तस्य तत्त्वांशः पं
चविंशत्यंशः तेनयुक्ता मार्त्तंडा द्वादशं अंगुलाद्योऽक्षकर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिः पलभा
भुजः द्वादशकोटिः पलकर्णः कर्णः एवं पलभावर्गो द्विदशवर्गयुक्तः तस्य मूलं प
लकर्णः स्यात् अत्रैकांगुलपलभायां जातः पलकर्णः १२।२ २४ अस्माद्द्वादशविशोध्य
शेषं २२४ इदं पलभावर्गतत्त्वांशतुल्यं अतस्तद्युक्ता द्वादश पलकर्णः स्यादित्युपप
न्नं ~ अथ वेधा पासाधनार्थं लारमाह वेदेषवः शरहताः पलरहिताः सौम्यानुदग्गो
लयोः स्तिमितोपादिकार्द्धयुक्तं तकृते द्वे शराः समाख्याः स्युः चेत्त्वार्द्धाद्विकृतेन तेपदधि
के वेदाहते तांद्वियुक्ते स्युः सोनतदयुक्तं गहरत्नचिमताः स्याद्दक्कर्णोद्धताः १८ वेदशाम्रु

तुर्दिशंशाधिकशतनमिताः शरहस्तुरेण पंचभक्तचरेण सौम्यानुदग्गोलयोः अयरसहिताः
उत्तरगोले युक्ताः दक्षिणगोले रहिताः संतो हारः स्यात् अयं हारकथनानंतरं घटिकाद्दि
१२ युक्त्रिंशत्पलयुक् नतं तस्याकृतिः तस्यायोध्वंशः अर्द्धांशः समानाख्यः स्यतः अत्रोपप
त्तिः अत्र गोले अहोरात्रवृत्ते क्षितिजसंपाततयोर्विद्धं तत्र तदुदयास्तसूत्रे एवमुन्मंडलसं
पातयोर्विद्धं तदहोरात्रव्यासस्त्रे तदुदयास्तसूत्रयोरंतरं कुज्यैव अथ याम्योत्तरसंपातयो
र्विद्धं तन्निततस्यव्यासस्त्रे नतयोर्व्यासस्त्रयोर्यः संपातस्तस्मादुपरि नतं स्वदृश्यासाउ
त्तरगोले अधस्तनयायुता यावत्क्रियते तावद्दिनार्द्धं उदयस्तस्त्रयोरंतरं स्यात् दक्षि
ण कुज्याहीना पतस्त्रोदया[illegible] स्तसूत्रादधः कुज्या यदर्कोदयास्तसूत्रयोरंतरं सा ते
हृतिरित्युच्यते एवमंत्यया चिचरज्यया चिचरज्यया त्रिज्यायुतोनादिनार्दिनार्द्धं त्यास्या
त अहोरात्रव्यासार्द्धे त्रिज्यानुल्ये रं केरंक्यते तावत्त्रिज्यानुल्यं भवति तैरं केर्यावत्कुज्या
गण्यते तावच्चरज्यानुल्याभवति अतश्चरज्यया त्रिज्यायुतोनान्यास्तसाभवति नान्यास्त्रि
ज्या हेतुत्रसंस्थानभेदः किं तु अहोरात्रनलघुत्वात्केवलः संख्याकृतो भेद इत्युपपन्नं ॥
तत्र तावत् अंत्यार्थं चरज्यासाध्या साध्या चरपलानि धृष्टांशंभाज्यानि ताडयः स्युः ताः
वटनाम्भागाः स्युः ते छिन्नाजीवा अत्र चरपलानां हरः । ६ । गुण छय घातो गुणः ॥१२॥
गुणहरयोर्गुणेनापवर्त्य निर्तिये लेख्याः ये च अतउन्नं शरहस्तुरेणेति शरहस्तुरं चरज्या
जातानया त्रिज्यासौम्ययाम्यगोलयोः क्रमेण युतोनाः कार्या अत्राचार्येण त्रिज्यावेदेश

राम
१२

८ ष्ठतो भक्तश्छेदहरः स्यादिष्टार्थः अत्रोपपत्तिः अत्र लम्बाभिधाया नतोन्नतमज्या साधिता सा ८

३२A मितासुता अतो वेदेशा इति एवं यातादिनार्द्धी स्यात तस्य हरसंज्ञा कृता इष्टं दिनार्द्धीशा स्यान
तोन्नतमज्याया हीना सती षं त्या स्यात एवमत्र नतोन्नतमज्या घटिका ६ भुक्तस्य नतस्य व
र्गोन दलितेन तुल्या भवति अत्र प्रतीत्यर्थं तत्र कल्पितं नतं ५ इदं वर्गगुणमंशाः २ एवा
कमिते व्यासार्द्धे उन्नतमज्या १६ यदि खाकमिते व्यासार्द्धे इयं तदा वेदेशतुल्ये केति जाता १५।१२
घटिकाद्युन्नतं नते ५ अस्य वर्गः २५ तदर्धं १२ ॥ ३० एवं स्यात्स्यात तदा जाता तान नतोन्नतमज्यैवतत
स्याः समसंज्ञा कृता चेन्नतं सार्द्धत्रयोदशाधिकं स्यात्तदा तत्सार्द्धत्रयोदशहीनं कृत्वा यदधिकं
तद्विदेशनुभिरिह तं गुणितं तेन वियुक्तहीनः समाख्यः स्फुटः स्यात तेन समाख्येन वियुक्तही
नो हरः अनेनकर्णेन उर्द्ध त्रयोदशमितं भवति नतपर्यन्तं भवति ततः परं सान्तरा अत्र कल्पितं
नतं १४३० अस्य नतस्य वेदेशतुल्यायां ११४ त्रिज्यायां उन्नतमज्या ९०२ घटिकाद्युन्नतं नतस्य
१५ वर्गो घातः ११२३० अत्रान्तयोरन्तरं चत्वारः ४ तदन्तरमेकघटिकायां चतुर्मितं अत्रानुपा
तः यद्येकघटिकायां चत्वारोन्तरं तदेष्टेन सार्द्धत्रयोदशाधिकेन नतेन किमिति फलं हीने
कार्यं अधिकत्वेन तत्वात ततस्तेन हीनो हरश्छेदहरः स्यात यतो नतोन्नतमज्याहीना दिना
र्द्धीत्याइष्टांत्या भवति सा इष्टहरसे ततः अत्राल्पकलिभजनेषु क्रियास्त्वन्तु वदने वस्पष्टीकरि
ष्यतो ८ अथ भाग्यसाधनमाह दिग्घ्नाद्भभा हतचरं खगुणाद्धिनिघ्नं स्वेषं शायुग्युग्भकान्वि
तनतभाग्यः कर्णाग्निलादिकदृहेष्टहराप्तभाग्यः कर्णार्कवर्णीविवराख्यद्विघ्न्याख्यातदी
दिग्घ्नाद्भभापादशगुणितं पपलभया हतं चरं खगुणेला वर्गितं नतोद्धिनिघ्नं द्विगुणं सतोष्टं

33

शकेनत्वयंचमांशेनयुक् ततो युगमध्ये ११४ रविचिते सद्भाज्यो भवति अत्रोपपत्तिः अथ भाज्यस्वरू
पमुच्यते दृढहरसंज्ञेयं त्या ज्याज्याजाति तस्या हृतिकरणायानुपातः यदि त्रिज्यावृत्ते इयमंत्य
११ ज्या तदा भुज्यावृत्ते केति जाता दृढहृतिः पलकर्णे द्वादशकोटिस्तदेव हृति कर्णे केति जात दृढ
शंकुः शंकुकोटौ कर्णे त्रिज्या तदा द्वादशकोटौ क इति जात दृढकर्णः एवमत्र त्रिज्यावर्गस्य
पलकर्णेन गुणः भुज्येष्टं ज्याघातो हरः तेन त्रिज्यावर्गो भुज्या भक्तः फलस्य भाज्यसंज्ञा कृता
तत्र परमाल्पः भुज्या १०६८० त्रिज्यावर्गे भक्ते जातः परमो भाज्यः १२।२० स्वार्कमितेव्यासार्द्धे
ऽयं तदा वेदशमिते क इति भाज्यः १२४४५ स भाज्यः पलकर्णगुणः इष्टं ज्या भक्तः कार्यः तत्र
पलकर्णेन गुणो गुणहरावपवर्त्तितौ एवं पलकर्णभक्तो यो वै दृढहरसंज्ञा कृता अत दृढ
हरा स भाज्य दृढकर्णः स्यादित्युपपन्नं अस्य साधनप्रक्रिया भुज्याकोटिज्या कुज्यादिर्विना
न सिध्यति तत्त्रिज्यायोगौरवं अतो न कल्येन दिग्धनभपात्यादिना भाज्यो जातः अन्तक
ल्पः स यथा एकांगुलपलभायां स्वदृत्रयपयोगः परमं चरं २।२ ईदं दशमक्तं पलभा भक्तं २८
वर्जितं ४ २२ द्विगुणं ८८ इषुपेरवावेचमांशयुगं १०५५ वेदशयुते समं ज्य एव भाज्यः इति प्रती
तिः अयं भाज्यो हरहतो ऽभीष्टकर्णो भवतीति युक्तिः एवमेवोत्ता पलकर्णवर्गविवरान्मूलं
गीद्वादशवर्गान्तरस्य मूलं दृढभा दृढछायास्यात् अत्रोपपत्तिः छायाभुजः द्वादशांगुलशंकु
कोटिः छायाकर्णः कर्णः अतः कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरस्य मूलं छाया भवतीत्युपपन्नं अथेष्ट
छायातो विलोमविधिना कर्णः छायानयनमाह कर्णः स्यात्पलकर्णभाक्तात्रिज्या तेन भक्तो भाज्यो

राम
३३

33A

हरोभीष्टलग्नलघ्वान्तरहितोमध्योहरोद्याहतः चेद्दृक्कर्णाधिकः परगतो ष्टदृक्कर्मनाकुला
न्नात्पलस्यपदं घटीमुखनतं स्याद्दर्कनाडीविधुक्‌ ८१ अर्कभाकृतियुतेः पदं पादं दशावर्गिछ्या
या वर्गितो गान्न्यूनं लंकणिः स्यात् तेन कर्णेन भक्तोभीष्टो ऽभीष्टहरः स्यात् तस्य पलकर्णेनघोघा
तो गुणनेन तेन मध्योहरो हरितः ततो द्युगहतो द्विगुणितः सचेद्दृक्कर्णाधिकः षट्शतद्व
याधिकः तदापदं स्यात्प्यः अतोऽस्माद्दृक्कर्णनात्पदं स्यात् यागुणाद्विः तया आद्यः का
र्यः नो चेद्यथा वास्थितएव तस्मात्‌ लंघटीमुखंघटिकादिकं नतं स्यात् परं तत्र नतम् [illegible] नभश्रा
त्रि शान्यलैर्विघुणीनं कार्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिर्विलोमविधिना ग्रन्थस्तासि द्धेव १ अथक्रां
तिसाधनमाह चत्वारिंशदशीतिरद्रिकुभ्रवः कदेंदवोऽभ्युतीषट्खाक्षीणि जिनाश्विनो ग
विकृतीखाब्ध्यश्विनःसायनात् खेटाद्दोर्ज्यावदिस्त्रवध्नमगनेकोसैतद्भ्रागतात्खेषपाद
प्ता लब्धियुग्दशाहतोशलब्योः ऽपमः स्यात्खदिक्‌ ११ सायनात् अयनांशयुक्तात्खेटाद्ग्रहात्
दोर्लवा भुजभागास्तेषां दिग्लवो दशांशो दशांशेन भ्रमः संमितः गतोऽकः स्यात् तेन गतो
कन्न ऊनात् अगतात् अग्र्यांकात् रोषघ्नात् शेषांशगुणितात् तदादशलब्धिस्तयागतोकोयुग्
क्तः ततोदशभक्तः अंशाद्येभागाद्यः स्वदिक्‌साधनमहगोलदृक्‌ अपमः क्रांतिः स्यात् चत्वा
रिंशत् ४० अशीतिः ८० अद्रिकुभ्रवः सप्तदशाधिकशतं ११७ कदेंदवः एकपंचाशदधिकश
तं १५१ ततोऽभ्युपतिः १८१ एकाशीत्यधिकशतं १८१ खषट्खाक्षीणि २०६ षडधिकशतद्वयं जि
नाश्विनः अष्टाविंशत्यधिकशतद्वयं २२८ खाब्ध्यश्विनः चत्वारिंशदधिकशतद्वयं २४० एते

नवांशाः स्युरिति अत्रोपपत्तिः अहोरात्रे भगोले विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरगमनं करोति ते क्रान्त्यंशाः
क्रमेण क्रान्तिः तस्या अंशा इत्यन्वर्थनाम विषुवद्वृत्तं यद्वृत्तं वर्त्तते तन्निरक्षदेशे समपूर्वापरस्व
३४ स्थितिः मेषतुलादिस्थोऽहर्गणवृत्तेति प्रसिद्धमिति मेषादयः षड्राशयस्तस्मादुत्तरा हि तुलादिका द
क्षिणा एवं च तन्मेषादिषड्राशयः उत्तरतस्थे कक्षावलितेऽथ तेन भ्रमतीति किं मेषादिराशि
त्रयेयावत्प्रतिक्षणं उत्तरतः क्रमेण चतुर्विंशांशान् यावदहोरात्रवृत्ते परिभ्रमत्याह इति
ततः परावर्त्य तदेव विषुवद्वृत्ते मेषादिस्था एकस्मिन्पंक्ति एवं भगोले परावर्त्य राशित्रयं गत्वा
पुनस्तेनैव यथा नाहि कस्या क्रान्तिरिति परिभाषा एवं सर्वस्य ग्रहस्याऽस्य अहर्गणवृत्ताणां स्वस्व
विमंडलानुगतत्वात् गोलाद्वयोर्वैपरीत्यसंभवः स्यादिति तद्यथा विषुवद्वृत्तात्क्रान्तिनिव
न्ते तिरश्चीने निवर्त्तते तत्र मेषादितुलादौ संपातद्वयं तत्र क्रान्त्यभावो मकरकर्कटादौ
परमं दक्षिणोत्तरं चतुर्विंशत्यंशान्तरं तत्र क्रान्तेः परमत्वं एवं तिरश्चीनात्क्रान्तिमंडलाद
पिग्रहमंडलं तिरश्चीनं वर्त्तते तयोः स्वस्वपाते संपाते च संपातोन्नस्मात्त्रिभेऽन्तरे परमं वि
क्षेपांशतुल्यं दक्षिणोत्तरमन्तरं विक्षेपः एवं पथग्रहणत्वाणां विमंडलतिरश्चीनाभि
वर्त्तते तद्वशाद्गोलान्तरसंभवः स्यादित्युपपन्नं तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ नाडिका
मंडलात्तिर्यगेकापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताद्बहिः क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो ना
डिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः ॥ अतः शरसंस्कृतास्पष्टाक्रान्तिः स्यादित्यनेनाचार्येण भुक्ता
मस्ति अत्र गणेन भानुनोपपत्तिर्यथा यदि त्रिज्यातुल्य भुजस्यायं परमक्रान्तिस्तदा तदे रा.म
३४

34A

वदोर्ज्या कामित्तिफलं क्रान्तिज्यास्तद्धनुः क्रान्तिः स्यात् अत्राचार्येण लाघवार्थं दशभजभा
गानां अनेनैव विधिना क्रान्त्यंशाः साधिताः ते सावयवाः जाता अतो दशगुणाः कृत्वा पठि
ताः ततोऽन्तरेण शतः यदि दशभिर्भागैरेकाल्लभ्यते तदेष्टांशैः किमिति फलमिष्टोगतांकः
स्यात् यदं दशगुणोऽस्य तो दशभक्तो न्यूयपत्र ११ अथपलाभावार्थं क्रान्तिसाधनमाह षट्ष
ड्विदधीन्द्रकुमिरद्रैः खेटभुजांशादिनांशमितैक्यं शेष्यहतैष्यदिनांशयुतं वा शराप्तयमैः
क्रान्तिः खसंख्यबहन्तै १२ नमिरद्रैः खेटैः कृत्वा खेटस्य सायनग्रहस्य येभुजांशास्तभागा
स्तेषां यो दिनांशः ये च दशांशास्तत्मितं खंडैक्यं कार्यं नच्छेषेण हतं यत् एष्यभोग्यखंडं
तस्य दिनांशः ये च दशांशास्तेन युतं तदंशादिः अयमः भाग्यादिः क्रान्तिः संखेनासंख्य व
हृति क्व हारः तदंश्य स्यात् अत्रोपपत्तिः अत्र तु ये च दशभागास्तेषां क्रान्तयो भागादिकाः साधि
ताः अत्रानुपातः यदि ये च दशभागैरेकं खंडं लभ्यते तदाशेषांशैः किमिति फलं गत
खंडयोगो योज्यं क्रान्तिः स्यात् परं तु स्थूला भानां गोना धिककलापरित्यागाद्युपपत्रं
१२ अथ पलं तरानीत क्रान्तिभागेभ्यो वैपरीत्येन भुजसाधनमाह भागानयनमाह ततो
दलानि शोधयोत्तिष्यु पूर्वेशेषमैष्यहत तिथि पूर्ववसंख्ययायुतं भवंति दोर्लवाः १३
ततुस्पादयमाह दलानि षडित्यादीनि यावंति शक्यं तानि वंति शोधयेत् तिथिघ्नं ये च द
शभिर्हन्यते गएप तेषप्त्र्षं शतदेष्य एवं भोग्यखंडेन हृतं तं तश्च लब्धं तिथिपूर्वार्वं च दश
गुणा पञ्चद खंड संख्यायुतं सदोर्लवाभुजभागा भवंति त्वर्थः अत्र विलोमविधिरेव

वासनाप्रत्यक्षसिद्धास्ति अयमनेन प्रकारेण शरागानीतस्य स्पष्टक्रांतिदोर्लवाः साध्यंते तदा किंचि
 त्सांतरा भवंति अयमानीतस्वेष्टक्रांतिः स्थूलत्वात् अतस्तत्र तत्स्पष्टदोर्लवार्थं व्यस्तविधिना प्र
कारांतरं विचिंत्य सर्वथा दशाहतास्याप्त्यंशं दलानि शेषमेवाहत्य विभक्तुः संख्यया युतं द
शाहतेभ्यः अंशका इति १३ अथ चरखंडं दिनमानादि च क्रांतिसाधने स्थूलं स्वयुक्तिं द
र्शनार्थं माह द्युदलान्तिमविविधयोगस्तु दिनार्धस्यच्छरं स्यादथ निजागजभागो युतं नम स्वभ्रमा
त्ते दिनकक्षानुभागास्तत्त्वारिन्नायुताः स्युर्द्युदलकृशत्वयुक्ते तत्क्रमात् याम्यसौम्याः १४
द्युदलं दिनार्द्धं इति प्रथमः पंचदशाततयोर्वियोगः षष्टिगुणः चरपलानि स्युः तद्वदंतिमेनस्व
कीयेनावमांशेन युतं ३ पंचयुक्ते ततस्वदशभ्रमयात्प्राप्तं भक्तं ते दिनकृतः स्पष्टस्य भ्रम
स्य क्रांतेर्भागाः स्युः ते तत्त्वकलाभिः पंचविंशतिकलाभिर्युक्ताः कार्याः द्युदलस्य पंचदश
घटिकातो न्यूनाधिकत्वे क्रमात् याम्यसौम्याः कृशत्वे याम्या अधिकत्वे सौम्या इत्यर्थः अ
त्रोपपत्तिः दिनार्द्धं पंचदशोनं चत्वरपलीकृतं चरपलानि स्युरेवं चरपलानि चरस्योत्प
त्तिः पर्वप्रतिपादितास्तितताश्चिज्यावततेः यथं चरज्यांतरा द्युज्यावशेकालं व्यंकुज्या अ
त्र द्युज्या स्थूलत्वात्साद्धद्वादशाधिकशतमित्याधृता एवं पलभाभजे द्वादशकोटिः तद्व
कुज्याभजे का कोटिरिति जाता कोटिः तद्गुणः करणार्थं दो हरः स्थूलत्वादंगीकृतः एवं
चरपलानां जातो गुणघातो गुणः १२५ हरघातो हरः १२० पलभाहरस्थाने वर्तते एव गुण
हरौ १५ खांतिपिभिरपवर्तितो गुणस्थाने जातानव ८ हरस्थाने ऽष्टौ ८ कोशाशिर्न वामे गुणप

35A

तेऽल्पभिर्भुज्यते तस्मात्कांशाः पूर्णा एव भवंति अत उक्तं चरं निजभागोपेतं भवेत्तत्र भागभमिति सावय
लाक्रांतिरतः पंचदशघटिकाभ्योऽधिकं सती सत्यमाऽऽसत्राहयो दक्षिणोपपत्तिर्येषा दिनद
लं दक्षिणगोले पंचदशघटिकाभ्यो न्यूनमस्ति अतः कृशत्वे याम्याः उत्तरगोले दिनदलं पं
चदशाधिकं मतः पलत्वे सौम्या रस्य पयत्रे ऽऽ अथ दिनार्द्धनतांशोन्नतांशसाधनमाह।
क्रांत्यक्षसंस्कृतिर्नतांशास्तद्धीना नवतिः स्युरुन्नतांशाः दिनमध्यभवास्तेऽपि चेत्स्युः क्रांत्यंशा
लघुखंडकैः परास्यः २५ ग्रहस्य क्रांतिः अप्यंशाः स्वदेशीयाः एतदुत्पत्त्यायासंस्कृतिर्नतां
शाः स्ते नतांशोना नवतिरुन्नतांशाः स्युः परंतु ते दिनमध्यभवाः नहि एककाले क्रांत्यक्षसं
स्कारोऽनतांशास्तेऽपि तेभ्यः उत्तमभागेभ्यो लघुखंडैः षडित्यादिभिः ये क्रांत्यंशाः स्युस्तेषां
परइति संज्ञा अत्र परा स्वापध्याक्रांतिः पंचभागानां न च क्रांतिः साऽग्रपतोशं दत्वेव का
र्या अस्योपपत्तिः अस्य तत्सिद्धांतिलिंतत्त्वापृच्छ्यते विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरतः परमक्रांत्यं
शैः क्रांतिवृत्तं भवतीरवौ क्रांतिवृत्ते भ्रमति सति पुराऽवृत्ते दक्षिणोत्तरवृत्ते दिनार्द्धे यत्र
लग्ने तस्मात्स्वदेशखस्वस्तिकं यावंते नतांशाः उत्तरगोले क्रांत्यक्षांशयोगे कृते सति ख
स्वस्तिकात् पुराऽवृत्ते यावंते दक्षिणान्नतांशाः उत्तरगोले क्रांत्यक्षयोरंतरे कृते सति
उत्तराद्दक्षिणान्नतांशाः यदोत्तराक्रांतिरक्षांशेभ्यो न्यूना तदाक्षांशेभ्यः क्रांतौ शोधितायां
दक्षिणतो पुरावृत्तवृत्तरतो पुरावृत्ते नते स्यात् तदोत्तरान्नतांशाः स्युरत उक्तं क्रांत्यक्षसंस्कृ
तिरिति अत उन्नतांशा जीवा पाउपयोगोऽस्ति दृक्कर्णादिसाधनार्थं अत्रोत्राचापीणत्रिज्याच

तुर्विंशतिमिता धृता ततः पंचदशभागान्तं खंडानि उत्पादितानि तानि तत्क्रांतेर्भुजखंडान्ये
३६ व सूत्रत उत्क्रमतोंशानां क्रांतिः कार्येत्युक्तं तस्याः परमसंख्याकृता २५ अथ चान्यथा त्राप्येवेनेष्टक
र्णसाधयाति नवतिगुणे तस्मिन्निष्टसूत्रते भुजदलहृतं फलभागतोपमः कथितपरमगुणस्त
दुद्धृताः परावहृताः ऽथवा गुणपवामवेत् १६ इष्टसूत्रते घटिकाघ्ने नवतिगुणे तं भुजदलेन
हृते फलं पञ्चागादित तोऽपमः क्रांतिः सोपमः कथितेन परमेण गुणः ततस्तेन रविन
वष्ट ६६८ १२ उद्धृता भक्ताः अथवा प्रकारांतरे णास्य वर्णः कर्णो भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः
उत्क्रतघटिकानां भागकरणार्थमनुपातः यदि भुजदलघटीभिर्नवतिभागा लभ्यंते तदे
ष्टोत्क्रतघटीभिः किमिति जाता भागास्तेषां ज्याकार्या । अतोऽपमः कार्यः इति अत्र सर्वत्र
ज्याक्रांतितुल्यैव गृहीतास्ति ततोऽन्योनुपातः यदि परमसंख्यात्रितांशज्याकोटित्रिज्या २४
कर्णः तदा द्वादशकोटेः कः कर्णः एवं द्वादशसिद्धपातो भाज्यः २२८ परास्तु हारः एवं जा
तो दिनार्द्धकर्णः अन्योनुपातः यदि त्रिज्यातुल्यया उत्क्रतघटीज्यया २४ अयं दिनार्द्धकर्ण
स्तदेष्टोत्क्रतघटीज्यया किमिति लब्धमिष्टकर्णः अत्र व्यस्तत्रैराशिकः यतः सर्वदा दि
नार्द्धकर्णादिष्टकर्णो नाधिके नैव भवितव्यं अतस्तत्र त्रिविंशतिर्गुणः एवं भाज्यांके चतुर्विं
शतिगुणे जातः सिद्धो भाज्यांकः ६८ १२ अस्य परास्यः उत्क्रतघटीज्यातोपमस्तु हरः अतो
पमः परगुणः तद्धृता रविनवष्टिरित्युपपन्नं १६ अथ व्यस्तविधिना इष्टकर्णादुत्क्रतघ
टीज्यानयनमाह तराणेनवरसाः श्रवोद्धृताः परावहृताः अपमो भवेत्ततः दिनदलगुणिता राम
३६

भुजांशकानवतिहृता अपवेधरूपवृत्तं १० तत्कालिनवदंसा ६।४०।१२ अवलेन द्युदलकलेनहृता
लब्धं तस्य परेल विहृता लब्धं यमयमः क्रांतिर्भवेत् तस्योदलानि शेषघटेदित्यादिनायेभुजांश
स्तेदिनदलेन ग्रालिना नवतिहृता अपवादृग्वृत्ततेदृक्क्षेत्रं तत्र घटिकाः स्फुरित्यर्थः अत्र
विलोमविधिरेववासना १० अपयवृत्तवेधितोवृत्तभागेभ्यः कालज्ञानेकथयति अभिम
तपंचलवास्ततोयमोसौजिनतिघ्नः परहृतेतोभुजांशाः धुदलघ्नाः खनवोद्धृताः कपाले
प्राक्पश्चाद्घटिकाः क्रमात्तेभ्यः ११ अभिमतापवृत्तापक्रमभागाः स्फुटास्तोऽयमः अत्र सोजिनै
श्चतुर्विंशतिभिर्हन्यतेगुण्यतेसततया ततः परेण हृतेलब्धांशपतकलेतस्यदोर्भुजाभा
गास्तेधुदलेनहन्यंतेगुण्यंतेततयारवनवाभिर्नवत्याउद्धृताभक्ताः फलंप्राक्कपालेग
ताः पश्चिमकपालेएभ्यः दिनशेषाघटिकाः स्फुरित्यर्थः अत्रोपपत्तिः पंक्रांशानामयमः
परारव्या ज्यासाध्यांतरस्याविधेः करणार्थं त्रिज्याज्यासाद्ध्यास्थानीयाकार्या अतोनुपातः
यदिपरारव्येज्यासाध्ये अयंपंक्रांशायमस्तदाचतुर्विंशतिमितत्रिज्याज्यासाध्यैकः अतोजि
नघ्नः परहृदितिततोधनुःकरणार्थंभुजांशा इतिघटीज्ञानार्थमनुपातः यदिनवतिभागैः
किमिति अतोधुदलघ्नाः खनवोद्धृता इति ११ अपवृत्तघटीभ्योपवृत्तपवृत्तभागान्कथयति
खाकघ्नावृत्तघटिकादिनार्द्धभक्ताभागाः स्फुटादपमांशकाः परघ्नाः जिनहृताज्ञानिगदितवृत्त
तोभुजांशास्तत्कालेस्फुरिमेचपंचजोज्ञतांशाः १२ खाकेर्नवत्याहन्यंतेगुण्यंतेएवंभूतायाप
वृत्तघटिकास्तादिनार्द्धेनभक्ताः सत्योभागाः स्फुः तेभ्योभागेभ्योपमभुजांशकाः क्रांत्यंशाः स्फु

सेवरेणगुणाः ततः सिद्धैस्त्रनुर्विंशत्यागुणा भागात्मकाः लब्धं यत्ततोनिगदितं वत ये भुजांशा
स्ते तस्मिन्काले यं क्रमाद्उत्क्रमाच्च शाभागाः स्युरित्यर्थः अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तैवपरिलेखेन सुग
२ मा १८ अथ यंत्रांशेभ्य इष्टकर्णसाधनमिष्टकर्णघंत्रांशसाधनं चैकवृत्तेनाह यंत्रल
वोत्थक्रांतिलवाज्ञावाल्लिभदलाः स्यादिहकर्णः कर्णहतालेस्यादपमो तो वाऽकुलवाःस्यु
र्यंत्रलवावा २ यंत्रलवेभ्य उत्थाउत्थक्रांतेर्ज्याग्राभागास्ते राशाभक्ता वल्लिभदलाः २८८
इहेष्टकर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिः परमक्रांतिभागाः २४ परमाल्पेन द्वादशांगुल्येनेष्टकर्णे
नगुणिता नता ताभाज्याः २८८ समा स्युः परम क्रांत्या यावद्भुज्या तेनावल्परमाल्पेष्टकर्णो
भवति एवमिष्टयंत्रभागक्रांत्याभाज्यमाने इष्टकर्णोभवत्येव अथ कर्णेन हता वल्लिभ
दलाः अपमः क्रांतिः स्यात् अतोस्याः क्रांतेर्वा इह भागाः तेवा प्रकारांतरेण यंत्रांशाः स्युरित्य
र्थः अत्राप्यत्त विधिरेवकासना २ अथ सर्वत्रनलिकावेधादिकं इमं उपादिशिष्योचदि
क्साधनोपयोगित्वतो दिक्साधनं कथयति वृत्तेसमभूगते नृकेंद्रस्थितशंकोः क्रमशो
विशत्यपेति भायामविलावराचपर्वीताभ्यां सिद्धा ति मत्स्यद्वयाच्च याम्योत्तरा नलवत्स्यात्कु
ताभ्यां मृत्स्यैव तेमीष्टकर्कटेन कृते सति केंद्रस्थितस्य वृत्तमध्यस्थस्य शंको द्वादशांगुलस्य छा
याग्रे क्रमशो विशति इह अपरावश्वादिक् पश्चात्यो हि दिनशेष काले कृता घत्र वहिर्गच्छ
ति तत्र चिह्नं पूर्वा दिक् ताभ्यां पूर्व पश्चिमा दिग्भ्यां सिद्धौ वलितिमिमत्स्यः तस्मान्मत्स्यमुखपु
च्छसूत्रात् उत्तरायाम्यो दक्षिणा स्यात् एवं यदि नेत्रिंशत्क्षितमेवदिनमानं तादिवस एकाम

राम
२

नाप्रकारेण दिक्साधनं अन्यथा तु भुजं विना दिक्साधनं न भवतीति अतोपपत्तिः अत्र
दिशाल्पान्तरे देशे भिन्नाक्रान्तौ प्रतिकालः तासां भिन्नत्वे हेतुरुच्यते पश्चिमस्यां नेसमयोर्लितद्ध
मार्गेहि पूर्वापरा तत्साधनोपाये यथा मध्यसूत्रोदयास्तसूत्रयोः यदंतरं स्यात् तद्वंसाग्रया
ततोः अग्राच्छंकुमूलपर्यंतं यदंतरं शंकुतलं एवमग्राशंकुतलयोर्योगांतरं भुजः स भुजो
मध्यसूत्राद्याम्यादिशि देयः से पराभ्योनरादिक् तन्मस्यान्यकीपरेति अत्रनाडिकामंडल
स्यापराहे पाद्दिने भवाति ना दिवसाप्यदिकसाधनमस्ति अतो नाडिकामंडलस्यापराहे चरेस्याकां
तिस्याग्राणाम भावात् शंकुतलतुल्य एव भुजः समध्यसूत्राद्देयः तत्र यत्र छायाप्रवेशनि
र्गमस्थाने तत्रैव भवति यतो हि लघुदेते शंकुतलपलभातुल्यं तथा द्वादशकोटौ पलभा
भुजस्तदा शंकुकोटौ का इति जाते शंकुतलं तन्महाशंकुस्थानीये लघुनि छायाक्षेत्रे द्वाद
शाङ्गुलस्यैव कोटिः तत्रत्वकरणापातुपातः महाशंकुकोटाविदं तदा द्वादशकोटौ किमिति एवं
शंकुतल्ययो द्वादशतुल्ययोर्गुणहरयो नाशे जाता पलभैव अतो हि छायाप्रवेशनिर्गम
स्थाने पूर्वापरे तन्मस्या द्वादिते तरेदूतिशो भनम्रूमास रा अथ नाडिकामंडलादन्यत्र य
स्मिन्कस्मिंश्चिद्दिवसे दिक्साधनार्थं भुजमानयति वार्कक्रांतिलवाद्युकलाभिहतात्रिभीव
ली विषुवन्नमोभोत्साग्र्या भार विदिग्भजो यम्यदिशि हि पूर्वाद्धभासं कृतः केन्द्रभोस्यवतो संयली
गुणावक्रन्यान्यदेयो भवेद्याम्योदक् स भुजो मार्धकेन्द्रनिहता द्युज्यासु पूर्वापरा २२ बाशदाग्रका
रांतरसक्ती अर्कस्य ये क्रांतिलवास्तेषां ज्याद्युकलास्य तयाभिहताः परस्परगुणनं साभाक

ऽनिघायैवयः कर्णः वृत्तमध्यस्थः तेन निघ्नी गुणिता तृतीयभोज्याप्तिभिः पंचाशत दधिका
३८ शतत्रयेण आशाभक्ता सती रविदिक् स्यात् गोले वृत्ते तद्दिग्भुजः स्यात सम्मुखो मध्यमः
पमदिशाद्दक्षिण दिशाद्धि पूर्वादिग्गणया त्रभया संस्कृतः स न स्यात्तदा भवति सम्मुखो भोस्य
वृत्तौ छायोत्पादितवृत्ते केंद्रे स्यात्कं प्राच्छायाग्रात्यवेशा कालीनाद युवा निर्गमका
लीनास्ये [illegible] यथित [illegible] ताकिकालायना
पदीप्रासाधयति [illegible] रवगुणोनरं पित्रगुणीतरं दिनेस्या [illegible]
वामिध भागा यमः [illegible] संस्कृतिनिवारि [illegible] भोगतरो [illegible]
लवादिगंशाः स्युताः [illegible] दृग्वगुणालिंशत [illegible] दंत [illegible] कोद
णिगुणावृत्त यथा संदर्गज्यादीयते तत् हृदेवः भाग्याद्दीयमानभुजमात शलाकाया अग्रयुग
पाद्वृत्तवारि धौलगति तयादेयवृत्यर्थः सा याम्योत्तरा भवति भुजाद्भु मध्यामु जनमध्ये कें
द्रवृत्तमध्ये अनयोर्मध्ये मिलिता रज्जुः सा दृक्कर्णपरा अत्रोपपत्तिः अत्र भुजनल दृगणैन
पर्वमेवप्रतिपादितं तत्साधनं यथा तत्रादावग्रासाध्यते कुज्याभुजः क्रांतिज्याकोटिः
अग्राकर्ण इति अस्य त्रैराशिकं तथा च पलभाभुजः द्वादशकोटिः पलकर्ण इति अत्रास्यात्सा
ध्यते त्रानुपातः यदि द्वादशकोटौ पलकर्णस्तदा क्रांतिज्याकोटौ कः कर्ण इति अग्रास्या
त्क्रांतिः किं दाधिके न द्युयेन गुणिता क्रांतिज्या पलकर्णगुणा द्वादशभक्ताग्रा सा त्रिज्याव्यासा
र्द्धेन तो नुपातः यदि त्रिज्यावृत्ते इयमग्रा तदा छायावृत्ते का अतो बाहुगुणः त्रिज्याहरः तत

38A

इष्टमन्याद्विगुणमकार्यं ततः सिद्धो गुणलब्धयष्टितो गुणः ४४ हरजातो हरः १४५ गुणहरोगु
णोन्नायवर्त्यलब्धा हरस्थाने ३५ अत उक्तं मकरकर्कसंक्रान्तिलवाद्यकनिहतेरिति साग्रांशं
कुतलेन संस्कार्यमितत्र लघुदलेत्रे अंशकुतलं पलभा नते तदग्रायाः संस्कार्या अग्रायाद्वि
गुणितत्वात् इदमपि द्विगुणं कार्यं अत उक्तं पमेदिशाद्विघ्नाद्यपयोरिति सभुजे भा भ्या
हृतो याम्योदकस्यात् भुजस्य द्विगुणितत्वात् भुजेसमध्यकेन्द्रोपरिनीयमानारजोः पूर्वा
परेत्यर्थं तत एव सिद्धं २१ अथ यन्त्रीयपंत्र्यादिकं साधनायपंत्रीशान्साधयति भुमानख
गुणांतरं शिवगुणोत्तरंद्विनेत्यादिके यद्वा नग्दशायानुदग्भवानि पंत्रभागा यमः व सयु
ग्मये संस्कृतिनिवृत्तिपंत्रभांशान् तरोऽभ्वायमहतामानोभुजलवादिगंशाः स्युताः २२ भुमा
ने प्रसिद्धं खगुणाः त्रिंशत् अनयोर्यदंतरं तच्छिवमेकादशगुणितं तद्दिने अत्यादिके अवा
कुउदकस्यात् त्रिंशद्गुणदिनमाने दक्षिणं अधिके सति उत्तरं फलंस्यात् अथ पश्चाद्योऽनं
तरबाचीपंत्रभागानां अयनःक्रांतिः सदानुदकुदक्षिणेति उभयोर्द्वयोः संस्कृतिर्नसपुग्मे
अथ युग्मेसतीततोनवतेर्यपंत्रभागानांचपदंतरं तडुद्भवः तडत्यवोयोऽयमस्तेनसाह
ता ततःफलानि भुजलवा स्ते दिशा मेशादिकसाधनार्थमेते अंशाः स्युरित्यर्थः एते दिगंशा
यंत्रोत्यन्ना एवेति अत्रोपपत्तिः अत्र स्वाहितिनेच क्रांतिशा अंकाः ततः पूर्वस्वस्तिके इष
द्दिक् विवरे ये भागास्ते दिगंशा तज्ज्यादिग्ज्या पश्चिमस्वस्तिके पितत्साधनेयथा अग्रा क
लिवतीया कार्या सायन लभा संस्कार्या समभुजः स्यात् ततः सत्रिज्या वृत्तीयः कार्यः सादिग्ज्या

भवति तस्मादवश्यमाप्यते द्युमानखण्डगुणांतरं द्विगुणितं चरखण्डिकाः ताः बाहुगुणाः पलाभेनत
त्स्वरूपं नवगुणं पलभाभक्तं अथवा भक्तं क्रांत्यंशाद्विति युक्तिः पूर्वमुक्तास्ति एवं द्युमानखण्डगुणांत
२९ रस्य सिद्धे गुणघातोगुणः ५०.. अथ पलभा च हरः सा क्रांतिः छायाकर्णगुणा पलकर्णगु
णा स्वखण्डि भक्ता भुजो भवतीति पूर्वमेवोक्तं समभजस्थितिज्यापागुणः छायया भक्तः दिग्ज्याभ
वति एवमत्र छायाकर्णपलकर्णवधगुणे स्वखण्डीलामघ्यांशं च घातो हरः ५६.. चतुर्वि
शतिमितत्रिज्यागुणघातगुणा जातोगुणः ६४८. अत्र छायाकर्णछायेसाध्ये यदि शंकुको
टौ त्रिज्या कर्णः तदा द्वादशकोटौकः कर्ण इति तथा च दिग्ज्या भुजो यदि शंकुटौ तदा द्वादश को
कोटौक इति जाता छाया एवमत्र छायवयोभाज्यमाने छायाकर्णे निगुणपमाने छेदांशावि
पर्यासे शंकुतुल्ययोस्तथा द्वादशतुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते पूर्वस्य त्रिज्यागुणः नता
शज्या हरः अत्र पलकर्णगुणः पल[illegible]भाहारोस्ति अत्र पलभा चतुर्मिता कल्पिता
स्वल्पांतरत्वात् त्रिपंचपलभायामपि स्यात् अन्यत्र ग्रंथे संचारासंभवः लाघवेन यु
क्तिदर्शनार्थं स्थूलमंगीकृतं मतो न दोषाय एवं चतुर्मितायां पलभायां पलकर्णः १२३९ अ
यं पलभया सखंडांशत्रयं ३।१। गुणित तथा तुल्यो भवति ततः पलकर्णपलभयोर्गुणहरयो
र्नाशे तस्य खंडांशत्रयं गुणः ३।१। गुणित तथा तुल्यो भवति एवं सखंडांशत्रये चतुर्विंशतिमि
तत्रिज्याघातेन ७६ गुणितेतः पूर्वगुणघातो जातो गुणः ७८ २४८ अयं हरः ६०.. गुणहरौ हरेणा
पवर्त्य जातो गुणः ८८ अतोत्र द्युमानखंडगुणांतरं गुणोनानेन गुणयेन्नतांशापमेन नभांश्च राम २९

एवमत्र द्युमानखण्डोनांतरं शिवगणिते कृते अपवर्तनस्य त्यागः ततोऽग्रिमफलस्य शंकु
नलाख्यस्य अपेक्षणेन तोशायमारब्धो हरः अतः फलसंस्कार एवापवर्त्तनेन तो
शायममानं कि इति वदिष्यति तद्यथा अत्रास्यामग्रायां शंकुतलमाधित्रिज्यागुणितं तद्भु
जफलभक्तं संस्कार्यं दिग्ज्या स्यात् तत्र शंकुतलं पलभा ४ छाययाभाज्यमिति त्रिज्याछायया सा
ध्याशंकुकोटेरज्याभाजः द्वादशकोटेक इति जाता छाया अनया भाज्यमाने छेदांश विपर्या
सेहृत्या द्वादशच हरः शंकोः पलभा च तुर्विंशतिमिता त्रिज्याच गुणः अतो गुणघातो गुणः ९६
ह्गुणहरयोर्गुणेनापवर्त्ते तयोर्जातो गुणः ८ नताशायमो हरः इदं फलं सदा दक्षिणं प
लभायादक्षिणत्वात् अतोऽपत्राशायमत्वद्युमानखण्डोनांतरे संस्कृतः यतस्तस्यावेतो
गुणहरौ वर्त्तते अतः फलसंस्कृतिरेवाष्टभिर्गुणिता नताशायमेन भाज्येत्युपपन्नं यं
त्राशाहीनेनवत्यंशयम एव नताशायम एवेति प्रत्यक्षं अत्रपर्वफलस्यांशासंज्ञस्या
तरा दक्षिणोपपत्तिर्यथा दक्षिणगोलेऽग्रा दक्षिणा तत्र दिने त्रिंशद्दलं तयोरंतरगो
ले उत्तरा अग्रा नत्र दिने त्रिंशदधिकं अतो दिनेऽस्याधिके या दक्षिणेत्युपपन्नं एवमत्रो
न्यत्रादिग्ज्या तस्या धनुर्दिगंशाः स्युः रतो भजलवादिगंशा इत्युक्तं २२ अथैतेर्दिगंशैर्वृत्ता
न्कयंदिक्साधनं भवतीति तदाह समभूविमितेनेत्युपपद्यंत्रेस्यगतिवधाच्च दिगंश
कानुकेंद्रे अवलंब्यविभोस्यकेंद्रे संस्पर्शीकाभादिशात्र यंत्रगाः स्युः २३ जलवत्समीकृ
तायां भूमौ तुरीययंत्रेनिहिते स्यापि ते सति दिगंशाद्यावंतः स्युस्तद्ग्रचिह्नमेवकेंद्रे

अथ वलं वक्तस्य विभा छाया नया केंद्र संस्थापया द्वीकाया भा छायायया स्यशंति तथा यंत्रे
४० स्थापिते सति नुरीयं यंत्र दिगंशकाग्र केंद्रो परिधारज्जुः सा पूर्वापरान्तगस्त्या याम्योत्तरे भ
वतः अत उक्तं दिगंशयंत्रगा दिशः स्फुटा इति २३ अथ नलिकाबंधार्थं भुजसाधनमाह क्रांतिः
स्फुटाप्तमित तत्कालगुणा त्रा न पूर्व खांद्रिहृद पक्रमदिग्भुजः स्यात् संस्कारितो पमदिशा
तं भपास्फुटोसौ नद्युग्भाकृतिवियोगपदं च कोटिः २४ यस्यग्रहस्य नलिकावेधः क्रियते
तस्य क्रांतिः स्वरेणसंस्कृता सती स्पष्टाक्रांतिः सा क्रांतिः इष्टकालीनगणया रात्रौ प्यासु घटीषु
नलिकावेधः क्रियते तद्दृष्टा न्मम छायायाः कलिया त्रिभाग ग्रह युगनादिसाध्य तत्साधन
माचार्येणाग्रे प्रोक्तमस्ति ततः सेष्टकालीन गुणा क्रांतिः अथ त्रत्कालीनगुणासती खखाद्रिहृत
अपक्रमदिक्तस्य स्पष्टक्रांतेर्या दिक् तद्दिग् भुजो भवति सम भ्रमः यम दिशादाद्ने लादिशाऽस्त
तं भपाऽसौ संस्कृतः स्फुटः स्यात् अत्र भुजस्योपपत्तिः पूर्वमेव प्रतिपादितास्ति तत्र द्विग
गुणः कृतोस्ति अत्रैकगुणेऽ तो हरो द्विगुणः पठितः एकगुणपावलंभया संस्कार्यः अथा
कोटेरुपपत्तिः दक्षिणे तरो भुजः छायाकर्णः पतो हि भुजः छाया वृत्तस्योऽतो दोःकर्ण
वर्गयोर्विवरान्मूलं कोटिरिति २४ अथ भुजकोटिकर्णनालिकासंस्थानमाह सौम्याशाः
परखे चरे परनरवींद्राक्खे चरे प्राङ्मुखीं विदोः कोटि मतो भुजं स्वदिशि तन्मध्ये ध्रुवो विं
न्यसेत् विदोर्भाग्रगा शंकुमस्तकगते सूत्रे न लेख्खगं केविंदु स्थनरायगनाने सूत्रेन

४० A

हे लोकयेत् ॥२५॥ अथ प्रागादिशो ज्ञात्वा पूर्वोक्तां वज्रलादिसमीकृतायां भूमौ दिक्साधनं कृत्वा तत्रे
ष्टकालीनच्छायाग्रात्साईनवृत्तं कार्यं तत्र दिक्चिह्नानि कार्याणि ततो विंदोर्वृत्तमध्यात्परवे
चरेखमध्यात्पश्चिमकपालस्थेऽहे परक्रांतिपश्चिमाभिमुखीं कोटिं पश्चाग्रतो दद्यात् प्राक्
खेचरे पूर्वकपालस्थेऽहे प्राङ्मुखीं कोटिं विंदोरेव दद्यात् अतः कोट्यग्रात्स्वदिशि दक्षिणो
त्तरखौत्तरायां भुजं दद्यात् तन्मध्ये प्रभां विन्यसेत् केंद्राद्द्वारभ्य भुजांताग्रपर्यंतं छायाग्र
सार्थ्यं सेवकर्णः एवं ज्ञाते अस्मिन्क्षेत्रे अथ नलिकानिवेशमाह विंदोरिति विंदोर्वृत्तमध्याद्
ग्रेण छायाग्रे तस्तया एवंभूतोयः शंकुः भुजेन छायायां तत्संयोगे द्वादशांगुलः शंकुः स्थाप्यः तथा
केंद्रे कीलकं दृष्टं कांडवत् दृढं सूत्रेण लग्नं कृत्वा तत्सूत्रं तत्र छायाग्रोपरिनीत्वा तेन वस्त्रसूत्रमार्गेण
ग्रे ऊर्ध्वं नयेत् तत्र सूत्रेन नलो निवेश्यः तस्य द्वौ वंशो आधारभूतौ कार्यौ नलो नाम अंतः सछिद्र
रं वंशनालं तस्मिन्नलेयत्कालीनं भुजादिकृतं तं दृष्टिं भूतलमध्यादृष्ट्वा खे आकाशे खगं ग्रहं
विलोकयेत् एवं विलोकयमाने तस्मिन्नलमध्ये सच्छिद्रेणावलोक्यते तदा सम्यग्ग्रहोऽनघट
ते तत्रांतरमपि लेख्यं एवमनेन प्रकारेण आचार्येण सर्वग्रहाणां नलिकाबंधं विधाय।
अंतरालेन ज्ञात्वा ग्रहसाधनं कृतं अथ नलेग्रहदर्शनं नालिकानिवेशमाह केंद्र इति केंद्रेय
२६ हं विलोकयेत् तद्यथा तशंकुः केंद्रे स्थाप्यः तच्छंकोरग्राग्रसूत्रे भागपर्यंतमेघो नयेत् तस्मिन्
सूत्रेन नलः स्थाप्यः ततः छायाग्रस्थाने जलपूर्णपात्रं स्थाप्यं तत्र नलमध्ये दृष्ट्वा ग्रहो
विलोक्यः अत्रेदं सर्वं दिक्साधनं नलिकानिवेशादि कृत्वा तत्तस्मिन्नेव काले विलोकयेदिति

ऽतः स्वसिद्धांतशिरोमणौ दर्शयेद्दिविचरं द्विविके वा नेहसि सुपरदर्शनयोग्यं सर्वमेव विरच
य्य पूर्वोक्तं रंजनाय सुजनस्य रचयामीति अत्रोपपत्तिः स्पष्टा सिद्धा यत एव ज्ञायते इदं दिक्सा
४१ धनं नालिकाबंधादिनाप्यकरणे सति आचार्यैर्लाघवात्तच्च सन्नारदर्शनार्थं च कृतमिति दे
वज्ञवर्यस्य दिवाकरस्य सुतेन मल्लारिसमाह्वयेन वज्ञैःकृता या ग्रहलाघवस्यात्रिप्रश्नाधि
कारः परिपूर्णिमागात् ॥ ३ ॥ ॐ इति श्रीमद्गणेशदैवज्ञकृतग्रहलाघवस्य टीकायां मल्लारिदैव
ज्ञविरचितायां लग्नादिच्छायाद्यत्र भागादिक्साधननालिकाबंधाधिकारश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ अथ च
न्द्रग्रहणाधिकारो व्याख्यायते तत्रेदं चिंत्यते ननु किं नाम ग्रहणं ग्रसतेऽनेनेति ग्रहणं योऽयं
राहुर्नामं स्पृशति स तं प्रति वदामि छेत्तदेव ग्रहणं अतो ग्राह्यग्राहकयोर्योगो ग्रहणं योगो
नामांतराभावो ग्रहणमिति अस्तु ग्रहणं गतिः सोऽत्र पूर्वापरायाम्योत्तरोर्ध्वाधरा चेत्तत्र
किं वा पूर्वापरायाम्योत्तरोर्ध्वाधराभावो ग्रहणं किं वा पूर्वापरायाम्योत्तरांतराभावो ग्रहणं
याम्योत्तरांतराभावो वा ग्रहणं किं वा पूर्वापरोर्ध्वाधरांतराभावो ग्रहणं किं वा पूर्वापरांत
राभावो ग्रहणं किमूर्ध्वाधरांतराभावो ग्रहणं अत्रोच्यते ग्राहकयोर्मिहदंतरस्य वि
द्यमानत्वात् ग्राह्यग्राहकयोरूर्ध्वाधरांतराभावो ग्रहणमिति तदपि न संघटते अतो हि
मानैनशरनत्वे दाक्षिणोत्तरांतरे ग्रहणं भवत्येव अनेन हेतुना द्वितीयपक्षं च सर्वज्ञोन
शोभनो अथ वक्तव्यं पूर्वापरांतराभावो ग्रहणं तत्र पर्वणि ग्राह्यग्राहकयोः पूर्वापरांतरा
भावोऽस्त्येव न प्रतिपर्वणि ग्रहणं भवति अतो नापि चतुर्थः पक्षः शोभनः तत्र किं नाम ग्र

ग्रहणमिति मंदमतयोऽत्र गृह्यंति अत्रोच्यते एकीवरांतराभावो मानैकखंडाद्भ्ने शरे ग्रहणं मा
नैकखंडतुल्ये शरे बिंबयोस्तयोः संयोगमात्रं भवति यथा यथा मानैकखंडाच्छरोंऽतरो भव
ति तथा तथा ग्रासवृद्धिर्ग्राहकबिंबे प्रविशति तावान्नेव ग्रासः एवं सत्यपि कुद्भी धरांतराभा
वो ग्रहणं तत्र हेतुः अस्मादेकादृष्टे राहोः कारणीभूतत्वेनाव ग्रहणकर्तृत्वेन तद्ग्राह
क इति ज्ञायते अत्रोच्यते अत्र सूर्यचंद्रग्रहणे राहुरेव कारणीभूतः यतो राहुर्नीयमा
नः पातवशाच्छरः शरवशादेव ग्रहणं अतोऽवश्यं ग्रहणे राहुर्हेतुः अत्र ग्रहणे कमला
सनानुभवात् राहुग्रस्ते दिवाकरे निशाकरे इति वाक्यपर्यालोचनेन च राहुरेव सूर्यचंद्र
ग्रहणे ग्राहक इति पूर्वपक्षः अत्र तु वयं ब्रूमः न तु राहोर्ग्रहणकर्तृत्वे [illegible] मानेन राहुणा सूर्य
चंद्रतुल्येन भावितव्यं यतः एकीवरांतराभावं विना ग्रहणं वक्तुं न शक्यते नात्र ग्रहणे
राहुणा एकीवरांतराभावो दृश्यते अतो ग्रहणे राहोर्ग्राहकत्वमिति सिद्धांतः न तु पूर्वप
क्षः शंकते अहो भवद्भिर्ग्रहणेऽप्याद्यग्राहकयोः एकीवरांतराभाव एवोच्यते तदपु
क्तं यतो ग्रहणे मस्ते भवद्भिः कलांशांतरितेऽपि सूर्ये सति ग्रहणास्तादिरिति मन्यते न
चैवास्माभिः सप्तभिर्द्वादशभिः कलांशैः सूर्यचंद्राभ्यां यथा मात्रमंतरिते राहोर्ग्रहणा
देव संयोगमात्रं मन्यते कलांशांतर्भावे परं ग्रहणं न तथा सूर्यग्रहणांतराभावे पर
मास्तमयउच्यते एवं कलांशा राहुरेवानेनैव मानैकखंडतुल्यशरादुन्यत्रापि प्र
काश एव सति ततो राहुणा ग्राहकेन राहुकलांशांतरिते न सूर्यचंद्रौ ग्रहस्य रतिप्रकाक

यं भवेत्तेन सहितं एवं चेत्तदा अस्ति हि सूर्यचंद्रग्रहणयोः पर्वावसानेऽपि एव वदंतु भ
वंतुः न कालांशांतरस्थे तत्र कालांशांतरसंगतिर्यतेत हि किमत्र नोपरागादिसमस्त प्र
५२ तिबंधा राहुरेव ग्रहणे लोकारणे कारणमिति प्रोक्तं अतो भवन्तु राहुश्च ग्रहणे कारणं परं त
स्य राहोर्ग्रहकर्तृत्वविवक्षितत्वात् कर्तव्यात तद्विवेचनं नेनावलोक्यते अत्र --- मिति श
लाकापंविंवधात्रैवोद्धो तन्मध्ये पाः कलास्ताविंवकलाः अनयैव युक्त्या सर्वेषां विंवानि साधि
तानि अनेन विनान्यप्रकारेण वा राहुविंवं ज्ञातुं नैव शक्यते अदर्शनादेव अतः सति कुड्ये
चित्रमिति न्यायात् राहोर्ग्रहत्वं नैव संभवतीति सिद्धांतः अत्रोच्यते यद्यपि भवद्भी राहुविंवसा
श्री धनोपायादर्शनात् न तस्य ग्राहकत्वमुच्यते तत्र विंवसाधने यथा राहुचंद्रकक्षायां क्रांतिमं
डलसंपातोऽस्ति तत्र सूर्यचंद्रौ समकालोऽस्य पीस्तत्रास्यैककालांतरएव राहुः सपुच्छादि
प्रज्ञः पदाकारो वर्तते तस्य मुखं न क्रांतिमंडलावेमंडलसंपाते नास्त्येव अमतोऽस्यादवेला
यां छिद्रत्रयक्रमे एवि सत्रैति स्मृतिवाक्यवलेन राहुमुखसंपातात्कालांतरमस्तीति कल्पना
यामेव यतो यदाकाशे दृश्यते तद्देवग्रामेण तासि घृति राहुमुखाभावात् राहुमुखस्यानाज्ञा
नात् तस्य मुखहीनशरीरस्य संपात संज्ञा स्यान्नमंगीकृतं ततस्तत्संपातात् कालांशांत
रे राहुशीर्षसंपातात् कालांशांतरे स्फुटद्रष्टव्य सूर्यस्फुटचंद्रतुल्यः अतः सूर्यचंद्रयोर्ग्राह्यग्राह
कयोः पर्वावसानेऽपि बोध्यास्ति राहुशीर्षं नु चंद्रविंवोपरि तत्समानमेव एकपक्षत्वात् त
तुल्यत्वात यच्चंद्रविंवे स्यामंतदेव सूर्यग्रहणे चंद्रपश्चात्तरेणासूर्यस्यावरणमस्ते तथास

49A

र्ग्रहणे चंद्रषड्भांतरेण चंद्रभूच्छायेसमाने चंद्राच्छन्नसंपातः द्व्यक्लांशांतरे राहुशीर्षम
पि कलांशांतरे अतो राहुशीर्षभूच्छायातुल्ये अत एव चंद्रकाक्षायोग्यावनीभूच्छायाविस्तृतिः
तावदेव राहुविंबं अतस्तद्ग्रहे यदि राहुविंबं भूभातुल्ये चंद्रस्यावरणीभूतं तनयोः पर्वपर्यंतरा
भावो व्याप्ति अतो विंबसिद्धिरपि वर्तते इति युक्तिवलादागमप्रमाणाच्च राहुरेवावश्यं ग्रह
णहेतोपि कारणीभूतो वक्तव्य इति सिद्धं ननु चंद्रग्रहणे चंद्रविंवतुल्यराहुविंबं भवाद्भिरु
च्यते सूर्यग्रहणे भूच्छायातुल्यराहुविंबे इदं न घटते यतः कदाचित्तस्य राहोर्विंबक
ल्पनं हदं तरितं चंद्रविंवाद्भूच्छायात्रिगुणितासत्वा अथ प्रकृतं ग्रहणसाधनं तदर्थं पर्वांत
कालीनौ चंद्रसूर्यौ कार्यौ यतो राहुर्विना शरसिद्धिर्न अतः पंचांगीयावधिस्थितग्रहाणां
तद्दिनजनकरणार्थं स्थूलामेव तद्वस्थितां गतिं तद्दिनांतरे समानमेवांगीकृत्य ग्रहाणां
वदंति चालनं तत्त्वल्पांतरे स्यात अतो न दोषाय भवतीति अथवा सूर्यचंद्रयोः स्पष्टोदय
कालिकयोः पर्वांतकालीनकरणार्थं चालनमाह गतगम्यादिनाहतभुक्तेः खरसाप्तांशा
दि युक्तोनो ग्रहः स्यात तत्कालभवस्तथा घटीघ्नाः खरसैर्लब्धकलोनसंयुतः स्यात । यदि
तजो ग्रहस्तद्दिनास्पष्टकालीनग्रहसाधनार्थं गतदिनानि अग्रिमकालीनग्रहसाधना
र्थं याः वंति दिनानि तानावति गम्यानि तैर्गतैरथवा गम्यैर्दिवसैस्स्पष्टग्रहस्य भुक्तेर्दिनगतैर्गु
णिता याः खरसैः षष्ट्या स्वस्ता लब्धभागासैर्वियुक्तो ग्रहश्चेत् यतेतदाहीनः अग्रिमश्चे
त्तदायुक्तः सन तद्दिनीयो ग्रहः स्यात तथा इष्टघटी घ्ना गतेः खरसैर्वालब्धकलास्ताभिर्यथाक्रा

मध्यान्तसंभूतः सन्नन्तकालसंभवो ग्रहो भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यदि सावनाभिः षष्टिघटी
भिर्गतिकला ग्रहः स्वगत्याक्रामति तदाष्टघटीभिः कति कलाः एवं दिनगतिताडिता गतौ कलाः
४२ स्युः षष्ट्याभाज्या भागाद्यं अन्तद्धौ गतगम्येत्यादि धनर्णविधिरिति स्पष्टमेतिसुगमम् १ अथ
ग्रहणसंभवासंभवज्ञानार्थं पर्वसंभूतिं कथयति एवं पर्वान्ते विराहुकरा होरिद्रालवांशा
संभवेन्दुग्रहस्य नेशानिघ्नाः शंकरैः शैलभक्ता वर्कांशाः स्यात्पूषणोऽङ्गुलादिः २ एवं कृते स
ति तत्पंचेन्द्रान पर्वान्ते समकलौ भवतः उक्तं च सिद्धान्तशिरोमणौ पर्वान्तकाले ष्वसमे लवाद्ये दर्शा
न्तकालेऽवयवैर्ग्रहाद्येरिति ततः पर्वान्तकालीनराहूनितस्य सूर्यस्य यो वा भुजस्तस्यांशा
लशालवांशाभ्रजभागाःशाश्चतुर्दशाल्पास्तदैव ग्रहस्य ग्रहणस्य संभवः स्यादधिकेषु नैव नत
लांशाभ्रजभागाः शंकरैरेकादशभिर्गुणिताः शैलैः सप्तभिर्भक्ताः संतौ यदि द्वं कदेसोङ्गला
दिः तानि त्रिभक्तान्यङ्गुलानि पञ्चोत्रोगते त्रिकालमेवकल्पितमस्ति अत्राचार्येण लाघवा
र्थं सूर्यगतिं पंचपंचाशन्मितां प्रकल्प्य सूर्यबिंबमंगुलाद्यं साधितं तद्यथा दिनगतियो
जनानि गोलाधतिभ्रमितानि ११८५१९ एभिः पंचपंचाशन्मितानां गतौ भाजितानां एभिः
सूर्यबिंबयोजनैः ६५२२ गुणितानां जाता कलाद्यमर्कबिंबं ३. इदं त्रिभक्तं जातमंगुला
द्यं १ अथ पंचपंचाशदधिकस्य गतेः खंडस्य बिंबसाध्य तदत्र योज्यं बिंबस्यात अत्र रवे
गति खंडपंचभागो बिंबमित्युपपन्नं एवमेव चन्द्रस्य मध्यगति प्रमाणेनांगुलाद्यं चन्द्र
बिंबसाधितं ११५ चन्द्रबिंबयोजनानि ४८० अतोऽनुपाततः यदि मध्यगत्या ७९० इदं बिंबं तत

55

दिवेपक्षवशतो ग्रहोपचीयमानो स्थूलो भवति अतो भूव्यासार्धावताऽधिकं तेन भूव्यासोऽहीनः
कृत इति ४ अथ मानैक्यार्धस्यासग्रासोत्पत्ति छादयन्नर्कविंबं द्विविंबं भूमिभा छादक छाद्यमा
नैक्यखंडं कुरु तच्छरोनं भवेच्छन्नमेतत् पदद्वयार्धहीनावशिष्टं तस्य छन्नकं प्रहृत्यग्रहोऽर्कं
छादयन्नस्तदादिदृष्टेरावरणीभूतो भवति भूमिभा विधुं चंद्रं छादयति छादकछाद्ययोः
सार्धग्रहणे सूर्यचंद्रयोः चंद्रग्रहणे चंद्रभूछाययोर्यमानैक्यं विंबेतयोर्यदैक्यं तस्य खंडमर्धं कु
रुत स्मानैक्यखंडं शरेण हीनं सच्छन्नं ग्रासो भवेत् तस्माच्छरो यदा विनिर्गच्छति तदा ग्रहणमे
व नास्तीति स्पष्टं तत्स्थच्छन्नं पदद्वयार्धहीनं छाद्यविंबेन हीनं सत् अवशिष्टं तदा तु शेषं तु स्पष्ट
ग्रासो भवति स च छन्नमिति पर्यायम् यतः सर्वविंबग्रसयित्वा आकाशमपि तावद्भूमिसितं वृंद
तु सर्वग्रहणं एव संभवति अस्योपपत्तिः चंद्रग्रहे यतो भार्धांतरे क्रांतिवृत्ते भूभा भ्रमति रवे
भार्धांतरे चंद्रस्य अतः पौर्णिमास्यंते भूभायां चंद्रो समो भवतः अतश्चंद्रस्य भूछाया छादि
नी स्यात् दर्शांते चंद्रादूर्ध्वे रविः समः अतो रवेश्चंद्रमाश्छादको भवति अथ ग्रासोपपत्तिः
चंद्रविंबमंडलाद्यवृत्तयोः संपातश्चंद्रसंपातः तस्मात्पदांतरेपि एवंस्थाने शराभावः त
त्र त्रिभेतरे परमः शरः एवं कृते चंद्रविंबमध्यकेंद्ररविमंडले सदैव वर्तते सूर्यस्य मंडल
केंद्रं क्रांतिमंडले तस्मात्पदांतरे भूछायाः केंद्रमपि क्रांतिमंडल एव यदा चंद्रस्य शराभावः
तदा चंद्राक्रांतवृत्तमाश्रयति एवमुभयोरेकमार्गस्थितत्वात् मंडलभेदः स्यात् तदा चंद्रमंड
लं भूछायां प्रविश्य पूर्वतो निःसरन् गच्छति तदा सर्वग्रहणं भवति स्वल्पे शरे ग्रासादिकस्य सं

43A

दास्य धूगत्या किमिति स्पष्टगतेर्विविंबगुणः मध्यागतिहरः गुणहरौ गुणेनापवर्त्तितौ हरस्था
ने जातः ७४ अतः सिद्धं तरुचो विंबं भुक्तिर्घ्नाचलमाजिनेत्र्यपवर्त्तं ॥२ अथ सूर्यचंद्रविंबानय
नेभूभानयने चाह गतिर्द्विघ्नी शशांकस्य त्रुटिसंख्यवतः स्यात्स्वररुचो विधोर्भित्तिर्वेदाद्रिभिर्वह
ताविंबमुदिते नयाश्वोन्नचांद्रीगतिरवहताल्लोचनकरेरदाप्तामस्याद्दिनगतिनवांशोन
राहिता २ अथ भूछायोपपत्तिः अत्रार्कविंबव्यासांतरयोजनानां रविकलानां कलीकरणा
र्थमनुपातः यदादिनगतियोजनैः ११८५९ गतिकला लभ्यंते ५९।८ तदार्कविंबयोजन
भूव्यासांतरयोजनैः ५८५१ किमिति अतो लाघवार्थं मध्यगतेरेवानीताः कलाः २४ एतासि
मन्नाट जाता विरविगतिसंवेधीनि अंगुलानि ८ अथ भूव्यासस्य चंद्रकलानां कलाकरणाया
नुपातः यदिगतियोजनैः ११८५९ चंद्रगतिकला लभ्यंते तदा भूव्यासयोजनैः १५८१ किमिति
अंगुलार्थं त्रिगुणिता ३ हरः चंद्रगतिर्गुणः ८०१ हरघाते हरो जातः विहिते ३३ ३ प्रथमस्थाने ए
कादशभिर्गुणहरावपवर्त्तितौ ३ अत्र वेदाद्रिभक्ताचंद्रगतिश्चंद्रगतिश्च ८२०।११ इविंबं भवति
अतश्चंद्रविंबं त्रिगुणं चतुर्थस्थाने द्वितीयस्थानीयो हरः चतुःसप्तत्याभक्ताः चंद्रविंबस्य
गहीतत्वात अतो जातो द्वितीयो हरः ११ गुणाकस्तिमित एवोभयत्र अत एव हिमरश्मिविंब
त्रिनिघ्नं निजेशालवाप्तेतमिति तत्स्पष्टगतिसंबंधिभिरंगुलैः स्वत्स्यांतरे १८ हीनं कार्यमप
तो भूव्यासाच्छायावद्धावेविंबमधिकं तावन्नमाणेनो पर्युपरि गच्छत्यो भूभायाविस्तारे रप
चीयमानास्थानं यथा यथा दूरीयेऽस्यावसानः छायायाग्रेऽपचीयमानास्सूच्यग्रा भवति अत्र

44A

नवः उभयोर्योगार्द्धाधिके शरे ग्रहणाभावः एवमत्र राहोरकारणत्वं विवक्ष्यते उक्तं च दिग्दे
शकालावरणादि भेदेन छादकः इति छाद्यछादकयोर्मंडलकेंद्रयोर्विमंडलापमंडलस्थ
योर्नेमिस्पर्शे उभयोर्मंडलार्द्धैक्ययोगांतरं भवति तावति शरे मंडलस्पर्श एव तद्धूने
या वानुभयोः संयोगस्तावान् ग्रास इति ग्रहणलपूर्वकः पठितः शरः का ग्रक्षी शोभवति रा
हूनितत्त्पर्यायस्मिन् गोले तद्दिग्भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः अपवृत्तो यत्र शैभ्या गोकलाया
चंद्रपातो वर्तते तेन तु विलोमं दत्त्वात् त्र विमंडलापमंडलयोः संपातो द्वितीयः षड्भांतरे
ण द्वयोः संपातयोस्त्रिभेंतरे परमविक्षेप तु स्त्रैभगिरपवृत्ताच्च विमंडलार्द्धं उदक् विद
यान् तथा द्वितीयदक्षिणेन एवं स्य चंद्रपातावयि द्वौ मे वादितः प्रवीगतो ध्रुव तु स्फुटः शीघ्र
त्वादयतोयाति तत्र पातसमस्फुटो भवति तत्र विक्षेपाभावः अतो विगतराहुस्फुटः चंद्रश
राश्येकेंद्र अत्र तु सूर्यग्रहणे चंद्रसूर्ययोः समत्वात् राहुणा सूर्यएवहीनः कृतः चंद्र
ग्रहणे पि सूर्यचंद्रयोः षड्भांतरात् विराहुचंद्रविराहुसूर्ययोर्भुजसाम्यमेव परमत्र
गोलान्यत्वाच्छरोन्यदिक् स एव परिलेखविशेषोजनकः अत एवाचार्येण चंद्रग्रहे व्यस्त
शरदिक् इति नोक्तं तत्र त्रिभेपरमः शरः अतोनुपातः यदि त्रिज्यातुल्यया २ः विराहु
केभुजज्यया परमो नवत्यंगुलतुल्यः शरः ९ तदेष्टदोर्ज्यया किमिति अत्र भुजभा
गाः सप्तमिताः प्रकल्पिताः तेभ्यः साधितः शरः २१ ततोनुपातः यदि सप्तमिते भुजभागे
भेव तुल्यः शरः तदेष्टैः किमिति अत उक्तं तेशानिघ्नाः शंकरैः ष्टोलभ्यक्ता इति गोलव शा

दिग्भवतीत्यर्थात् एव सिद्धं अथ पर्वान्तेऽपि पवनातिः मानैक्यखंडादधिके शरे ग्रहणाभावः अतस्तद्
४५ भूभाबिंबयरमगतिप्रमाणेन कृत्वा तयोर्योगार्द्धं मानैक्यखंडं कृतं २।२ एतावान्छरस्तत्रयो
दशानुल्यभागेभ्य एव भवति अत इंद्वाल्पांशा पदात् तदा ग्रहणाभिन्नं यथा अथ यस्य र्पचंद्र
भूछायाबिंबानां साधनं कथयति व्यस्तेशरंगतीथ्यशोदिग्गुणभवे दधुकृच्छगोः स्थसितरु
चो बिंबं भूतिथिगुणावलभाजिता तदपिहि मनोबिंबं त्रिघ्नं निजेशलवान्वितं बिंबं संभवति
स्याभाबिंबं वा किलांगलं द्वर्वकं २ विगता अस्तु शराः पंचपंचाशते ५५ यस्याः सा तथा एवं
भूतायाः गतिः तस्यां त्र्यंशः पंचमांशः सदिग्भि दशभिर्भिकृ युत्तः कार्यः ततः ३ स्मोः स्यर्थ
स्य बर्धुर्बिंबं स्यात् अंगलत्वं वंकमिति सर्वैर्विशेषसंयुज्यते अथ सितरुचक्षेंद्रास्य भक्तिर्गि
तिर्गुणाचलैः स्यात्तुः सप्तस्या ७४ भाजितास्सती बिंबं स्यात् अथ छायां साधयति तदपिहि मनो
ऽब्दस्य बिंबं त्रिघ्नं त्रिगुणं ततो निजेन ईशभागेन एकादशांशेन युक् ततो बिंबं स्यात् अथछो
सत्वा यायाम्बोयाभा छाया तस्या बिंबं भूछायाबिंबं भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः ३ चस्थित
स्यग्रहस्य बिंबं लघुगतिः स्थलवीत यानीच स्यस्यग्रहस्य बिंबं बगुणातिः स्थूलमहती यथा य
था गतिर्वर्द्धते तथा तथा बिंबमपि वर्द्धते यथा हि यते तथा यचीयते अतो गतेर्बिंबानय
नं कर्तुं युज्यते तद्यथा यदि दिनगतियोजनैर्गतिकलालभ्यन्ते तदा बिंबयोजनैः किमिति क
लादिविस्तुः अधिके मंडलयोः संपर्का नभवत्येव तस्माद्ग्रहणाभावः छायानुल्ये छत्रे द्र
ष्टग्रहणं तस्मा छायायोने छत्रे वा का शव्यासः खछत्रसंज्ञ इति २ अथ ग्रहणस्थितिसाधन

माह मानैक्यखंडमिषुगुणसहितं दशघ्नं छत्राहृतं यदमतः स्वरसांशहीनं ग्लौविंबहृत्स्थितिरि
यं घटिकास्यान्मर्द्दितं तद्दलोनतरखग्रहाभ्याम् ४ मानैक्यखंडमिषुगुणशरेणसहितं ततो दशाभि
हन्यते तच्च ततः छत्रेण ग्रासेन ग्राहृतं गुणितं अतः पदं मूलं तत्स्वषडंशहीनं चंद्रविंब
भक्तं घटिकादिकास्थितिः स्यात् तथा तद्दलोनतरखग्रहाभ्यां मर्द्दं स्यात् तद्यथा विंबार्द्धांतर
युतं खग्रासगुणं ततो दशगुणं अतो मूलं स्वषडंशहीनं चंद्रविंबभक्तं घटिकादिकं मर्द्दं स्या
दित्यर्थः अत्रोपपत्तिः समायां भुवि अभीष्टव्यासार्द्धेन वृत्तमुत्पाद्य दिगंकं कृत्वा पूर्वापरा
सा वृत्तरेखा ततः स्वदिशि मध्यग्रहणकशरं प्रसार्य तदग्रे बिंदुः कार्यः ततस्तदग्रस्तत्रस्य
कृपूर्वापरा पत्ता रेखा कार्या सा विमंडलरेखा ततोपवृत्तरेखामध्ये भूव्यासार्द्धेन वृत्तम्
त्पाद्य तेन छन्नभावतंत्ततो विक्षेपाग्रे बिंदुमध्ये कृत्वाग्राह्यविंबार्द्धेन वृत्तमुत्पाद्य तेन छन्नव
तं तच्छन्नभावत्तात्तयोः परस्परमनुप्रवेशोग्रासः अत्र स्पर्शान्मध्यग्रहणं यावद्येन मार्गे
ण छादको गच्छति तस्य छादकमार्गप्रमाणज्ञानं त्रिभुजकल्पनाकृता सा यथा ग्राह्यग्रा
हकयोर्व्यवसंमानैक्यार्द्धतुल्यमंतरं स एव कर्णः मध्यग्रहणकालिकः शरः कोटिः कोटिकृ
तिकर्णकृत्योर्विश्लेषमूलं पूर्वापरो भुजो भवति अत्र वर्गांतरं तु योगांतरं ग्रास एव अतो मानै
क्यखंडमिषुगुणसहितं छन्नाहतं सिद्धं ततस्तदंगुलात्मकं जातं कलीकरणार्थं गुणः २ ततो घ
टीकरणार्थमनुपातः यदि गत्यंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदा आभिर्भुजकलाभिः किमिति
फलं स्थित्यर्द्धघटिकाः एवं मानैक्यखंडशरयोगस्य ग्रासगुणस्य पदं वर्गगुणः २ इदानीं षष्टिगुणः ६

46

५६

एवं जातो गुणघातो गुणः १८ गत्यंतरं हरः गुणहरौ अष्टषष्ट्या अपवर्त्तितौ जातं गुणस्थाने सा
वयवं २२।२ हरो गत्यंतरं यावत् अष्टषष्ट्या भज्यते तावद्रूपद्वयं विंशमेव भवति अतः षड्विं
शमेव हरः अत्र खंडगुणस्यार्थं सखंडशरयोर्गुणो मितो गुणोद्धृतः अत्र मूलं गृहीत्वा अनेन
गुण्यं अत्राचार्य्येणास्य गुणस्य ३१ वर्गं कृत्वा । अनेन वर्गेणैव प्रथमं गुणितः ततो मूले
गृहीते तुल्यमेव भविष्यति यतो वर्गेण वर्गं गुणयेदित्याद्युक्तं अतो दशघ्नं ततो मूलमित्यु
क्तं परं गुणस्थाने एतावदधिकं गृहीते ३१।४ एभिर्वर्गैः सवर्णितं जातं २२१ इदं पर्वगु
णतुल्यं जातं अतः स्वरसांशहीनं मितिं च द्विबिंबं हरोस्ति अतोऽसौ द्विबिंबहृदिति एवं स्थितिघ
टिकाः स्युरित्युपपन्नं अथ मर्द्दानयने उपपत्तिः तत्र सम्मीलनकाले बिंबांतरार्द्धतुल्यं मध्येऽर्के
न्द्वोर्कंद्वयोरंतरं भवति स च कर्णः मध्यशरः कोटिः अनयोर्वर्गांतरात् स्थितिवन्मर्द्दसिद्धिर्भ
वतीति अत्र पातसाहश्यात् अत उक्तं तत्तु दलांतरखगग्रहाभ्यां मर्द इति एवं कृते स्थितिम
र्दयोः खंडेन सकले यतः स्पर्शान्मध्यपर्यंतं एकं स्थितिखंडं मध्यान्मोक्षपर्यंतं एकं स्थि
तिखंडं तथैव मर्दखंडमपि मर्दखंडं तु खग्रास संभवे नान्यथेत्यर्थः एवं सिद्धं ५ अथ
स्पर्शस्थितिसाधनमाह पुन्माहतेर्कीगुण्यजांशसमैः पलैः सार्द्धैर्वा स्थितिर्विरहिता सहि
ताकषड्भान्तरऊने अगावितरयोऽभ्यधिके स्थितीस्तः स्पर्शान्तिमे क्रमगते वत्तथैव मर्दे ६
पुन्माहताद्विगुणिताघ्यव्यगौर्भजांशास्तन्मितैः पलैः सार्द्धैः स्यात्स्थितिर्विरहिता सती स्पर्श
स्थितिः सहिता सती मोक्षस्थितिः स्यात् इदं कदा तदाह अर्कषड्भान्तराद्धादशराशिभ्यः षड्राशि

ग्रह
५६

47

प० ला० टी० ४९

गोसतिस्पर्शकालार्धमग्रचालनेन दत्वा मध्यकालीनाच्छादनेसतिभुजवृद्धिःशरवृद्धौस्थिते
दलत्वं अतो विरहितेति मोक्षार्धचालनेन दत्ते सति दाधिक्यं तत्र भुजशरह्रास्यत्वात्स्थिते
दाधिक्यं अतः सहितेति अर्कग्रहणात् अधिके ग्रासो अग्रे भुजवृद्धिः एवं भुजह्रासः अतो विप
रीतमिति एकदेशत्वमप्यलत्वात्स्पष्टत्वाद्दिवमद्यदर्शिपि कार्येत्यनुपपन्नं ६ अथ स्पर्शकाला
दिसाधनं कथयति निर्विविरतिरर्धं ग्रहस्य मध्यः स च रहितः साहितो निजस्थितिभ्यां य
हलभुक्तविरामयोस्तु कालाविति विहिताविहितेस्वमर्दकाभ्यां [illegible] ति येर्गिरितागताया
विरतिरंततः अथ ग्रहस्य ग्रहणस्य मध्यः मध्यकालः निजे ये स्थिती ताभ्यां विरहितः स
हितः सन् यहलभुक्तस्पर्शः विरामो मोक्षस्तयोः कालो भवतः इत्यनेनैव प्रकारेणस्व
मर्दकाभ्यां विहिताविहितः संमीलनोन्मीलने भवतः एतदुक्तं भवति निर्यन्तकाले
ग्रहस्य मध्यः स च [illegible] स्पर्शस्थित्यायुनः स्पर्शकालः अथ चन्द्रमोक्ष
स्थित्या युक्तो मोक्षकालः स्यात् तथा प्रथममर्दहीनो मध्यः संमीलनकालो भवति
द्वितीयमर्दहीनान्यत्र युक्तो मोक्षकालः स्यात् तथा ध्य उन्मीलनकालः स्यात् मध्यका
लान्तरं [illegible] स्थित्यर्धकालेन स्पर्शो भवत्येव अतो मध्यकाले स्पर्शस्थितिर्हीना कृता
कालः स्पर्शकालः स्यात् अग्रतो मोक्षस्थित्यर्धे भवत्यतो मोक्षस्थितियुक्तो मोक्षो भवती
त्युपपन्नं तथैव मध्यान्मध्यार्धे [illegible] स्यकालाभ्यां संमीलनोन्मीलनयोः कालोपपत्तिः

स्यच्छ्रगोऽनेसति अधिकेसति इतरथाविपरीतं यत्र विरहितास्तामोक्षस्थितिः सहिता
सास्पर्शस्थितिः ग्रसदृश्यवितथैवकार्या अत्रोपपत्तिः अत्र तु ग्राससकृत्प्रकारेणस्थितिखंडं
साध्यते यथा स्थितिखंडेनगतिगुण्याषष्ट्याभाज्याकलेस्पर्शीय ग्रहेषुहीनेमोक्षीयेयुक्ते
तेभ्यः पुनस्तुभक्तात्तंगुलानि पक्षोक्तांगुलैविकल्पमेवकार्यं तथास्ति अत्राचार्येणलाघ
वार्थं सर्पगतिं पंचपंचाशन्मिता प्रकल्प्यसर्पविंबमंगुलाद्यं साधितं तद्यथा दिनगतियो
जनानि वादो नगोत्तद्धातिभूमितानि ११८५८ एभिः पंचपंचाशन्मिता यो गतौ भाजिता यो
निः सर्पविंबयोजनैः ६५२२ गुणिता योजनात्तत्फलाद्यर्कविंबं ३ः इदं त्रिभक्तं जातमंगुलाद्यं १० अ
थपंचाशदधिकस्यगतेः खंडस्यविंबसाध्यं नदत्रयोः संविंबं स्यात् अत्र गतिखंडपंचभागा
विंबमित्युपपन्नं एवमेवचंद्रस्यमध्यगतिप्रमाणेनांगुलाद्यंचंद्रविंबंस्यात्तत्साधितं १०४ः चं
द्रविंबयोजनानि ४८० अतोनुपातः यदि मध्यगत्या ७९० इदं विंबं तदास्पष्टगत्या किमिति स्प
ष्टगतेर्विंबगुणः मध्यगतिहरः गुणहरौ गुणेनापवर्तितौ हरस्थाने जाताः ७४ अतः सित
रुचः शरादिकं विधाय पूर्ववत् स्थितिखंडे साध्ये ततः पुनस्ताभ्यां स्थितिखंडाभ्यां रविराहू
चालयित्वा शरावानयित्वा स्थितीकार्या एवं सकृत्सम्भवतः इदं जडकर्मेदृष्ट्वाचार्ये
णास्यमतेकस्थेंगीकृतः द्विगुणितव्याप्तार्थं जे भागतुल्यानि पलानि मध्यस्पर्शस्थित्यंतरा
ले वस्त्वंशान रत्वानुल्यान्येव दृष्टानि अतो द्विगुणितव्यासभजभागतुल्यैः पलैः सास्थिति
र्दैर्घ्यतोनामोक्षस्पर्शस्थितिखंडेभवतइत्युपपन्नं पुनोनितस्योपपत्तिर्यथा षड्भार्कीभोनेव्या

वरो भवनत एव ७ अथेष्टकाले ग्रासमानयति विहितहृतेष्टस्थित्या विहृतं नत सचर
णभ्रष्टग्रासमन्तमीष्टका विहितेन ग्रासेन हृते गुणिते यत्तदिष्टं पारिकाह्वं तस्थित्या विह
ते कार्यं चेत्स्पर्शकालीनमिष्टं तदा स्पर्शकालीनस्थित्या भाज्यं मोक्षेष्टं चेन्मोक्षस्थि
त्या तदा भाज्यमिति तत्फलं दिष्टं सचरणभ्रष्टवासपादेकेनयुक्तं अभीष्टग्रासेन भ
[ख्या] गुणाढ्यं स्यादिति ख्या अत्रोपपत्तिः अत्रेष्टकर्णे प्रसाध्य तदूने मानैक्यखण्डे कार्यं
त्वा पश्चादिष्टं तदिष्टकालेष्टच्छन्नं स्यात् इष्टकर्णोनयने प्रकाशोक्ते अतो लाघवार्थं
मनुपातः कल्प्यः यदि स्थितितिथ्यर्धे पूर्णग्रासस्तदेष्टघटीभिः किमिति अतः
विहितहृतेष्टस्थितिविहृतमिति अत्रानुपातस्यासंभवः एतदेवोपरिष्टाच्छ्रित
त्वात् अप्राप्तिविधिप्राप्तिः कृता अतो मदर्दं तरं स्यात् तत्रानुकस्ते नेप्यमंगीकृ
ते सचरणभ्रष्टकृतस्मात्समनं भवति ८ अथ पत्र प्रस्पर्शमोक्षादिदिग्ज्ञानार्थं वल
द्वयं वो मिवलनद्वयं सि सा धपितुल्लावदायन्ते साधयति त्रिभयुक्तोनरविः
स्वविषुवग्रहे यन वलनाख्यं रत्तक्षरवद्दलैः नगशरेन्दुमिते वलनं भवेत्स्वरवि
न्के पमपप नतानुपत ९ स्वविषुवग्रहे त्रिभयुतोनो रविः कार्यः स्पर्शस्येव यग्रहो रविरे
वत्रिभोनः कार्यः ततः सोऽयनवलनैः अयनांशराश्योयुक्तः कार्यः इतः सायनस्पर्शा
नगशरेन्दुमिते दलैः खं इ स्वरवत् यथा चरं क्रियते तथा कार्यं तदायनवलनं भवति

H8

ग्र° ४८

तस्यादिशमाह स्वरविक्षिप्तभुजो नोपलक्षितो तेक्षितदिशमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः वलनं सा
ध्यं अहो किं नाम वलनं तस्मात्किं वलतीत्युच्यते सममंडलप्राच्याः सकाशात् नाडिका
मंडलप्राचीयावतारणं वलति तत्पाद्वलनमन्वर्थकाम यतो नाडिकामंडलकोदं
तरमचाशारणवतस्थेवनाडीमंडलप्राच्याः क्रांतिमंडलप्राचीयावतारणां तरेण वल
ति तत् आयनं वलनं अयनसंबंधित्वादायनं तदा दोसाध्यते गोलसंधौ यद्यपि
नाडिकामंडलक्रांतिमंडलयोर्गोलस्थितयापि प्राचीस्वरूपमार्गेणपरमक्रांतिज्यातुल्या ॥
अयनसंधौ क्रांतिवृत्तेपोर्यद्यपि परमं तरं तथापिस्वरूपमार्गेणत्याचंतरोभावः गो
लसंधौ परमंगोलसंधौ न हत्व दोर्ज्याभावात् कोटिज्यापरमा अयनसंधौ क्रांतिवृत्त
नाडीवृत्तयोर्यद्यपिपरमं तरे दोर्ज्यापरमत्वात् कोटिज्याभावः यत्र कोटिज्यापरमत्वं
तत्रायनवलनं परमत्वं यत्र कोटिज्याभावस्तत्रायनवलनाभावः अतःकोटि
ज्यातो वलनं साध्यं तत्राग्रहः स त्रिभः तस्य भुजज्याकोटिज्यैव ग्रहस्य द्युत्वं भवति एवं स
त्रिभग्रहेलोस्य त्रिभभुजकृति एवं चेद्ग्रहलेचंद्रस्याप्यत्रिभं कोज्यं तत्र सायनचंद्रदोः
ज्यात्र तरत्वात् भुजतुल्यत्वं अतो रवाचेत्रिभं दोयपरमत्रिभं हीनं कार्यं गोलान्यत्व
सद्भावात् ततः सायनः कार्य एवं अयनसंबंधित्वात् अतांस्त्रिभयुतो न सायन राशेदोर्ज्या
तो वलनं साध्यते नुपातो यथा यदि त्रिज्यया १५ तुल्यया दोर्ज्यया परमक्रांतिज्यातुल्यमाय
नं वलनं ४८।४८ तदेष्टया किमिति अत्यानुपातः यदि युज्याद्वत्ते रूढं तदा त्रिज्यावृत्ते किम् ॥

राम ४८

48.A

एवं क्रान्त्यावनवलनज्ञा अस्माधनुर्नाथनं वलनं स्यात् तत्रैव दृक्कर्म्मदिक्साम्याच्चार्य्येण
राशित्रयमध्ये अतिराशिवलनानि प्रसाध्य तान्यधोधो विशोध्य खंडानि कृतानि पा एवं
तानि वलनानि अन्यत्र संपर्कस्याल्पवलनप्रदानार्थं द्विगुणानि कृतानि संति एवमेभिः
खंडैः क्रान्तिवलनं साध्यं तत्र क्रान्तिवलनखंडान्यपि राशित्रयमध्ये त्रीण्येव संति अतो
भुजराशिसंख्ययोग्यानीत्यादि समनेव ८ एवमयनवलनं प्रसाध्येदानीमक्षवलनं साध
यति विषुवपलक्षगुणाहतादित उन्नतवलनमक्षाहते पलभाहते उदगवाग्ग्रहपर्वविपरीतक्र
माद्दृक्सहतो मध्यसंस्कृतिरंघ्रयः १ मध्यनतात् मध्यकालद्युदलोनतरं नतं ननेषु विषुवे
पेचमिलितोयं पलजुलादिरत्यादि तत उत्क्रमवत् नगाश्चरै दुःखितैरेव खंडैर्वलनं साध्यं ततत्पल
नयाहतं गुणितं अथैः पंचाप्तिहृतं भक्तं कार्य्यं तदाक्षवलनं नवतिनतम्यर्दवलनं तेक्र
मात् उदगवाक्स्यात् पूर्वनते उत्तरं वलनं पश्चिमनते दक्षिणं एवमुभयोर्वलनयोर्वा
वसंस्कृतिः स्पष्टसैः शुद्धिहितात्मका सती अंगुष्ठयो वलनादिकं चरणाः स्पष्टवलनयोः अत्रोपपत्तिः
क्षितिजे पूर्वपश्चिमाग्निमंडलसममंडलयोः संपातः तथापि प्राचीस्वस्तिकमार्गयोस्तत्रपरमं
तरं अक्षस्यानुलंबमध्ये नाडिकामंडलसममंडलयोर्योपिपरमनं तदन्तरमक्षं तदपि
स्वस्तिकमार्गीरं भांतत्वाद्योरंतराभावः उदयेपरमत्वस्यानुलंबं अक्षदेववलनं तत्रनतमापिच
रमंरखंडमध्ये आदेवलनाभावः तत्र नतस्याभावः अतो नताद्वलनं साध्यं अत्रानुपातोय

या नतपलैनांपं चमांशोरायसः स्फुः पतः पंचदशघटिमध्ये राशित्रयं एवमस्य नतपं
ग्रः चांशस्य दोर्ज्यातो वलं नेसाध्यं तद्यथा यदि त्रिज्यातुल्यया नतज्यया अर्द्धज्यातुल्यं परमं वल
४९ नेतदेष्टनतदोर्ज्यया किमिति ततो गुण्याद्वतेरूपं तदा त्रिज्याद्वतेः किमिति अत्र लाघवा
र्थं पंचमितो वलभाग्रकस्य सार्द्धद्वाविंशति २२।३० मिता न अंशाश्वकृत्वा पंचघटीभुक्ती लि
वलनानि विघटिका घतानि घटीघटीविकला घतेनाद्यैर्निकृतानि वलनखंडानि क्रियंते तानि
तु परकीयनतुस्वामाच्येवमवधेति अतनलेरेव वलनमितिपरमेतद्विलनं पंचवलभाग्रका
लेन जातं स्वदेशीयकरणार्थमनुपातः यदि पंचपलभाग्रकालेनेदं तदेष्टानेनेत्याकि
मिति अनेनाहतं पलभाहतमिति पकीयरेनतेदग्निर्णीत रामित्यस्योपपत्तिर्गोलोप
रिप्रत्यक्षतो दृश्यते अथ परस हतेत्यस्योपपत्तिः अत्रेदं वलनं भाग्याह्यं वनतपरि भो से
यं अत्र एकस्मत्दिशाध्ये अथैव रं २२ गुणः कृताः ततोऽनुपातः कृतः यदि च क्रोशे द्वात्रिंश
त्सवदिशांचरणा द्वि रलभं ते तदेष्ट वलनांशेः किमिति गुणहरयोर्गलेनायवर्तितयो
र्व्याहरस्याने ॥१५ अत्र वलनाद्धिकृते नस्यतो हराद्धिकृतं ५२ अतो रसहतेत्युक्तं
स्वल्पान्तरत्वात् ध्रुवादिकरणस्य ध्रुवादिकरणसाधनमाह मानैक्यार्द्धहतात्स्वषड्गु
णिहितात्स्कलं नदाशांगु यः सव्यासव्यम वागुदवलनं जातेस्व ध्रुवं सदलेकगुणचतदिनोः
स्वध्रुवजाशांगुयः सव्यासव्यम यागुदवलनजाशांघ्रीन्यदद्याच्छराशायाः स्याङ्गुहम राम ४९

५१ A

धम न्यदिशि खण्डसोथवा शेषकं ॥ खण्डाङ्कैः षष्ठ वारस्य तेन तथा एवं भूते विहितं छेद्यं
मानैक्यार्द्धेन मानैक्यखण्डेन हृतं मध्यं सत्तय च्छाद्यं तस्या ग्रहमण्डलेन तस्य छादकस्य ग्रासं
ग्रहे दिक्चरणाविस्तः खछेद्ये [illegible] ततस्य छा
द्यग्रासं ग्रसदृशैकेन सार्द्धेकेन युक्तं खछेद्ये नाम ग्रहे जायते तेते यथा एवं भूता ग्रासं प्र
वोदिकूचरणाविनादिना उक्ताः स्युः ग्रहे विंवार्द्धेन ग्रक्षतदिग्गंकं समं दत्त कोणांकितेरः
वकृत्वा तत्र शराग्रमाः शरस्य दिशामारम्भे मकागुदक बलन नाम्ना ग्रीनस्ववासव्यदशा
तच्छेदहितेषु बलना ग्रयः तदा शरदिशः सव्यक्रमेणैव दत्ताः छेदत्तयत्सव्यमुक्तमेण
तत्र म ध्येम ध्यग्रहणस्यात खग्रसनत्खग्रासः अन्यदिशि म ध्यग्रहणस्यार्द्धित्याम
वदिशिम वेत खग्रासामा वेविंवस्य शेषकं म ध्यस्यार्द्धि त्या मेव म वेत अप्रत्रोपपत्तिः ॥
यदिमानैक्यखण्डेन स्यग्रासे दिगंघ्रिवर्गः स्वस्यांतरः बाधिनुत्याल भ्यते तद्दैवनकि
मिति तन्मलेग्रासदिकूचरणा द्रस्युपपत्तेः एवं खछेद्ये ग्रहयोर्विस्ताध्यास्तत्रावार्थे
ण सार्द्धेकं ग्रजित्युवलन्याः खस्यान्तराः साधिताः शेषोपपत्तिः स्पष्टा ॥ अथ स्पर्शमो
क्षदिशानमाह म ध्याच्छेत्राशांघ्रिभिः प्राकूचपश्चादिंदोव्यस्तं तत्र स्वगोः स्पर्शमोक्षौ ॥
खग्रासान्त खछेद्ये पादैः परे प्राग्दतेरिं दोमीलनोन्मीलने स्तः ॥ म ध्यग्रहाच्छेद्यस्य ग्रास
स्य ग्रासांघ्रिभिर्दिक्चरणैः प्राकूपश्चाद्दते रिं दोष्णद्रस्य स्पर्शमोक्षौ स्तः एतदुक्तं भवति म
ध्यग्रहणचिह्नाच्छेद्ये ग्रहयः पश्चिमदिशि तेयाः ततश्चन्द्रस्यमोक्षः उक्तमोक्षः सव्यस्यवासंत

ग्र॰ ५॰

विपरीतं तद्यथा मध्याच्छन्नो ग्राह्योहि पश्चिमतो ग्राह्यः तत्र स्पर्शः पूर्वदिशि देयास्तत्र मोक्ष
इत्यर्थः खग्रासान्तग्रासचिह्नात् खच्छन्नो ग्राह्यः पश्चिमपादतैः संमीलनं स्यात् पूर्वदि
शि दत्तैरुन्मीलनं स्यादिति लम्बस्य विपरीतं पूर्वदिशि संमीलनं पश्चिमदिश्युन्मीलनं
स्यात् अत्रोपपत्तिः चंद्रग्रहणे ग्राह्यस्य चंद्रस्य पूर्वगतेर्वक्रत्वात् अग्रेसरणात् पूर्वदि
शि ग्राहकत्वेन वर्तमानायां भूछायायां चंद्रबिंबं प्रविशति अत्र चंद्रबिंबस्य पू
र्वदिशि ग्राहकत्वेन उपमं ग्राहकबिंबे लग्नत्वात्तत्र स्पर्शः एवं ग्रहणं कृत्वा पूर्वगतिवा
हुल्याच्चंद्रमा भूछायां पश्चिमतस्त्यक्त्वा गतः अतो निस्सरणे ग्राह्यबिंबस्य पश्चिमदिशि
संयोगः अतस्तत्र मोक्ष उक्तं च सिद्धांतशिरोमणौ पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूछायातः श
शी विशति तेनेन्दोः प्राग्ग्रहणं पश्चान्मोक्षोस्य निस्सरतः ॥ सूर्यग्रहणे हि ग्राह्यस्य
पूर्वगतेरल्पत्वाच्चंद्रग्राहकस्य पूर्वगतिबाहुल्यात् ग्राहकेन पश्चिमस्थेन पूर्वदिग्वर्तिमान
स्य ग्राह्यस्य स्पर्शः कृतः अतो ग्राह्यस्य बिंबस्य पश्चिमदिशि स्पर्शः निःसरणवेलायां ग्राह्यबिं
बस्य पूर्वबिंबस्य पूर्वदिशि ग्राहकबिंबलग्नं अतोऽत्र मोक्षः अनयैव युक्त्या संमीलनोन्मील
नदिशो रूपपत्तिर्ज्ञेया ॥ १२ ॥ दैवज्ञवर्यस्य दिवाकरस्य सुतेन मल्लारिसमाह्वयेन कृतौ कृ
तायां ग्रहलाघवस्य समाप्त इंद्रोग्रहणाधिकारः ५ इति श्रीमत्सकलदैवज्ञकृत ग्रहलाघ
वस्य टीकायां मल्लारिदैवज्ञविरचितायां चंद्रग्रहणाधिकारो नाम पंचमः ५ अथ सू

ग्रास ५॰

पिग्रहणाधिकारो व्याख्यायते तत्रादौ लंबनं वक्ष्यमाणेन साधयति लग्नं दर्शांते त्रिभोनं प
यकृ स्पष्टतत्कालांशैः संस्कृतोद्योत्तरांशाः तद्विज्यांशावर्गे त्रिस्मेहृद्विकोर्ध्वोऽधोऽसौ पूर्वः खंडित
त्रिगुणः सः १ स्यात् त्रिभोनोदयार्कविश्लेषांशांशहीनपूर्वाकाः हाराह्वाः स्यात् लंबनं नाडिका
द्यं तिथ्यांत्वर्णे गित्रिभेर्काधिकोने २ अस्मात् लग्नं कृत्वा त्रिभेण राशित्रयेण ऊनं सत्तव
यक् अस्मत्रस्थाप्यं तत्कालांशैः संस्कृता अप्रदा अंशाशा नतांशाः स्युः संस्कारस्तु एक
दिशियोगः भिन्नदिश्योरंतरमिति प्रसिद्धः नेषां नतांशानां यो द्विज्यांशो द्वाविंशति
भागः स वर्गितः कृतवर्गः स रवेद्विकाहृतात् ऊर्ध्वः अधिकोऽम वहितदासौ अघो त
अस्पष्टे स्यात् तत्र नोत्र ऊनः द्विहीनः सन् खंडितः अर्द्धितः सन् यत्स्यात् तेन स
वर्वस्यापितो गुणः ततः सार्को द्वादशगुणः सन् हारः स्यात् ततस्त्रिभोनोदयोराशित्र
योनलग्नं अर्कः सूर्यः अनयोर्विश्लेषः अंतरं यथाराशिस्थात्यल्पं स्यात् तथा कार्यं
तस्य ये अंशाः तेषां पंचमांशोऽंशः ५ दशांशः तेन हीनाः संतः गुणिनाये शरा अमातुर्दश तेहा
राह्वाः संतो नाडिकाद्यं लंबनं स्यात् ततिथ्यां अमा घटीषु स्वर्णं कार्यं कदेत्याह वित्रि
भेत्रिभोनलग्ने अर्कात् अधिके धनमूने स्वर्णमिति अत्रोपपत्तिः ननु किं नाम लं
बनं उच्यते लंबनमित्यन्वर्थनाम पतनादिकृ सूत्राञ्छेदोपावनतांतरेण लंबितत्वात् लं
बनमुच्यते अतो लंबनं चंद्रग्रहणे नास्ति कथं नास्ति सूर्यग्रहणे कथमित्युच्यते
चंद्रग्रहणे तु चंद्रो ग्राह्यः स्वकक्षायां अमतिमूर्ध्नि या या ग्राहकरूपा चंद्रकक्षायामे

51

ग्र॰ ५१

वसाधितास्ति अतोऽस्याद्यस्याहकसमकक्षत्वात् लंबननत्योरभावः सूर्यग्रहणे नु ग्राह्यग्रा
हकयोः सूर्यचंद्रयोर्भिन्नकक्षत्वात् लंबननती उत्पन्ने अत्र भंग्या विरच्य सूर्यस्य लंबननत्युत्प
त्तिप्रकारमाह तिदर्शयेत् तत्र किंचिदुच्यते प्रणम्य भूवृत्ते गतानि तेघ्नांशान्तुल्यं कार्यं तदुपरि चंद्र
कक्षावृत्तं कार्यं तस्मादुपरि सूर्यकक्षायां सूर्यलम्बोऽपि यथास्थाने देयः एवं भूगर्भाद्यमा
ने च द्रष्टुरुपरि यत्सूत्रं तेन गर्भसूत्रमित्युच्यते एवं भूपृष्ठस्थोपमाने सूर्यस्योपरि यत्सूत्रं
तद्दृक्सूत्रमित्युच्यते तत्र सूर्यस्योपरि नीयमानं चंद्रस्यांतरं स्यात्कायाति। अतश्चंद्र
कक्षायां दृक्सूत्राद् द्रष्टा यावतान्तरे लंबितस्तल्लंबनं उक्तं च दृक्सूत्राद्विलंबितश्चंद्रस्ते
नतेर्लंबनं स्यादिति अतो भूगर्भस्थलोकानां सूर्यग्रहणेपि लंबनाभावः दृग्गर्भ
सूत्रयोरेकीभूतत्वात् एवमत्र लंबने केवलं भिन्नकक्षात्वमेव कारणं नो वाच्यं भूगर्भे
लंबनाभावदर्शनात् एवं च अतो भिन्नकक्षात्वं द्रष्टुर्भूपृष्ठस्थितत्वं चेति द्वे लंबन।
कारणे लंबनं नु पूर्वापरमं यतो गर्भसूत्रीयवेद्दृक्सूत्रीकरणं पूर्वगत्येव एवं याम्यो
त्तरयोर्नतेराप्यनयोः दक्षिणोत्तरांतरमनुपपन्नं तत्रेति संज्ञा अत्र लंबनसाधनोपायो
यथा क्षितिजे दृग्गर्भसूत्रयोः परमं अंतरं चंद्रगतितिथ्यंशतुल्यकलामानं तत्तुल्यं ४८।
५५। खमध्ये तु दृग्गर्भसूत्रे एकीभूते अतो लंबनाभावः उक्तं च दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात्ख
मध्ये नास्ति लंबनमिति। क्षितिजे रवितुल्यं लग्नं तस्य त्रिभेहीने कृते तत्सूर्यांतरं त्रिभमेव का

५१ ताम

51A

मिति अत्र लंबनकालानां घटीकरणार्थमनुपातः यदि गत्यंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्त २

तोऽस्मात्लंबनं साध्यं यतः खमध्ये त्रिभोनलग्नं रविस्तं अतस्तदंतराभावे लंबनाभावस्य॥
अत्रानुपातः यदि त्रिज्यातुल्ययास्य त्रिभोनलग्नांतरदोर्ज्ययेदं परमं लंबनं तदेष्टदोर्ज्यया
किं इति मिलं लंबनकलाभिः किमिति जाते घटिकाघं परमं लंबनं अनेन दोर्ज्यागुणा त्रिज्या
याप्तश्चेष्टलंबनं स्यादित्यत्राचार्येण भागे न्यसाधिते तद्यथा त्रिभोनोदयोर्कविश्लेषांश
शाहीनघ्नशक्रा भूतिपरमिदं लंबनं मध्यमं यतः खमध्यादिति जयोरंतरं सर्वत्र त्रिभे
वलंबितं तत्र यतः याम्योत्तरस्थितिजयोरंतरं सर्वत्र त्रिभं नास्ति अतः खमध्यादेवे दृग्ले
वनं दृष्टयोर्योत्तरवृत्तीकरणार्थमनुपातः खमध्ये नतित्रिभोनलग्नस्य नतांशाभावा
ऽत्र नतांशाः परमा अतोऽनुपातः यदि द्वादशतुल्ये त्रिभोनलग्नस्य छायाकरणे दृग्लंबनं
तदेष्टछायाकर्णे किमिति अत्र व्यस्तत्रैराशिकं एवमत्रेष्टत्रिभोनलग्नार्कांतरदोर्ज्यया
परमलंबनमिति घटिकाघसकृत्स्नाकारस्यागा हुतिचतुष्टयादूनेंगरहिते ३।५५ अयंगुणः
द्वादशाच १२ गुणः त्रिज्याहरः १२ अत्र त्रिज्यातुल्येष्टदोर्ज्या १२ गुणघातो गुणः त्रिज्याभक्तो गु
णघाततुल्या जाता ५५ एतावती त्रिज्या दृग्दं त्रिभोनोदयार्कविश्लेषांशशाहीनघ्नशक्रातुल्यं
भवति अतः सदोर्ज्या छायाकर्णभक्ताः स्पष्टलंबनं स्यात् तदर्थं त्रिभोनलग्नस्यनतोन्न
तलवाः साध्याः अतोऽनुपातः यदि ३० नतांशज्याकोटौ त्रिज्याकर्णः तदा द्वादशकोटौ क इति
एवमत्र छायाकर्णः द्वादशघ्नोन्नतांशहारविंशत्यंशवर्गेणाधिको भवति अतो द्वादशन
तोश १२ हारविंशत्यंशवर्गेष्वक्तः छायाकर्णः स्यात् तस्य हारसंज्ञा कृता यतः सदोर्ज्या याहरः

ग्र॰
५२
52

द्युदलनतांशा वा विंशत्यंशा वर्गे घूने भवति अधिके सति नतं अनेन द्वादशाप्तं त्रिभोनल
ग्नस्य छायाकर्णो भवति अनेनैवोदितोस्तमितो वा लंबनं स्यादित्युपपन्नं एतल्लंबनं वेधग
त्याग्ग एव चित्वा षष्ट्या भक्ते लब्धं चंद्रे देयं तथा रव्यावपि देयं ताभ्यां तिथिः साध्या अतो
हि लंबनं तिथ्यामेव देयमित्युक्तं धनर्णोपपत्तिर्यथा पूर्वकपाले दृक्सूत्रात् पूर्वस्थत्वेप
र्वस्मात् पश्चाल्लंबिते अतो महत्पूर्वकपाले धनं देयं अत्र त्रिभोनलग्नमर्काल्पकं भवति
यदैव तु न भवति त्रिप्रते नतिथ्यो ऋणमेव भवतीत्युपपत्त्वात् तथा पश्चिमकपाले दृक्
सूत्रात् पूर्वस्य त्रिपश्चिमतो वर्तते अतो महत्ऋणं त्रिभोनलग्नमर्कात् अधिकं यदा हेर्ऋणं
तत्तिथौ धनं अनयुक्तं स्वल्पविक्षेपेकाधिकोन्ने इति एवं सत्यहर्लंबनं संस्कृतो दर्शां
ते एवमपदर्शो भवति यं पूर्वनिर्णो हे सवितृस्तरा अथ लंबनकालीनव्यर्कोर्ष्मा लंबन
माह त्रिकुनिघ्नविलंबनं कलास्तत्सहितो नतिथिवद्भागः शरोनः अथ पद्भुल्लंबनं लवा
सो घ्निन्द्रनृविवित्रिभनतः उनर्नतांशाः २ त्रयोदशाप्ति तं लंबनं कलाः स्युस्तिथिवद्भागस्ता
भिः कलाभिः सहितो नतिस्तिथ्यो वेल्लंबनं धनं तदा अयमावधिधनं स्वर्णं चेद्व्राविस्वर्णमिति
अतो स्पष्टः शरः पूर्ववत्साध्यः अथ पशाद्दीनंत रव्याचो बहुलंबनं लवाः स्युः नेलिवे
पुनिनि पुर्विवत्रिभनतः नतांशाः साध्याः ततः क्रांत्यंशसंस्कारेण नतांशाः साध्याः एतदुक्तं
भवति बहुल लंबनं भागात्मकं त्रिभोनलग्ने लंबने धनं सति धनं कार्याः ऋणलंबने ऋ
णं कार्याः ततः क्रांत्यंशांशसंस्कारेण नतांशाः साध्याः इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यदि बाहि

राम
५२

ग्र. ति.
५२
53

भवतिः स्पादतः परमनन्तरं गुलभक्ताज्जातो हरः ॥५२॥ अयं हरः त्रिज्या तस्य कलोनस्याष्टादशांक
लवद्भागतुल्य एव अनेनसद्भिहितसंयुतिस्थितिः पद्भिस्त एवं भक्ताः अंगुलाद्यावनतिः स्पादित्युप
पन्नम् रवमध्यदादृग्गतः उन्नतरतो कात्रिभोनलग्नपापद्भिनतेस्यात् तद्भांडे वदकृत्स्नाङ्गं
क्षेपिदादृग्गतउन्नतरतो कानतिसंस्थेनांतरेणनतो भवति अतो नतो पादृगेवनतिर्भवतो
पपत्रे हृयेन्नतिः स्थूला भवेति सस्यांतरा भवति अत्रनतिर्योम्यान्तरं भेतरं शरोपि याम्योत्तरः
अतो नतिसंस्कृतएव शरः स्पष्टशरो भवति अस्मादेव स्पष्टात्स्थित्यादिकं साध्यं यतो हि सावेक्ष
रवेंदुकर्णैः याम्योत्तरकयोर्याम्योत्तरं कोटिः सानतिशरं संस्कृतस्येनशरस्तुल्यैव भवति चेद्ग्रह
णे तु नतेरभावात्केवलशरतुल्यैव भवति अथ स्पर्शकालमोक्षकालौ साधयति स्थितिरसकृति
रंशाद्विविभेनेः पप्रकृत्स्यरहितसहितमाध्यांलंबनेयतुताभ्यां स्थितिविरहितयुतौ संस्कृतोम
ध्यदर्शःक्रमशः स्फुटो भवेतां स्पर्शमोक्षकालौ ॥५४॥ स्थितिरंशाः स्युः नेरंशैर्मध्यदर्श
तकालीनेः पपकृत्स्थापिते त्रिभोनलग्नं स्पर्शार्थं रहितं मोक्षार्थं सहितं कार्यं आभ्यां त्रिभो
नलग्नाभ्यां पपल्लेभवने साध्ये ताभ्यां लंबनाभ्यां स्थित्यादिविरहितयुक्तो मध्यगलितागतो
मध्यदर्शः संस्कृतः कार्यः तद्यथा स्पर्शार्थं स्थितिहीना कार्या तस्यां तज्जेवनधनमृणं ल
लंबनागतं कुर्यात्स स्पर्शकालो भवति तथैव मोक्षार्थं दर्शे तस्थितियोज्या तस्यां रवौ येलं
बनं संस्कार्यं स मोक्षकालो भवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः स्थितिहीनयुक्ताते येः पपकृत्त्रिभोनल
ग्नेसाध्ये तस्यां लंबने अविशाध्ये तेस्थितिहीनयुक्तातिथौ देयेनो स्पर्शमोक्षौ भवते इत्यत्र लो

राम
५२

52A

घटिकाभिर्विंशामचेष्टगतिकला एताः ४८ तदालंबनकलाभिः किमिति गणहरयो
हरेण पवर्तितयोः अंशात्रागलस्थाने त्रयोदश १३ अतस्त्रिकुभिर्युविलंबनमिति अथ
मध्यकालीनं त्रिभोनलग्नं कार्यं तत्र लाघवार्थं लंबनेन दर्शांतकालीनं त्रिभोनल
ग्नमेव चालयति तत्र घटिकाः षड्गुणा भागा भवंति यतः षष्टिघटिकानां चक्रभागाः
अतो हि षड्गुणलंबनेन दर्शांतकालीनत्रिभोनलग्ने धनमृणं कार्यं तत्र मध्यकालीन
त्रिभोनलग्नं भवति अतो नतांशाः कार्याः नतिसाधनार्थमेव ४ अथ नतिसाधनमाह
दशाहतनतभागोनाहताष्टेंद्रवस्तद्व्यहितसद्व्यतिलिप्ताः षड्भिराप्तास्त एव स्वदिगिति न
तिरेतत्संस्कृतः सोंगुलादिः स्फु० ८ इषुः स्फुटो नत्यास्थितिरिष्टचंद्रपर्व ५ दशाभिर्भक्ताये
नतांशास्तैरूनाः १२ नतस्त एव गुणितास्ताये ऽष्टेंद्रवस्ते कलाद्याः पश्चात्स्थाप्यास्ते रहिता
हीनाये सद्व्यतिलिप्ताः षड्भागाः अत्र वाद्दशाकलान्विताः षड्गुणास्ताभिः कलाभिर्हीनाः
कार्या इत्यर्थः ततो यच्छेषं तेन पपञ्चयाभाज्याय [illegible] सात्वदिक् नतांशदिक् न
तिः स्यात् एतया नत्या संस्कृतः सोंगुलादिः शरः स्फुटः स्यात् अथ तोहि स्पष्टशरं दृशो
व्यस्थिति ६ त्रपर्वसाध्ये अत्र यद्यतिः नतिकारणं तुल्यं वलनं यत्र उक्तमेव तत्सा
धनर्थमनुपातः यदि त्रिज्यया स्यान्नत्या १२ नतांशज्यया परमा नतिकला ४८।१५।
तदेष्टनतांशज्यया किमिति तानतिकलास्त्रिभक्ता अंगुलान्येवं स्फुः १।०।१५ तथा नत्रि
ज्या ०१ घता दृश्यं दशाहतनतभागोनाष्ट हताष्टेंदु तुल्या भवति दृश्यं त्रिज्या ०१ केन भक्ता वर

पर्वार्धविमोचनलग्ने स्थितिघटीमिश्रालिते तत्र स्थितिघटिकायावत् षड्गुणाः त्रिंशते तावद्भाग
मवेति ते भागाः दर्शनकालीनेविमोचनलग्ने स्पर्शकालीनमरणार्थमलं देयाः शङ्कुकालत्वात त
मो लग्नार्थं धनं देयाः अनेसरत्वादित्युपपन्नं अत्रार्कोपि स्थितिघटीचालितो नग्रह्यते चेत्तस्त
ता स्यादिति द्रष्टव्यं अथ संमीलनोन्मीलनकालौ साधयति मर्द्दार्द्धेन मीलनोन्मीलने स्तोग्रासो
नादर्शनं गुलाल्पोरवींदोः धूम्रः कृष्णः पिंगलोल्पार्द्धसर्वग्रस्तस्य क्रमात्कृष्णः संदेव इ एवम
नये व रीत्या मर्द्दितमीलनोन्मीलनेस्तः एतदुक्तं भवति मर्द्दखण्डं भागाः स्युः ते दर्शनकाले न
विमोचनलग्ने संमीलनार्थं हीनाढ्या उन्मीलनार्थं युक्ताः तानि पलंभवनेसाध्ये ततस्संमी
लनार्थमिति यो मर्द्दस्तनेकार्मितत्र तत्रैव नेकार्थसंमीलनकालो भवति नयेवमर्द्दतियो यो
ग्नेतत्रलंवनं द्वितीयं देयमुन्मीलनकालो भवति अथ स्पाथवति: स्पर्शमोक्षास्तगमना रवींदोः स
र्वा चंद्रमसो रंगलादल्पो ग्रासो नादेश्यः यतो हि किरणोत्कलवशात् अथाल्पग्रासो न दृश्यते र
ति प्रत्यक्षहेतुः चंद्रे हि अल्पार्द्धसर्वग्रस्तः धूम्रादिः स्यात् तथा अल्पग्रस्ते ह धूम्रवर्णः अ
र्द्धग्रहे कृष्णः सर्वग्रहे पिंगलः स्यात् अर्कः सदा कृष्णादिग्रासेषु कृष्णवर्ण एव अत्र दृग्गोच
रत्वे वोपपत्तिः अथ ग्रासानयनमाह द्रष्टव्यं द्विघ्नं छन्नं स्पर्शान्तकोटिभक्तं रूपाद्यैर्ये
ये ते विंशाद्विकालेऽर्कस्य ग्रासस्य रूपं घटिवर्गाद्धि घ्नं द्विघ्नं ततो हि छन्नं न्यासे नष्टांश
लितं तत स्पर्शांत्यघोः स्पर्शमोक्षयोर्घ्नं अन्तर्गतनाडिकाः पर्वकालास्त्वा तानि घ्नं तंतो लब्ध
रूपाद्यैः तद्येतच्छन्नं सत अर्कस्येष्टकाले ग्रासे जाते ग्रासान् अथोपपत्तिः यदि स्थितिघटिकाभिर

खंकलत्वाद्देशपरिध्यंशैः किमिति अतोऽभीष्टपरिगुणः स्थित्याभाज्यः अत्रस्पर्शमोक्षस्थिति
दलयुक्तते अतोहि पर्वकालएवहरोगृहीतः एवं हरस्य द्विगुणत्वात् एवं द्विगुणं कार्यमित्यु
पपन्नम् ८ देवज्ञवर्यस्य दिवाकरस्य सुतेन मल्लारिसमाह्वयेन वृत्तौकृतायांग्रहलाघ
वस्य जातो दिनेशग्रहणाधिकारः इति श्री सकलागमाचार्यश्रीमत्केशवसांवत्सरसुतश्रीमद्गणेश
दैवज्ञकृतग्रहलाघवाख्यकरणस्य टीकायां मल्लारिदैवज्ञकृतायां सूर्यग्रहणाधिकारः ६
अथ मासगणाद्देवग्रहणसंभवसाधनाधिकारो व्याख्यायते अथ मासगणात्तत्र लघुक्रियया
ग्रहणद्वयसिद्धकृते अभिदधे स्फुटसूर्यविधून्तिथीश्च वधूरसनादिविशेषचमत्कृतये ॥१
मासगणात्सुतरां लघुक्रियया ग्रहणद्वयसिद्ध्यर्थं स्फुटान् सूर्यविधून्तिथीन् तथा व
धूषिविंबादिग्रासनेत्यासः इत्यादिविशिष्टचमत्कारदर्शनार्थं अभिधास्ये तत्रादौ
ग्रहपकानाह षट्पोभाद्याः खंकृताभ्रदशार्केरुद्राः शैलानागाश्चेन्द्राविधाते व्रतेभ्रस्वं व्रजि
णांकेन्द्रवाणा वाराद्येशौ बांधितेद्रान्पयःस्युः ॥२॥ अर्केभाद्याराश्याद्योऽयं ग्रहेपः स्यात् खंकृ
ताद्दशा इति विधातेभ्योरुद्राः शैलानागाश्चेन्द्राः ग्रहेपः स्यात् व्रतेभ्रस्वं व्रजिणांकेन्दुदशाश्चेन्द्र
वाणाएकपंचाशत् एतेभुवं चचत्वारिंशत् अत्रोपपत्तिः येषुशाकादौरविचंद्रराहूणां
ग्रहणप्रथमस्फुरत्ताः संति एवं राहुग्रहपंत्यस्ताविकालः कृतः तद्ग्रहपर्वसिद्धएवव्रतेस्याचं
द्रस्यमंदकेंद्रः चंद्रो च ग्रहपयोरंतरंजातलस्यापि ग्रहपः एवंतच्छकादौयस्य घ्नंतिये
वीरणार्थं पत्तचालनविग्रहे षड्ग्रहव्यानि ततो लाघवार्थं येषुव्रसाद्विपन्नेयाः पठिताः ॥२

ग्र॰
५४

54A

अथ ध्रुवानाह भानोः खभूः खाब्धयोऽये ध्रुवः स्याच्छैलाः कर्का राशिपूर्वो व्ययोगः स्यात् व
तस्यां कामरसाः स्तां पतिथ्यो वारा घस्रा दलाः खगाः सकर्दमाः २ भानोः सूर्यस्य खभूः खाब्ध
यः अयं राशिपूर्वो ध्रुवः स्यात् व्ययोगः शैलाः सप्त कुरेकः अर्को द्वादश ध्रुवः स्यात् वक्तुस्सां
कान्नवभूरेकः रसाः षट् अयातिथ्या वारो घस्रा अस्राः पंच खगाः नव तर्कराम्ः षट्त्रिंशत्
अस्यो व्यपातेः एकादश मिव षष्ठि मिते चक्रे अतो हि एकादशावषष्ठि हर्गणा द्व्याद्यः दवौ जव
स्साधिताः ते ध्रुवसंज्ञा इति ३ अथ मासगणात् सूर्यविपातावेकवक्तेन साधयति मासोघतो
द्विगुणितात्त्रगणवृद्धि राहुराश्यादिना रहितमासगणो रविः स्यात् मासागहाणि विनिघ्नत्रि
लवा स्व तैशमासाः प्रितृस्य कलिकाः स्यु रथं व्यपातः ४ द्विगुणितान्मासगणात्त्रगणवृद्धिः स
नवषष्ठ्यामं लब्धं चंद्रराश्यादि फलं तेन रहितो मासगणो मध्यम रविः स्यात् अथ व्यपावंतो
मासगणो मासा लावंत एवगहाणि राशयः स्युः विगतो विजः स्वकीयस्त्रिलवो येष्यसेन
या एवं हृता मासा अंशा भागाः स्युः मासस्य नो वो धृष्ट्वरणस्तनुस्या एव कलिका अयं वि
पातः स्यात् अत्रोपपत्तिः यदि कल्पचांद्रमासैः कल्पग्रहभगणा नो राशयो लभ्यंते तेन
देकमासेन किमिति लब्धा पथक स्थक सर्व विपाते वक्ते वारादिकाणां मासगणे स्तलो स्यो
नु पातः पद्ये कमासे नैतदेव मासगणेन किमिति अत्र प्रहर स्याविवत्ता त्रांशो कृतेमा
सगणे नैवेतेगणा से प्रहाः स्युरित्यत्रेगणान्नोचतुः स्थितत्वान्मासगणे क वाकु स्यात ग
णे नैनेड कर्म दृष्टो आचार्येण खंड गणनाति सर्व त्रा विहिताऽतितत्रादौ रवेर्य मासगणाः २६ ॥ ६

प्र.टी
५५

55

अत्र खं ३ गुणकार्यं एको राशिरेव धृतः अतो मासगणनेऽस्योरविः स्यात् ततस्तदेकस्याङ्कु
ङ्केनैव ५२४४ इदं सप्तवर्षायां सवर्णितं जातं ३ उपरि द्वौ अतो द्विगुणमासगणनेन सप्तव
र्षिलब्धो मासगणोऽस्य नीकृतं रविभिर्विवर्तितोऽसौ पञ्चपत्रे तथैवाधोविलोकितमासगणः १०४०१५
अत्रैकराशिरतो मासगणेवराशयः शेषस्यापि खं ३ द्रुपे कृते तत्रैकं खं ३ ४० इदं त्रिभिः सव
र्णितं जातं भागस्थाने द्वौ अतो मासा द्विगुणिताः स्विभक्ता इत्यत्रापि यो राशिर्द्विस्थागुणयते त्रि
भिर्भजते स नाव स्वत्रिभागेन एव भवति अतो विनिजत्रितवा मासा भागाः स्युरिति अ
नन्तखं ३ १५ इदं चतुर्भिः सवर्णितं जातं कलास्थाने रूपं अतो मासांघ्रितुल्यकालिका इत्यु
पपत्रे ४ अथैक वर्तनेन वर्तवारादिकं साधयति स्वाङ्गशकेन रहिता मनुतनयमासा व्रते
गणाः स्त्र कुलकालन्ध वलवेगतादि स्वाङ्गविंतं दिनमुखं मनुतनयमासा मासोपतो दशग
णाद्गुणाच्छिपुताम ५ मनुभिक्षरदिशाभिस्तथा भक्ताऽवशिष्टा ये मासास्ते तथस्या ङ्ग श
केन सप्तभागेन रहिताः संतो गतादिवतं स्यात् परमेतस्य गणस्य मासगणस्याम्रकु
मिदशभिर्लब्धं तेनाऽस्याप्तनामात्राघस्य तदेवं भूतं कार्यं तथैवं मनुतनयमासाः सार्वेना
न्विताप्तनाः संतो दिनमुखवारादिकं स्यात् दशगुणान्मासगणाद्गुणैः सप्तविंशत्य
धिकशतत्रयेण पंक्तात्रिर्लब्धिः तथा पूर्वं पूर्वकार्यमित्यर्थः अगणः प्रयोजनाभा
वान्मनुतनयमासा इत्युक्तं अत्रैको राशिर्धृतः एकगुणः ध्रुवः ४२११८ अस्यापि खं ३ द्रूपे
कृते १०१६ अत्रैदं खं ३ ४२० सप्तभिः सवर्णितं जातं रूपं राशिस्थाने अतो हि स्वाङ्गशके

राम
५६

55A

न रहितेति अवशिष्टखंडं ६ दशभिः सवर्णितं जातं भागस्थाने षष्टयं १ राशिस्थाने अतो हि
गणाश्च कुलवास्तवमित्युक्तं पपन्नं अत्र तिथिवारस्थाये मासगणः १२।१५ अत्र खं
डद्वयं २२। दृढं द्वाभ्यां सवर्णितं जातं गणस्थाने त्रयं दृष्टो राशिस्थिगणो द्वाभ्यां भज्यते स
खो द्वाभ्यां चेत एवं भवति अस्य खंडं १५ दृढं भगणैः सवर्णितं जातं गणस्थाने दश १ अतो द
शगणाद्गणाद्विगुणमित्युपपन्नं ५ अत्र ध्रुवकसंख्याया कालयोज्यादृत्याह मासगणान्निलो
रविहृतेनाक्र हतध्रुवकेन निजेन संकलिता दृतरेषच तेस्युः सेपगुतान्निजमासिसितां
ते १२। मासगणान्निनितउत्थादितो रविः निजेन खेनचक्रेण हतेन ध्रुवकेन ऊनः कार्यः दृत
रे विधाता दपः तेन संकलिताः सयोज्याः ततस्ते सपादपः स्वीयेन द्वेपकेण युताः संतो निज
मासे उमासिसितां तेपर्णिमांस्यां तेस्युरिति अत्रोपपत्तिः चक्रहतास्त ध्रुवका ग्रहे ध्रुवास्तेष्याए
ववर्षाणामेकादशांतस्त्वामत्र रवे ध्रुवको द्वादशांशद्वोस्ति अतस्ते द्वनो रविः कार्यः॥
अन्ये योज्या एव तेष्यास्तु योज्याः यतो ग्रंथशकादिमारभ्यागेसरकालादेवग्रहाः साधिताः
अतः सच्छादेः सकाशात्साधिता ये ग्रहास्तु एव युक्ता एवेत्युपपन्नं पाक्षिकवालनं दे
वज्ञहितिं प्रमास्ति अतः पौर्णिमांस्यांतकालीनाः स्युरिति ६ अथ पाक्षिकं चालनं कथय
ति रवौ पाक्षिकं चालनं खं इदं वा विधातेन भौवाणचंद्रान्तखोब्ध षड्कौ गुणहात्मद
छे चववते दिनाद्येन भौनाद्यया वालवाणाः ॥ सर्वपाक्षिकं पंचदशादिनम्भवं एतच्चाल
ने खंभ्रत्यंशपः इंद्राब्धनुर्दश भम्माः देवास्त्रयक्षिशाल्कलाः विधातेनमः भ्रत्यंशपः

८ अयो बहुकृता ५६ कुा वृतेः शराः पंचवाईपक्षस्त्वारः त्रीभवः त्रिपंचाशत ८

वा एवं चंद्रः पंचदशभागाः नवाविंशतिकलाः इते बहुराशयः अर्की द्वादशभागाः युगाज्ञाष्ट
ग्र० दि० तुः पंचाशत्कलाः दिनाद्ये वाराद्येन भः शून्यं वाराअष्टा ध्ययः पंचचत्वारिंशद्घटिकाः वाएवा
५५ लाः पंचपंचाशत्पलानि अत्रोपपत्तिः पूर्वमनुपाताद्व्यादीनां मासगणाः साधिताः संति
56 तेषां सार्द्धचालनं कृते अभिमतकालीनग्रहसाधनार्थमिति एतदेव द्वादशगुणं पल्मास
चालनं चतुर्विंशतिगुणो वर्षचालनं भवतीति सुगमं ७ अथ षाण्मासिकचालनमाह
शरा वेदपक्षा भुजंगाग्न्यो र्के भ्यगो बहुकृता कुष्षाण्मासिकं स्यात् शरावाईपक्षी ववोभा
दि इते दिनाद्येति षड् द्वौ भवाभ्रर्दिनाद्यं ८ शराः पंचवेदपक्षास्फुति विंशतिः भुजंगाग्न
योऽष्टत्रिंशत् इदमर्के षाण्मासिकं चालनं स्यात् तिथ्यदिनाद्यो द्वौ भवा एकादश भूरेकः
इदं तिनाद्यं चालनं स्यात् ८ अथेष्टतिथिसाधनमाह अभिमततिथिसिद्धौ शाकरेया
मुतिष्णः स्वयुगरसलवोनाख्यालनं स्याद्दिनाद्यं स्वयुगगुणलवोनाख्यालनं स्याद्दिनेशे
लोगुणनवलवोनाख्याविश्वनिघ्नाश्रवते ९ अभिमतायाः इष्टायास्तिथेः सिद्ध्यै शक
पौर्णिमापौर्णिमास्याः पूर्वपरे पक्षाद्यो वेत्या इष्टतिथयः सुः ताः स्वस्वयुगरसलवेन चतुष्षष्टि
शांशेन ऊनास्ताएव तिथयः दिनेशोः सूर्ये लवाद्यं भागाद्यं चालनं स्यात् ततस्ताएव ति
थयो विश्वैस्त्रयोदशभिर्निहन्यते गुण्यते तास्त्वधाततः स्वस्वगुणनवलवेन त्रिनवतिभा
गेन ऊना कृते चालनं स्यात् अत्रोपपत्तिः अत्रैकं चांद्रदिनमानं ५८।१५ एतैः कतिपावेत
तदेष्टतिथिभिः किमिति इदमिष्टतिथिगुणं रूपहरस्याविकृतत्वान्नाशः अत्र स्वंडग राम

५६

56A

एतन्मार्गमस्यैकएव गृहीतः अतष्टदमेकगुणं कृत्वा जातं ॥५६।१५ चतुःषष्ठ्या सवर्णितं तु
ष्टं रूपं अतः स्वगुणस्य लवो नास्ति यथो वाराधे देवाः पूर्वमेवमग्रे धनमिति चालनेषु
नैमस्ति अथ रविचालनोपपत्तिः तत्र रवेश्चांद्रदिनोत्तरवर्त्तिनि मध्यगतिरियं भागाद्या ।५८।१४
अस्या एको गृहीतः अतष्टदं रूपगुणं जातं ११४६ ष्टदं चतुस्त्रिंशता सवर्णितं जातमूर्ध्वरूपं
अतो गुणगुणलवो नास्ति यथो रविचालनमिति अथ वृत्तचालने वक्रस्य चंद्रमंदकेन्द्र
स्य चांद्रदिनोत्तरवर्त्तिनी मध्यगतिर्भागाद्या १२।५।१२ अस्यास्त्रयोदश गृहीता : अतष्टदं
त्रयोदशगुणं ८२३ ष्टदं त्रिनवतिसवर्णितं जाता ३ ष्टं त्रयोदशैव अतो विभक्तनिघ्नाः स्वविनि
वाति भागो नास्ति यथो वृत्तचालनमिति अथ रविस्पष्टत्वार्थमिति यथा रविस्पष्टत्वार्थमस्य
चंद्रयोर्मंदफले साधयति अत्यष्टिवृवाकगोशरारदृशाः खंडानि तेष्वंत्यदोर्भागांत्रिंशल्लवघ्नमे
कस्मागतेनयुग्धोक्तिष्ठविघ्नाः शयुक् प्राग्वत्स्यात्स्वमंदकलेत्युक्तिरवेः केंद्रादयन्यूक्तघ्नात्
खांगनितो लवो कुरुतयोः कार्या पुनः संस्कृतिः १ एतानि खंडानि सुः अत्यष्टिः सप्तद
श अष्टिः षोडशैव बाष्पानुर्दश अर्का द्वादशगा वो नव शरा गः पंच दृशो द्वौ एतैः खंडकैः
कृत्वा व तस्य दोर्भजः तस्य ये भागाः तेषां यस्त्रिंशल्लवः पात्रयोदशाभिर्लवः भागो यन्मितः स्या
त् तन्मितानां खंडानां मेकत्वं तत् अतत् अगतेन भोग्यखंडकेन हन्यते तत्रया एतेभ्य तस्यो।
ष्ठ बस्य शेषस्य यस्त्रिंशल्लवस्त्रयोदशभागाः तेन तत्खंडे क्षेपकं यदुक्तं सत्यागदितवन्मेषादि

ग्र.टी. ५८ 57

वद्ध्यनं तुल्यादि वद्धस्य चंद्रफलं स्यात् इत्यनेनैव प्रकारेण रवेर्मंदकेंद्राङ्कज्यादिविधिना
ज्याभिः खंडैः सूर्यमंदफलं साध्यं तथापि द्विभक्तं ततः स्वस्वांगलवेन कुर्विते कार्ये तयोः स
यी चंद्रमसोः संस्कृतिः कर्तव्या संस्कृतिर्यथा धनधनयोर्योगः ऋणर्णयोर्योगः धनर्णयोरं
तरमिति अत्रोपपत्तिः अत्र वृत्ते त्रयोदशभागोत्तरं प्रकल्प्य पूर्वोक्तवन्मंदफलखंडानि सा
धितानि राशित्रयमध्ये सप्तैव एतानि मंदफलखंडानि सावयवान्यतो हि पंचदशगुणानि
निःशेषाणि भवन्त्यतः पंचदशगुणानि कृत्वा पठितानि अत्रेष्टफलाद्यमनुपातः यदि त्रयो
दशभागैरेकं खंडं तदेष्टवर्तमानभोग्यैः किमिति लब्धमिति खंडानामेकं कार्यं ततः शेषादनु
पातः यदि त्रयोदशभागैर्भोग्यखंडं ततः शेषांशैः किमिति लब्धं गतखंडयोगे योग्यं तत्फ
लं स्यात् धनर्णोपपत्तिः स्पष्टीकरणाधिकारे उक्तैवास्ति एवं रविकेंद्रादपि मंदफलं साध्यं
तत्र लाघवार्थमेभिरेव खंडैः रविकेंद्रादपि फलं साध्यमित्युक्तं अत्र चंद्रफलं केन भक्तं रवि
फलं स्यादिति ज्ञानार्थं सूर्यफलेन परमेण २।२।५२ चंद्रफलेन परमेण परमभक्तो लब्धं अत्र
चंद्रफलं ग्राह्यं एवं द्विभक्ते चंद्रफले २२ सूर्यफलाधिकं २३ भवत्यतो यदधिकं शेषं तत्किं द
धिकोद्विगुणस्य षडंशः अतश्च लब्धं स्वषडंशविवर्जितमिति एवमुभयोः फलयोः संस्कृतिः कार्येति
ष्योदयत्वात् अथ हरं साधयति वृत्तैष्यदलाद् सार्धपूर्णादिरहिता कर्किमृगादिके च वृ
त्ते समगुणांशो यवबद्धयो हरः स्याद् दप्यस्पष्टीकरपूर्वपक्षे वस्यात् ॥ वृत्तस्य यत् ऐष्यं दलं भोग्य
खंडं तत्स्थानाधारसार्धाः षडंशाः तेन समगुणांशा समंशाः स्वबाहुपरिशिष्टात् कर्किमृगादिके वृत्ते प

राम ५८

57A

क्तारहिताः कर्कादिषड्भयुक्ताः मकरादिषड्भरहिताः संतो हरस्यात् अथ स्पष्टार्थं द्युरद्विनमानादिने
ष्टविवक्षायां अस्योपपत्तिः इयं फलसंस्कृतिर्लिप्तादेया ततो घटीकरणार्थमनुपातः यदि ग
त्यंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदाभिः फलकलाभिः कति घटिकाः एवमत्र फलभागानां घटीक
रणार्थं षष्टि[illegible] गुणः एतत्फलं पंचदशगुणितमस्तिसावयवत्वात् अतः पं
चदशहरः गुणहरयोर्हरेणापवर्त्तितयोर्जातो गुणः ४ इदानीं षष्टिर्गुणः अतो गुणघातो गुणः २४
हरस्तु गत्यंतरकलांशास्तु मध्यमानाएव गृहीताः ३२ गुणहरयोश्चतुर्विंशत्यापवर्त्तित
योर्जातो गुणः १ हरः ३ फलसंस्कृतिर्दशाहतेत्यत्रोक्तमस्ति अयं हरो मध्यमः अत्रस्व
ल्पत्वं यथा अत्र भोग्याखंडे परमे इदं केनगुणं परमं गतिफलं भवति अत्रेदं भोग्यखंडं
वेदैर्गुण्यं तत्र चतुर्विंशत्यापवर्त्तितगुणहरयोर्गुणेनापवर्त्तितयोर्जातो हरः ६ इदं फ
लं स्वगुणेन पारवद्धिर्मितेहरे संस्कार्यं तत्र कर्कादिषड्भकेंद्रे गतिफले धनं अतो युक्ता इति
मकरादिषड्भस्वर्णं अतो रहिता इति एवं जातः स्पष्टो हरः अतो हि फले संस्कृतिर्दशाहता
हरो नाड्यः इत्युपपन्नं तदेवाह नाड्यः स्युः फलसंस्कृतिर्दशाहता हारेण हृताभ्यो चरं स्वापल
दलणकं त्वयो विघटिकरः पश्चाद्दलेप्राग्धनम् स्वाप्युतांतरयोजनानान्यथा तिथिः स्पष्टा
तिथिस्त्रिभिः संस्कृतानतन्नौलें त्संस्कारस्यटीस मोघ्र कलिकादेया अयगेचोहमतो १२ फल
यो: संस्कृतिर्दशगुणास्पष्टहरभक्ता सती नाड्यः स्युः अयो चरं स्वापलदलणकं विघटि

ग्र.ली. ५८

58

तल्लग्नकेधनं चेत्तदास्वर्णं स्वर्णं चेत्तदा धनं मिति स्वांघ्रिणा स्वचरेण नतु नाडिरेखास्व
देशान्तरयोजनानां डि रेखातः पश्चात्स्वं पूर्वे स्वर्णं पूर्वस्यांदुभिः फलैरेभिः संस्कृतात्तिथिः
स्पष्टास्या न तत्संस्कारः तेषां कलानां यः संस्कारः तत्समाः कलिकाव्ययो ऽप्यगोचदेयाः अ
त्रोपपत्तिः फलनाडीकरणोपपत्तिः पूर्वमेवोक्ताचरव्यल त्वे हेतुर्यथा पहहे स्वर्णं तत्ति
थौ धनं पहनं तेहृणं भोग्यत्वात् अतस्त्वरं विपश्चिमरेखास्वदेशान्तरोपपत्तिः पूर्वं प्र
तिपादितास्तिथिः रविचंद्रांतराद्भवति अतो गत्यंतरादनुपातः यदि भूमध्ययोजनैः
४८०० गत्यंतरकलालभ्यं तेतदा रेखास्वदेशान्तरयोजनैः किमिति पुनर्घटीकरणाया
नुपातः यदि गत्यंतरकलाभिः षष्टिघटिका ६० लदा गभिः किमिति गत्यंतरकलानु
लयोर्गुणहरयोर्नाशः पुनः फलस्य पलीकरणार्थं षष्टिर्गुणः ६० एवं गुणपातो गुणः २६
००हरः ४८०० गुणहरौ द्वादशशतापवर्तितौ गुणः २ हरः ४ अतः स्वोधूनानि योजनान्येव पलानि
पलानीत्युक्तिरित्युपपन्नं एतत्फलसंस्कृतास्तिथिः स्पष्टा भवतीत्युपपन्नं रविचन्द्रमध्यमतिथ्यं
तकालीनौ तयोः स्पष्टतिथिकालीनकरणार्थं फलसंस्कारघटीमिश्रालनं अतो लाघवा
र्थं स्वाल्पांतरत्वात् तत्संस्कारघटी समाः कृताः सूर्ये व्ययो देयास्तोन्ताल्लिकौ मध्यमौ भव
त इति अत तयोः स्पष्टत्वार्थं फलं साधयति सस्वाहेलवमिन वजं फलं पुगघ्नं लिप्ताल्पाकुरू
चतयोः स्पष्टौ चनौस्तः द्विघ्नं शद्विघ्नतहरः कृशानुभनत्वं डस्य प्रभवाति विं वृम नगलाघम ॥२
इनातस्पर्धानापतेत्रया एवं भनतेफलेस्वस्याहेलवेनचतुर्विधितेपशेनयुक्तः पुग भूचतुर्गुणि

राम
५८

58A

तेसत्तालिप्ताः कलाः स्फुटास्तयोः सर्वविपातयोः कुरतौ स्फुटौ च स्तः विश्वैशो येषो तान्यं युतो
हरः कृशानुभिस्त्रिभिर्भक्ताः सकलमंगलाय चंद्रस्य विंबं प्रभवति अर्को ययातिः अत्र रविफलं
पंचदशाभिर्भक्तं सर्वं पंचदशगुणितत्वात् अतः कलाद्यंबक्षिर्गुणः गुणहरयोर्हरयोर्हरेण
पवर्तितयोर्जातो गुणः ४ अतो गुणघ्नमिति अत्र प्रथमे रविफले परमं सेतावत् २५ ३१ ध्यते ए
तन्मिते पार्श्वे २१.३१ अतो नवोरंतरमिदं ०.५ स्वदंसवर्णिते चतुर्विंशत्या जातं छपयफलं तस्य
मेव अतः स्वार्हं लवमितिताः फलकलाः रविस्पष्टोदयाः तौ स्फुटौ भवतः अथ चंद्रविंबस्याययतिः
अत्रागतं बिंबान्ययनकार्यमित्यत्र हरो विगातिखंडमतो हरादनुपातः यद्यस्मिन्न एम हरेणेदं
चंद्रविंबं १.४. तदेव स्वहरेण किमिति अत्र गुणधरे हित्रिगुणसत्त्रोतः अत्र विश्वेशौ हौ सैयो
ततस्त्रिगुणं चंद्रविंबं भवत्यत उक्तं विश्वेश हृद्युतहरः कृशानुभक्तश्चंद्रविंबमिति अथ सूर्यविंबभूमा
विंबे साधयति खाव्याप्ताकींगतदलयुतोनाः स्वकेंद्रकुलीरनक्रादेः स्यात् छरिलवभवाग्ग
ला यदर्कविंबं हारेवीयुः स्वतिथिलवयुक्ता कुभाभाधनर्णीस्वाद्याप्ताकींगतदलमुतोनक्र
कर्कादिकेंद्रे १४ खोद्विभिश्चत्वारिंशद्भिरंशैर्भक्तं स्यात् अर्कस्यागतखंडं भोग्यखंडेनेनच्छ
रिलवभवाविगताः ७८ लवा येष्वस्तेष्वाभतामवाएकादशयुतोनाः कार्याः कदेत्याह स्व
केंद्रे सूर्यस्यमंदकेंद्रे कुलीरनक्रादेः सति कर्कादेर्युताः मकरादेरूनाः संतः अंगुलादिः सू
र्यविंबं स्यात् विगता रूपवः पंच यस्मात्स्तप्त एवं मनोहारः स्वस्य तिथिलवेन यंचद
शांशेनयुक्ता कुभास्यात् अस्याः कुभायाः खाद्रेः यद्याशद्भिः रांशैर्भक्तमिदमर्कस्यागतदलंभोग्य

प॰ टी॰
५९

59

खंडं तत् नक्रकर्कादिकेंद्रे धनं र्णं कार्यं मकरादौ धनं कर्कादौ ऋणं तद्भुजछायाविंबं भवतीत्य
त्यर्थः अत्रोपपत्तिः मध्यगति प्रमाणेन रवेर्मध्यविंबमिदं १।१५। यदि मध्यगत्या इदं तदास्प
ष्टगत्या किम् अत्र भोग्यखंडं परमत्वेगतिफल परमत्वमित्यत्र भोग्यखंडाद्गतिफलं प्रमा
ध्यविंबे सार्धं तदत्र परमविंबं १।१५ अनयोर्मध्ये अंतरं २५ इदं परमभोग्यखंडं स्यात् १८
अस्य च त्वारिंशत् मो भागः अयं मध्यविंबे देयः कर्कादौ गतिफलं धनं अतो युताः मकरा
दौ गतिफलमृणं अतो हीनः एवं रविविंबं भवति अथ भूभाविंबोपपत्तिः अथ चंद्रम
ध्यगतिवशाज्ज्ञाते इति [illegible] उपपत्तिः [illegible] तद्गतिस्तथा च अथ भूमा सं
ख्या [illegible] हरेण [illegible] भुजांशैः [illegible] भवनाद्भिते दि ह
स्या [illegible] गतिं [illegible] केवा १६ अयं हरः [illegible] तदर्धे [illegible] हि अ
ते [illegible] भुजांशैर्हीनः कार्यः [illegible] एवं वा
लि ततः [illegible] तो गुणितः [illegible] अथ [illegible]
स्यो [illegible] अत्रोपपत्तिः
भूभाविंबमेकं २० इदं मध्यहरस्था ३।२। यथोनितस्य तिथि लवयुक्तस्य समा भवति अ
तो हि स्पष्टहरादेवसाध्यं तदत्र सूर्यगतिफलोत्थं विंबं भूछायायाः साध्यं तत्र भोग्य
भोग्यखंड स्पष्टं चाष्टादशो देयः इति दृश्यते अतो हि परमं भोग्यखंडमिदं १८ किंचिदूना
ष्टौ ।१४। भक्तं रविगतिफलं भवति २।१२ तदपि सप्तभक्तं भभाखंडं भवति अतो यहरेषा

राम
५९

59A

तो ऽपि हरः ५० भोग्यखंडं पंचाशद्भक्तं तत्र भभाखंडे देयं मकरादौ स्वर्णं फलं गतिः अतस्तद्भा
वात् पुनस्तेककादौ धनफलं तद्भावाद्यूनं भवति एवं विंबादि प्रसाध्येदानीं प्रसाध्यग्रहण
संभूतिमाह सार्द्धवं तिथिपर्वकं ग्रहणं जेशो बभवेत्सर्व वत्सरमासैरतपदस्त वर्जितयुतैः
पदे पवालोकयेत अर्केन्दुग्रहणं व्यगोर्भजलवे लिप्यल्पके स्तु स्वगेयौ धसुधरे पुरा
त्रिगतिथौ वाहर्निशासाश्रिते १५ एवं तिथिपर्वकं ज्ञात्वा पोबग्रहणं जेशरस्मित्यादि एवं व
दे द्युग्रहणं न्यावदेत अर्केन्द्वोः सूर्यचंद्रयोर्ग्रहणं बत्सरमासैर्ग्रहणं द्युग्रहणं अथवा प
दवार्जितयुतैः बत्सरमासैः सार्द्धपंचमासैर्वा आलोकयेत ग्रहणसंभूतिं पश्येत तत्संभवमा
ह अगोर्भजलवे भजेर्भागे लिप्यल्पकैः सार्द्धग्रहणं न धपा सूर्यग्रहणं यदा व्यगुरुतेर
गोते तदा तद्भुजांशो लिप्यल्पके देवग्रहं यदिपाप्या भजे भागा स्तदावाधिकत्वे ग्रहणसंभवो
नास्तीत्यर्थः पुरात्रिगतिथौ सत्यां सूर्यग्रहणं नु दिवा तिथौ सत्यां भवति चंद्रग्रहणं नु रात्रौ ति
थौ सत्यां भवति अथवाहर्निशातिथौ आश्रिते किंचि दिनरात्रिस्पर्शितिथौ सति सूर्यचंद्र
ग्रहणे भवत इति व्याख्या अस्योपपत्ति प्रतिपादित प्रमेकातिसुगमा च अथ ग्रासं साधय
ति सत्र्यंशगुलोनितोहरो ऽपि चेद् ग्रासकहतो व्यगोर्भजांशैः हीनो भवता द्वितोहितस्याच्छत्रे
शीतरुचो गुलादिकं वा १६ अपि हरः सत्र्यंशैस्त्रिभिरंगुलैरूनितस्तद्देश्यगुर्भिहत्यतेगुलपते॥
अर्केन्दवमितो भक्तो व्यगुर्भजांशैः हीनैः कार्यः चेद्यीनो स्यात्तदा ग्रहणं भवत्य नास्ति ततः
संस्यवेदेकादशभिर्स्साद्वितोगुलितः अद्रिहस्तसप्तभक्तः इयफलं शीतरुचेश्चंद्रस्यागुलादिग्रा

त्रैवाप्रकारांतरेण स्यात् अत्रोपपत्तिः एतेन मात्रैकारखंडं न्यासपतिसुखापुत्तिः तत्र मध्यमं
मात्रैकारखंडमिदं १८५२ अत एव भागाः साधिताः विलोमविधिना शरखंडं व्यासभुजभागा
मवप्राः सप्तमक्ताः शरो भवति अतो व्यस्ताविधिना मात्रैकारखंडं सप्तगुणं एकादशभक्तं जा
ता भागाः २२ एते मध्यहरा ग्रहा गच्छंति तथा कार्याः अतो मध्यहरे सप्तसंख्याहरगुणे
निते सति सप्तविंशतिर्भवति सप्तविंशतिर्यावच्चेन्नगुणान नवतिर्भिर्भज्यते ना वह्निद
श भागा एव भवंति सप्तविंशतिर्भवति अतः सप्त गुणानि तत्सदृग्गुणेन नवभक्ता भागाः
स्युः तेभ्यो व्यासभुजभागा ऊनाः कार्याः शरस्य न्यूनीकर्तव्यत्वात् ततो भागा अवगुणाः सप्त
भक्ताः छत्रे अंगुलाद्यं च शरस्य भवतीत्युपपन्नं अथ रविग्रहणे ग्रासानयने स्पष्टमाह
अमांतनतनाडिकाः घ्निरहिता घुतान्याकारे ग्रहादिक रवेर्नतांशकेर्षांशके संस्कारिताः व्य
तीर्भुजनतवाः स्युः ताः स्युः रपसप्तभक्ता व्याप्तते निजार्द्ध सहिता रवेः स्पष्टितमंगुलाद्यं स्युः स्मे
दर्शितकालीनं पवत्तं तस्य नादिकायास्तासां मेधुसत्तु पौशोराश्यादिस्तेन शकृद् वनते
रहितान्मृहादिकान् रवेः स्पष्टितरेवाभ्रि मनते पुत्ता तपेनतांशकाः स्युस्तस्य क्रांत्यंशांशकेः
संस्कृतानतांशाभवेतिते षांनतभागानांपोरशांशकः षडंशकस्तेन व्यगोर्भिजलवाः संस्का
रिताः एकदिशो योगः भिन्नदिशो रंतरमिति तेस्फुटाः स्युः ततस्ते सप्तभक्ताः कार्याः यदि न
श्यति तदाग्रहणमेवनास्ति ते निजेनार्द्धेन सहिताः संतो रवेरंगुलाद्यं स्पष्टं स्पष्टितं ग्रा
संस्यात् इतिव्याख्या अत्रोपपत्तिः अत्र रविग्रहणे लंबननतिसाधनेविसां [illegible]

ग्रहणसंभवोपि न जायते अतः स्थूलेलंबननतीसाध्ये तेननतघटीनां चतुर्थांशोलंबनं।
तद्दृशांते देयं वननस्त्वक्षालीननाड्यः पंचमांशः स्वरवो पूर्वकपालेयावत्सनीक्षिपते पश्चि
मकपाले युक्तः क्षिपते तत्रिभोनलग्नं भवति अत्र चतुर्थांशसंस्कृतस्य पंचमांशः केवल
चतुर्थांशतुल्य एव भवति अतो नतघटीनां चतुर्थांशः पूर्वापरेनतेरवौहीनाधिकः का
र्यः तत्रिभोनलग्नं स्यात् तस्य नतांशाः कार्याः तेभ्यो नतिः साध्या साशरे एवं संस्कार्या स्पष्टः
शरो मानैक्यखंडान्न्यूनो यदा ग्रासः स्यादित्यत्र लाघवार्थं नतभागोस्यनतिभागोः अ
गुभुजभागा एव हीनाः कृताः तद्यथा नतभागानां चतुर्थांशः स्थूलानतिर्भवति नति
स्तु स्पष्टशरखंडे अतोस्या भागकरणार्थं सप्तगुणः एकादशहृतः एवं चत्वारो हरः एवं
जातो हरघातो हरः ४४ गुणहरयोर्गुणेनापवर्तितयोः लब्धाहरस्थाने षड्नतांशा रसां।
शा संस्कारिताः अगुभुजभागाः स्युरिति अत्र रवेर्मानैक्यखंडमिदं ११ मध्यं क्षिपेयो
भुजभागेभ्यः स्यात् इति तानंर्थं सप्तगुणमेकादशभक्तं जातमिदं जाता भागा अतः
तेषु भूतेषु सतभ्योन्यूने खे व ग्रहणं अपि सप्तभुद्वाः शरार्थंस्थूलत्वात्रिजार्द्धसहितो
इति तदंगुलादिकं सर्वग्रहणेष्वत्रभवतीत्युपपन्नं अथ पर्वेशानयनमाह अगम
ध्यपर्वयगणो द्विगुणो वसिनादिजेयगग्रहे कुयुतः स्यात् चक्रसंस्तकयुतो विधितो ग
तपर्वेशो ग्निहृतो वशिष्टः १८ तेयचक्रयूथुवयुक्तस्य भोगपर्यायगणः मध्यग्र।

तात्मनो राशयो वा दशभिर्भक्तं तेन फलं पर्वपाः स पर्वपगणो द्विगुणः कार्यः पणिजमद
ग्र·टी ६१ गेनुक्तादिवद्रूपस्य गन्यहे सति कुर्युत एक युतस्ततो सो स्मृतं पञ्चक्रसंक्तं तेन युक्तः त
तो मुनिहतो वेरितः स तु भक्तः शिषः सन्नविधितो ब्रह्मणः सकाशात शेषनुस्योगतः प
र्वग्रहणपातिः स तथा पर्वेशः स्यात् पर्वेशाः सप्त उक्तं च वाराहसंहितायां ब्रह्मसोमेन्द्रवच्छा
61 पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः ब्रह्मशशीन्द्रकुवेरावरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः अत्रोपपत्तिः
मासषट्के नएकः पर्वेशः वर्षमध्ये द्वौ वर्षमध्ये तु ग्रहपर्वपो ह्येकः अतः स द्विगुणः पर्वे
शः स्यादित्युपपन्ने सराशिषट्कस्य एव यतो राशिषट्कान्तरमेकवृद्धिः अतस्तत्तादिके
ग्रगे कुर्युत इति अत्रैकादशवर्षात्मकं चक्रम् तन्मध्ये द्वाविंशति पर्वेशास्ते सप्त तेषां
एकस्य क्रमेणैव भवति अतस्य क्रमुत इति पर्वेशाः सप्त अतः सप्ततष्टा इत्युपपन्नं न
त्वत्र चक्रोत्पत्तेव पर्वेशस्य योजितत्वात् पूर्वचक्रयुध्रुवयोगेनोत्पन्न इति चेच्छ्रोतो हि न
त्वेकचक्रे निरवयवेकादशभगणायेनयेन चक्रोत्पत्तेः पर्वेशयोगेन चक्रयुध्रुवयोगोऽन
धिकः स्यात् किं त्वेतावान्नगणादिवत् २२। २१२ तत्र राश्यादिरयं ध्रुवः ७। १। १२ चक्रयून
र्वयोजितः इदानीं चक्रघ्नेकादशयोज्या आचार्येणैकादशोऽस्य पर्वे एवं चक्रघ्नः
पर्वेशे योजितस्तदपि युक्तमेव नन्वेवं ग्रहादिकगणानान्तद्रस्मृत पर्वेशस्य वा
योजनं प्रसज्येत वाढं नद्वत्पर्वेशस्य ग्रहस्यमिनत्वे नयोजनेनोक्तमित्यवगन्ध नन्वत्र वर्षमा
सव रुषैकः पर्वेश इति वराहोक्ते मसपरयस्य चान्द्रमासत्वाच्चान्द्रवर्ष पर्वेशाविति गम्यते तेनयुन रामम ६१

61A

देकस्मिन्भागात्मके न चैकवृषेष्वंगुलोपचय इति वाच्यं गणेशेनाधिक्यादर्शनात् अत एव भागात्मे पर्वेश
द्वयं युक्तमिति चेदत्र ब्रूमः ग्रहे दृक्शक्त्विद्विशेषाद्वक्ष्यमाणप्रमाणादस्मात् फलेन भागात्मेप्यंगुलानि तिर्यग्लिप्ता वि
पाः। इति वक्ष्यमाणत्वात्तोक्ति अवनते केभागात्मेत्रो पर्वेशातिल्वेव युक्तं वा स्पष्टोक्तिरिति ये चायं वचिन्न ये इति विस्तरभ
याद्विरामः अथ पर्वसूर्यचंद्रौ साधयति तिथिरविहततं स्पष्टस्ते चेकोको विधुः स्यादथ जिनगुणलवाढ्यो द्व्यंगयुक्तो हतिः
स्यात् खचरशरकलाः स्युस्ततः सूर्यभुक्तिस्तत्कलाः स्युर्भभुक्तिजा गतगम्या नाडिकास्तिथ्यपायात्॥१२॥ द्वादशगुणतिथि
पिंडं स्वाभागाः स्युः तैर्भोग्येषु तेनार्कः विधुश्च द्रुः स्यात् अथ जिने ग्नतुर्विंशत्यागुणस्तेनैसतु पालं भूतो ह
रः द्व्यंगैः षष्ट्यैक्ये युक्तः तस्य चंद्रस्य गतिः स्यात् खचरशरके लावके नषष्ठिः कलाः सूर्यभुक्तिर्गतिः।
स्यात् ततः सूर्यचंद्राभ्यां भभुक्तिजा नक्षत्रयोगजाः गतगम्याघटिकाः तिथिक्षये पापादंतान्यस्युः नसू
र्योदयाद्धतो रविचंद्रौ तिथ्यंतकालीनौ तास्तिथिघटीयुक्ताः सूर्योदयान्नक्षत्रयोगघटिकाः स्युरित्य
र्थः॥ अत्रोपपत्तिः सूर्यचंद्रांतरे द्वादशभागात्मकैकास्तिथिर्भवति अतो द्वादशगुणा तिथिः सूर्य
चंद्रांतरभागाः तैः रवौ या वृद्धिः तैर्गतेनाक्चंद्रो भवति अथ गात्यंतरं चतुर्विंशतिभक्तं हारः कृतोस्ति।
अतो जिनगुणो हारः गत्यंतरं तत्र सूर्यगतिर्योज्या चंद्रगतिः स्यादित्यत्र द्विषष्टिमिता सूर्यगतिः प्र
कल्पिता अतो द्व्यंगयुग्मित्युपपन्नं॥१२॥ दैवज्ञवर्य्यस्य दिवाकरस्य सुतेन मल्लारिसमाह्वयेन हेतौ।
कृतायां ग्रहलाघवस्य मासेप्सितः पर्वयुगं समाप्तम्॥ इति श्रीमद्गणेशदैवज्ञकृतग्रहलाघवस्य टी
कायां श्रीमन्मल्लारिदैवज्ञविरचितायां मासगणादेव ग्रहणद्वयसाधनोधिकारः सप्तमः अथ के

ग्र.टी. वत्सरं चांगादेव स्पष्टकर्मणा ग्रहणं छेद्यं साधयन्ति ॥ अथवायं तिथिपत्रतो ग्रहणे स्पर्शो पर्वान्ते रविस्तस्मि
६२ न्पर्वणि मध्यो नैष्ट्यघटीयुक्तिर्द्युमानं तेभ्यो यत्र ग्रहणं छेद्यं प्रवच्मि ॥ अथ पर्वान्तोद्भवानि मध्यमा स्पष्टौ वा
पञ्चाङ्गस्थः रविस्पष्टस्तस्मिन्राहुस्तत्र तिथेरव्यवहितनक्षत्रस्य घात नैष्ट्यघटीयुक्तिः । नैष्ट्यघटीयोगोपि त्वेयः
62 तिथिपत्रस्य द्युमानमपि नैवं तेभ्यो ज्ञातेभ्यो ग्रहणं छेद्यं प्रवच्मि ॥ स्पष्टः ॥ अथ छन्नसाधनमाह ॥ तात्का॰
लिकाद्युतिथि पातनाम्नी नाडीयोगात्स्या गुरुर्विद्योर्लवो नितास्ते संयुक्ता निजदलभूपकाग्रकाभ्यां
छन्नं चाङ्गुलवद्दलेन भवेत्स्पष्टार्थः ॥ १ सप्तविंशत्यधिकशतद्वयं तमिताविगताः प्रमाः सप्तप
ञ्चाशत्तथा एवंभूतो यपक्षिपेयोतत्र गम्यनाडीयोगस्तेन ॥ आश्रमस्काल ध्येत्रिसंख्यगाएं ततः
तेलब्धा शाख्यगुरवे विरा हूर्केस्यचेदोर्लवाः भुजभागास्ते स्तनूनास्ते निजेस्या पेनदलेनार्धेनत
स्यभूपभागेन षोडशांशेन चलब्धद्वयेन युक्ताः संतो अंगुलिपूर्वं विधोश्चन्द्रस्य छन्नं ग्रासो यं भवेदि
त्यर्थः ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ अथ चन्द्रस्य मध्यममानैक्यखंडमिदं १८।५५ तिथिघटिकाभ्यो परे ।४ मध्यमा
मध्यमरविचन्द्रगत्यन्तरेस्यन्नाः तेभ्यो ज्ञातेनाधिको मानैक्यखंडं तदेष्टस्यात्तिथेर्घटीभिः किंप्र
न्यस्तत्रैराशिकेस्यष्टतिथिघटिकाहरः मध्यमतिथिघटीमध्यममानैक्यखंडघातो पि भाज्यो: ११
१२।८ ॥ अत्रास्मिन्भाज्ये भागकरणांशस स्वगुणो भवभक्ते जाता भागाः ७१।११ एते तिथिगतैष्टघ॰
घटीयोगेन भाज्या सस्यात्र तेषां सावयवत्वार्थं स स्वगुणो भवभक्त्वा रगुणनं यद्यात्स्युघटीषु ५४६४

तदास्तमोनितास्तासन्नघटीभ्यः ५२ कोभाज्यइतिजाताः ६२४ अनपक्षतिथिगतैष्यघटीयोगेनभा-
ज्यायपमञ्जयोगोनास्ततःशरापेक्षितदलयुताः भागाः स्फुलाः शरइत्यतोक्षपभागान्विताः कृता
स्त्रत्रेभवतीत्युपपन्नं अथचन्द्रबिंबभूभाविबेकथयति अंगयुक्तिथिघटीहृतनवाणांकतत्वेगोल
मखेविधुबिंबम् द्विविद्युतिथिघटीहृतनहृग्दस्रत्रीनंदवोगोलखखाक्षितिभास्यात् ३ षट्युक्त
तिथिघटैष्यघटीयोगयुताः पंचोनसप्तशतनमिताः मंतोगुलमखं चन्द्रबिंबंस्यात् द्विविघ्नादी
नायात्तिथिघटिकास्ताभिर्हृताहृग्दस्रत्रीनंदवः द्वाविंशत्यधिकसप्तयोदशशतमिता अंगुलमखाक्षि
तिभास्यात्भद्रापास्यादितिव्याख्या अत्रोपपत्तिः अत्रमध्यमतिथ्यानया ५७५ मध्यमेचमेंदुबिं
बेऽस्मिन् १४ गुणितेजातेनोभाज्याः ८३ अयंसावयवोऽतःसंचारःपक्षासन्नघटीभ्यः ५७५ अयंतन
दाषट्युक्तघटीभ्यः ३ इतिजातोभाज्याः ६५५ अयंतिथिघटीभिः षट्युक्ताभिर्भाज्यश्चन्द्रबिंबंभव
तीत्युपपन्नं अथभूभाबिंबमिदं २६५५ अस्मिन्मध्यतिथिगुणितेजातोभाज्यः सावयवः अत्र
संचोरोपयाभिर्घटीभिः ५४४ अयंभाज्यः १५५२४५ नदादशहीनघटीनां ७५७ कोभाज्यइतिभा
ज्यः १३२२ अतोदशहीनतिथिघटीभक्तोभाज्याः भूभास्यादित्युपपन्नं अथनतत्रघटीभ्योनयन

63 मारः विदिशोऽथघटीहृताः स्वभूषड्भगुभास्वद्भुजभागवर्जितास्ते तिथिकेंद्रहृतास्त्वंगाभक्ताः
स्थगितेंद्वंगुलपूर्वके वियोः स्यात् ४ विगतादशपापाभ्यः एवंविधाऽङ्गवयोनतत्रगतैष्यघटीयोगः ना
भिर्हृताः स्वभूषड्दशाधिकषट्शतमिताश्लेष्यगोविंशाहोभास्ततः सूर्यस्यपेभुजभागास्तैरूनिताः
कार्याः ततः शिनकेंद्रैरेकादशभिर्हृतागुणितास्तारभैर्गैः सप्तभिर्विभक्ताः अंगुलपूर्वके वियोः स्थ
गितेंद्वंत्वेप्रकारांतरेणस्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः मध्यमनतत्रघटीभिराभिः ५५ ५ भाज्यादिकृता
तिथिवदेकाद्भपादनीयाः स्वगममितं अथनतत्रघटीभश्चंद्रविंवेकयपत्ति भगानागतनाडिकेभ
भक्तानववेदनवरेडविंवमस्ते विनयोर्घटीहृताशशांतहिमवः स्यादितिभांगुलादिकावा ५
भस्यनतत्रस्यगोगतागतनाडीयोगः गतैष्यघटीयोगः तेनभक्तानववेदनेव एकोनपंचाशदधि
कषट्शतमितापलत्वंनदंगुलाधंचंद्रविंवमस्ते तपैवविगतामनववशुलदशापाभक्तास्तया
एवंविधायाऽङ्गनाड्योनतत्रचटिकास्ताभिर्हृताः शशांतहिमवः पंचपंचाशदधिकद्वादशश
तमिता अंगुलमस्थातितिभामहाद्यायस्यादिति अत्रोपपत्तिस्तिथिवत्स्वगमा अथसूर्यग्रहणे
ग्रासंसाधयति स्वान्यष्टयत्तिथिघटीविहृताः सवेदावाषोऽङ्गनाडिहृतनदेवयमाः हीनाद्यगुः
स्फुटलवैर्भवनेगुणाप्तेशैलोहृताः स्वरहृतः स्थगितांगुलानि ६ सप्तत्यधिकशतमिताश्चतिथि

63A

घटीहतास्तन्नतेस्मवेदाश्वनंदैर्भाभिर्युतास्तेथगुस्फुटलवैः अथमोन्नताभ्यांशैरहिताद्युतादित्या
दिनार्कृतैर्हीनास्ततोभवसंगुणाएकादशगुणाः शैलैः सप्तभिर्भक्ताः स्वरहृतः स्पर्शस्थगिता
गुलानिग्रासांगुलानिस्युः अथ पद्यवाख्या नाडीभिर्नतत्र घटीभिर्हतादेवयमास्वापास्तिंशदधिक
शतद्वयमितास्ते सप्तरामाग्निपुक्तास्ततोव्यगुस्फुटभुजभागहीनोक्ते एकादशगुणाः सप्तभक्ता
ग्रासः स्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः अत्र स्पर्शस्थेरं मध्यमानैकात्वं १०४७ इदं सप्तगुणएकादश
भक्तं जाताः सप्तभागाः ६५२ एभ्यः स्वावःपंचचत्वारस्त्यक्तः शेषं २५२ इदं मध्यान्हिस्थि घटीगुणितं जातो
भाज्यः ९ अतः स्वाभ्यस्यक्तिपि घटीविहृताः सवेदाश्वुपपन्नं नचैवं स्पष्टोभागोभ्यस्य पंचपंचा
शेषं मध्यन्नत्र घटीभिर्गुणितं ५५५ जातोभाज्याः २३ अतोन्नतत्र घटीभक्तं देवयमास्वरामा
इति एवं जातामानैकसत्वंशोत्यभागाव्यगुभुजांशैर्हीनाः शेषमंगुलीकरणार्थं भवगुणा शैल
भक्तो ग्रासः स्यादिति सिद्धमने अथ स्पर्शविंबमापनमेकवृत्तेनाह रविलवभनभानोदोर्लव
अंशानस्यै विरसलवमहेशायलैर्हीनभक्ता अजचररसभेकं विंबमस्यांगुलाद्यं स्थितिर्मव्रम
वशिष्टस्पष्टवेद्ये पमत्र ८ रविलवैर्द्वादशभागैर्युतो योभानः तस्य पदोर्लवा भुजभागास्ते

64

पांपरब्धंशास्ततस्थानिपातिर्व्यंगुलानितैर्विरसलवाविगानषडंशामदेशाः १८ हीनयुताः कार्याः
कटेत्याह अर्केसूर्येभुजचरदरसभेमतिमेषादिषड्केहीनाः तुलादिषड्केयुताः संतः तदरसस्य
स्यांगुलाद्यंविंवंस्प्रभवति अत्रोस्पतिमस्वंस्पितिमदंस्पाशांकालादिकं यदवशिष्टंउत्काइवंशिने
वदत्रषर्वंवहुगोहगोतिवह्रेयमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः रविविंवमध्यममिदं १५ मध्यगतिव
शात अतोमेस्वेकेंद्रेकार्यं तद्यथारवेमंदकेंद्रराशिद्वयमष्टादशभागाधिकं २८ अस्माद्रविः
शोध्यस्तस्यभुजंत्रिभावशोध्यःकोटिःस्यादित्यत्रद्वादशभागयुतस्यस्थंभुजोहिमंदकोष्टेकेंद्र
कोटिर्भवतीत्यनुत्तसिद्धं अत्रमध्यमस्यसूर्यविंवोनरामिदंपरम ३ मंगुलाद्यं इदंपरमाणोत
वर्म्यशांतोनत्वं अतोद्वादशभागयुतस्यसूर्यभुजभागत्र्यंशान्तम्यंगुलहीनयुतंमध्यविंवस्पष्टं
भवति मेषादौरवौमतिकेंद्रमकरादौभवति तत्रगतिफलंचक्रगं अतोमेषादौहीनात्तुला
दौरवौकेंद्रककादौतत्रगतिफलंधनं अनस्तुलादौयुताःकार्याः इत्युपपन्नं दैवज्ञवर्यस्यदि
वाकरस्यसूनुनेनमल्लारिसमाह्वयेन कृतौकृतायांग्रहलाघवस्यपंचांगतः पर्वयुगंसमाप्तं ८
इतिश्रीमद्गणेशदैवज्ञविरचितग्रहलाघवस्यटीकायांश्रीमद्दैवज्ञमल्लारिविरचितायांतिथिपत्रा

64A

देवग्रहणसाधनाधिकारोऽस्मः अथोदयास्ताधिकारो व्याख्यायते तत्रादौ शुक्लप्रतिपदि चंद्रद
र्शनं भविष्यति न वेत्युच्यते तत्र येषां मार्कांशा विहृ ऊरु पतति तयेर्कव्यग्वकौ विरमयकेवला
ग्रगोपंत षड्वाणैर्विहृतमिदं क्रमाल्लवा ये स्वर्णास्यात् ग्रगुरविगोलयोः एयक्रान्त १ इहपतंतेः
पतिपदः तये यंतेः र्कव्यग्वकौ सूर्यविराहुकौ मार्कांशौ दशभागयुक्तौ ऊरु अथ केवलादृद
नाम्यतो शाद्ग्रगोश्चरेसाध्यं षड्गुणैः षट्पंचाशाड्डिर्विहृते भक्ते मल्लवा ये भागा ये फले ग्राह्ये तत्त्वर्णं
पतांश्यात् कदेत्याह व्यगुरवे विराहुकेस्य यो गोलो तेन हृणात् उत्तरगोले धनं दक्षिणगोले ऋणं
मिति तत्फलेरपक्व पक्कोनेस्यापयेत् विभाय तल्लवान्विनाडणाचराद्दनेन खुसभाद्दतेः कु
तिहृते धनर्णं संमसमैकगोले व्यस्तगोः स्वखान तल्लविदोघनः सरसभाधनाकोदयः शरद्धिकहृतोथ
नमनत्स्वकालोदये २ त्रिभेन राशित्रयेण अयनल्लवैरयनांशैरन्वितो युक्तोयः अकाणः सूर्यस्त
स्यपक्वरंतेन एयकस्यं फलं व्याहिते गुणितं ततो द्युतभाद्दते ह्रियमाण पलभायाः ऋणावर्गोणाहृतं
तहृतीयं फलमेकोनेस्यात् तत्रगोरसमैकगोले धनांशंस्यात् रविग्रह्यूयदि भिन्नगोलेन दा
धनेपकगोले तदा ऋणमिति अथसरसभायनाकोदयः षड्राश्ययनांशायुक्ताकोदयः स्वस्वा

नलविशेषितः शनत्रयांतरितः मनुशरद्विकैः पंचविशत्याहृतः फलमनल्पकालेऽर्कोदये सति
धनाधनेशान्त्रपाडुदये धिके धनेऊनेऋणं इदंतनीयमपेक्षांतेस्यात् २ अन्यथ चन्द्रपंफलं
साधयति प्रमितिप्रतिपन्नमांतरंमच्छरभक्तेस्वमसांदिने धनमत्रचन्द्रफसंस्कृतिश्चेन्नध
नात्तेविधुरीस्पनेनयथात ३ प्रमितिदिनमानेप्रतिपन्नमः प्रतिपदंतः अनयोर्यदंतरंतच्छर
भक्तंफलंदिनेधिकोनेस्वमृणंस्यात् दिनमानेतिथ्येरधिकेधनेऊनेऋणमितिचन्द्रफलंभव
ति अत्रचन्द्रफसंस्कृतिः फलचन्द्रसंस्कारस्पेहनेनदानधनमसमर्पस्यात्तेविधुचंद्रइस्पने
हृष्पने अन्यथाफलसंस्कारंऋणेसतिनहृष्पतेइतिभावः संस्कारस्तुधनधनयोर्योगः ऋ
णर्णयोरपियोगः धनर्णयोरंतरमितिप्रसिद्धः अत्रोपपत्तिः चंद्रस्यकलांशाद्वादशपदास्तुत्त
दर्थंफलानिसाधितानितेषांयोगोयदातदाकलांशाद्वादशाऽधिकाः अतउदयोभविष्यत्येव य
दाऋणंतदाकलांशाद्वादशाल्पाः अतोनदर्शनंसूर्यचंद्रांतरंप्रतिपदंतेद्वादशभागाः तेन
वतेंऽशातिन्याएवकाल्पांशादेशविशेषेणकालवशेनांतरिताः भवंतितत्रप्रतिपदंतेचंद्रःका
र्यः यानोरविः सार्कांशाविततपपत्ते अथातंदृक्कर्मसाध्यं तत्रादौआयोगःशरसाध्यः तत्द्वार

65A

पाकोरोपलभाभुजः तदाश्रकोटीकइति ज्ञाने इष्टकर्म्म तत्रलाघवार्थं प्रतिराशित्रयमध्येशराः साधिता
स्तेयथा ३ पलखंड ४ २० एतेद्वादशभक्ताजाताः ११ १९ २२ एवांपलभागुणोक्तिपनेप्यंगुलपलभोत्थ
पारखंडैरेभिरासन्नाः संति १ १८ २१ एतानि चरखंडानि यावत्पलभायाग् एवं तेनानवदेशीयान्येव भवं
तिनैश्चरखंडैर्य्याभोगः साधितेपच्चरं तत्पलभयागुणितं शरास्तेनैवादेव द्वादशाभिस्तैः एवंमेव भक्ता
स्ति अतोव्यगोश्चरं इष्टकर्म्मकलाः २२ ३ नासांभगाकुरणायेंषष्टिहृतेः ९ परमिदंमांतरेंतदंतरंसाध्य
ते पथनेनपरमचरखंडेन २१ २ एताः परमइष्टकर्म्मखंडकलाः २१ ३ तदेवेनचरेणकाइति एवंहृ
तातोहरः २२९ गुणहरौगुणेनापवर्त्यजातोहरः १८ अतोव्यगोश्चरखंडवाणेहृतंभागायामातंइष्टक
र्म्मभवतिमुपपन्नं यतणीपपतिः उत्तरगोलेग्रहः क्षितिजादुन्नतामस्तने अनन्तदुदयः पूर्वमेवश्य
तत्तद्यतनेदक्षिणेनाम्यतेततत्तदुदयः पश्चात् अततत्तद्ग्रहणं एवमेकंफलं अथायनेष्टकर्म्मसाध
यति त्रिज्याकर्णोक्तायनवलनज्याभुजः पारकर्णोकइति हिज्याहतेनेइंदेत्रिज्याकि सितित्रिज्ययोस्त
ल्यत्वान्नाशोगुज्याहरः पारोगुणः तत्रसायनसत्रिभग्रहक्रांतिरेवायनवलनं तत्रप्रतिराशिसाधितं
११ २ २४ एतदप्येकांगुलपलभोत्यचराद्वादशभक्तं भागायंचखाभाज्यं ६ यदास्यचराद्धेस्य १ ३ देवलनं

१९ तदेषस्य किमिति इरयातोहरः ६० परमाल्पगुण्याः १४ गताः जातोहरः ७७७ जीवार्थे हरौ गुणः ए
वं गुणश्च ११७३ एवं तन्निभाय ७३ तार्कस्यैकांशगुणोक्तितदर्धेशारः साध्यः तदातद्दक्कर्मतो विलोमेन
शारः तत्रिषष्टिहादशघातनं ७२० गुणोपलभाभक्तेशारः स्यात् उभयोर्घातेनेपलभावर्गो हरः अयं च हरः
५७७७ तन्निभायतार्कं च यातद्दक्कर्मयातस्य गुणश्चातोगुणः १७४० गुणहरौ गुणेनापवर्त्यं हरः ४ चत
भिः पलभावर्गेणापि भाज्यमतो यद्यतभाहतेः कृति हतमितिपतलोपपत्तिः अन्यतंगोलेहर्षणे इदं
द्वितीयंफलं अथ यत्तेत्रांशकालाशांतरं साध्यं तत्र राशिकलोदयान्वंतरं कार्यं अत्रोदपपलभातः रा
शिकलाः षड्गताः ३० एतदंतरं तत्रस्यांशे चंद्रोदयोतः सूर्यः षड्गुणः कार्यः तद्दयः स्वस्वा
नलविशेषतः कलास्वंतरं तत्षष्टिभक्ते चादिकोनाः षट्त्रिभागाः गुणहरौ गुणेनापवर्त्यं हरः ९० त्रि
शादंशैरिदमंतरं तदाहादशभिः तेत्रांशैः किमिति इरबातोहरः ३० गुणः १२ गुणहरौ गुणेनापव
र्त्यं हरः २५ अतः शारहिहतइति धतलोपपत्तिः एतत्रयादधिकेदुदयेकलाभ्यः असवाधिकत्तत
त्तत्रफलं ऊनेऊनमिति इदं तृतीयं फलं प्रतिपदं तेसूर्यांशे चंद्रो गुणोयः अतो गुमानतस्येप्रतिपदं
तेचंद्रोदयः ऊनाधिकाफलं साध्यते एतदाषष्टिघटीकाभिः द्वादशभागाः तदेष्टदिनमानप्रतिपदंतरच

66A

दीभिः किमिति गतगहर्गणेनापवर्त्यहरः५ अतःशारभक्तमिति धनर्णोपपत्तिः प्रतिपदपि
के दिने चंद्रोदयः स्यादेव अतस्तत्रयत्नेऊनेऽवगणितमर्पित एवं च तत्र र्णोपपत्तीनांसंस्कारेयतनम्
नेकास्त्रांशाद्वादशाधिकाः स्युः तदा तत्र चंद्रोदयः स्यादित्युपपन्नं अत्र यानेवेति अथपद्भदिति
समापांगुरुत्वचंद्रोदयास्तत्रानेपयाभवतितयोच्यते तयादौगुरुदयास्तौमाद्धं स्पोकेनकथयति च
कार्योमधुवक्रमासनिचयोविश्वाग्रचक्रोतितोद्भिन्नोगुग्दशामासपूर्जोदिदिनैर्भैःशोषितोभवतुनःपु
नःस्याद्वमतः एषतिथिर्लवैस्तनोऽभ्यवाहंशाकाकांशोयोनपुनोधराजरसभेमासादिकःस्यान्मयोः
५ तिथिदिनरहितागोसोहियातेश्वमासैःक्रमशऽद्रहभवेनामेत्रणोस्तोदयोच मधुवक्रेचैत्रादेयो
मासगणोभवति तद्दर्शीयक्रमेणाभ्यासोयुक्तःकार्यः ततएवविश्वाग्रेनत्रयोदशभक्तेनचक्रेणाऊनः
ततोभसौहाभ्यांह मतेगुणएतेमतयाततोदशाभिमांसैर्धूर्जदिदिनैरेकादशादिनैर्युक्तयुक्तः सन्
ऊर्ध्वस्थानेभैःसप्तविंशत्याशेषितः भसेवरितः ततोभयुतःसप्तविंशत्येयोष्यःसनतत्रात्मकोदिग्रा
मःहिभक्तःसव भस्वोराशयादिःस्यात् सराशयादिः एषकुम्भस्यस्यलेस्याष्यः तत्रातिथिलवैःपंच
दशभागैरूनः अयंपंचदशभागोतस्पयोवाऽऽभंजः तस्यायेभ्येशाकाभागास्तेभ्यःअर्कैर्द्वादशाभे

९

67

राश्यंशाः लब्धभागास्तैर्भागैः एषकु स्योराश्यादिकेसतिफलंतत्रैवकारणंकार्यं मेषादिषड्कस्थेयनेका
र्ये मराश्यादिरेवमथोच्चैत्रमारभ्यमासादिकः स्यात् पार्वतोराशायस्तावंतोमासाः भागादिनानि
कालाः घटीकाविकलाफलानीति तिथिदिनरहितरहिताद्य इति अयंमासादिकेद्विधास्थान
द्वयेस्थाप्यः ततएकस्थानेप्रथमंतिथिदिनैः पंचदशभिरहतः कार्यः तत्रतैः सावयवैर्माभेचैत्रा
द्गोरस्तः स्यात् तथाद्वितीयस्थानेपंचदशायुक्तैस्तैर्यामैश्चैत्रादेवगुरोरुदयः स्यात् अत्रोपपत्ति
वर्षादौगुरुस्पष्टः सस्पष्टः कार्यः तथारविरत्रवर्षादौशून्यं अतोगुरुरेवशीघ्रकेन्द्रयोर्गुरुः राश्या
दिः समासादिकृतः सस्यपाचैत्रादौयोमासगणः ततोगुरुः सार्द्धविंबैर्मासैर्गुरोरुदयास्तकालः
शुद्धोभवति अतोमासगणाः सार्द्धविंबैर्भाज्यः अतएवद्विघ्नोमासगणोभैः शोधितइति अत्रचक्रो
स्यमासगणेसार्द्धविंबभक्तेयच्छेषंतदपत्रयोज्यं एवमेकचक्रेमासमानः १२८ अयंसार्द्धविंबभक्तः शे
षः सार्धाः षट् ६ एकचक्रेरदंतरदेष्वब्दैः कि मितिचक्रस्यगुणाः ६ गुणगणितचक्रेसार्द्धविंबभ
क्तेमासगणेयोज्यइत्यत्रोक्तगुणाः कृताएवंमेवयोजिताः तेनचक्रतत्स्थापवानअत्राद्यइति इदंसा
नरंपतः सार्द्धविंबैः सप्तकांनभवति अतोविंबापत्रचक्रोनिनाइति ग्रंथारंभेगुरोर्मासादितेपः

67A

९ अतउक्तं दशमासमध्ये जं ठिदिने पुंगिनि अथैकदोदयास्तः स्यात् अतो सौम्यार्थं भवतुनः द्विगुणत्वात्
ध्रमइति अस्यकालांशांतरे सूर्यांतः पंचदशभागोनः कृतः तस्मादत्र सार्धं अतस्तद्द्वजभागार्क
लवोनयुतः कार्यं इतिपतः परमभुजांशांतरे ९- द्वादशांशाः ७ सूर्यमंदफलयोः परमयोगास्तत्रोभव
तिसमासमाधिकः यावत् पंचदशदिनैकनाधिकः क्रियते तावद्गुरुदयास्तयोरंतरं त्रिशाहिनात्मकमेवने
अतस्तैर्मासैश्चैत्राद्गुरोरस्तोदयौभवतः इतिशोभनमुक्तं अथयुक्तोदयास्तौ कथयति माईरतइयेन अ
थयुक्तोदयास्तौ कथयति माईरतइयेन अथमधुमाधवमासाः सप्तभूतिभ्रचक्रैः स्वसरभवयुगलवाहैः
संयुतामार्गणाग्नाः ५ उदयरिसमसमेताछिद्रखेगामितष्टानवनवपरिशुद्धाः पंचभक्ताः एषकृस्याः रसगु
णादिनहीनाणहियाचैत्रनक्षेभरगजाद्दिदिगस्तांवुदयौस्तः क्रमणदनवमासभयस्ततोल्पपृष्टाः एष
गास्याः क्रमसमास्तैते पुंतोनाः देयाजुगवामरो नयुक्तात्याश्ते गुरुदयौक्रमाद्गोःस्तः ७ अथगुरूदया
स्तकथतानेनरं शुक्रास्तोदयौकथयति मधुमाधवमासाः चैत्रादयोमासगणाः तेमासाः सप्तभूभिर्निघ्ना
निगुणितानियानिचक्राणितनस्तानिस्वशरयुगलतः पंचचत्वारिंशादशोनस्त्राद्यानियुक्तानितैः सं
युताः ततोमार्गणाघ्नाः पंचगुणाः ततः उदयरिसे अत्रः षट्सासमेताः ततश्छिद्राणिनवषेगामितो
ग्रहानवनवतितष्टाः नवनवभ्यः परिशुद्धाः नठेषापंचभक्ताः एषकृस्यापेएषकृस्यास्तेपिस्यानद

येस्यास्य: एवत्तरमयणादिनैः षट्त्रिंशदिनैः हीनाः अस्यत्रयुक्ताः चैत्रतः तैमासैर्यथाक्रमं भगाजमस्य
क्रमस्य हरिदिशि एवं स्यांत्मताः शेवुतिपश्चिमस्यामुदयोभवति ततोये एषकृस्यास्ते नवमासमध्यस्थतः
सप्तविंशतिदिनाधिनवमासेभश्चेति गम्याः उष्टाः वलाः तदाक्रमशास्तैर्नवमासमध्यस्थैयुतोनाः कार्य्याः
ततस्तेहेथा उगवासरैश्चतभिर्दिनैरुनयुक्ताः क्रमात्त भृगोश्चक्रस्यनेपास्तः पैद्रयुदयः एवोदयएतैश्चैत्रांशो
मांसेष्वस्य: अत्रोपपत्तिर्गेहूदयास्तवत्सुगमा ७ अथगुरुस्यक्रयोस्तकालपरिवर्तमाह मासैर्नवैर्यदि
दिनैरुदयास्तकालः शुक्रस्यसुद्यतिगुरोर्यदिमाहविसैः सोस्तोभवेत्मधुनवलादयतैर्युतिश्चेत्स्यात्तस्य
रोयशक्तनोपिविलोमस्युहाः ८ शुक्रस्य उदयास्तकालः पूर्वास्तएवोदयपश्चिमास्तपश्चिमोदयपरिव
र्तैः नवभिर्दिनैः षट्दिनरहितनवविंशतिमासैः शुद्धतिसदशोभवतिगुरोः माहविशैर्मासैः शुद्धति
मधुमत्वाचैत्रादेः तैर्युतनवैतदास्याः स्यात् विलोमस्युह्याशक्तोपि एवं मेवतैः स्वमासैर्युक्तोतैरेवमा
सैश्चैत्रादितः सप्तवोदयास्तःस्यात् एवङ्गुरोर्भवति यस्योदयस्तस्य योमासादेश्चैत्रादितः कालः स
प्तभिः परवर्तमासैश्चैत्रादितः सप्तवोदयास्तस्याचेन्नतीकृतस्तदानैर्मासैश्चैत्रादेः पूर्वमुदयास्तः स्या
दित्यर्थः अत्रोपपत्तिः अत्रत्तसिद्धासुगमा अथचंद्रशारेसाधयति प्रथमेघ्नगुचंद्ररोर्गहेयाः स्वद
लाऽचास्त्वपरे नगाधियुक्ताः चरमेदलितानगाद्वियुक्ताघ्नगुविधुदिग्विशिखोंगुलादिकः स्यात् १ अगु

चंद्रस्य विराड् चंद्रस्य दोर्म्मं हे भुजराशौ मंति प्रथमे मासि अंशाभागाः स्वदन्येन स्वाईन खाखाष्टकाः कार्य्या
सौ गुलादिः शरः स्यात् अपरे द्वितीये राशौ ये भागास्तेन गोछिभिः सप्तचत्वारिंशता गुणाः कार्य्याः सश
रः स्यात् चरमे तृतीये राशौ ये भागा दर्पितास्ते नोनगोद्रिभिः सप्तसप्तस्याप्तकाः अगु विधुदिक्क विराड्
चंद्रोयस्मिन् गोले वर्त्तते तन्न दिक्क शरो भवति अत्र शरानयन राशीनामंशान कार्य्याः अथस्तना यथा व्यस्थि
ता एव ग्राह्याः अत्रोपपत्तिः प्रथमे राशौ भागाः साहं गुणाः शरो भवतीति पूर्वमेव ग्रहाणां शुक्तिः प्रतिपादिता
स्ति द्वितीय राशपंतशरः ५५ प्रथम राशपंतशरः ४७ अतो द्वितीय राशपादितो ये भागास्तेषां दलेन गुणाः ४७
गुणाः शरः स्यादेवेति युक्तिसत्कं सर्वग्रहणे चंद्रस्य शर उक्तः स त्रिपादल्प भुजभागेषु वहुंतरितः स्या
त् अनउदयास्तशृंगोन्नतिग्रहयोगादि विधावनेन प्रकारेण शरः कार्यो न सूर्वैणेति इदानीं खंडकैः
स्पष्टमध्यमाह नृपतिथिमनुविश्वरुद्रगोद्रिकृतिवसुधा १६।१५।१४।१३।११।९।७।४।१ शरखंडकानि नैर्यत अगु
विधुभजतो ऽपमोक्तिवत् स्यात् अगु विधु दिक् विशिखो ऽगुलादिकं स्यात् अगु चंद्रभुजो पादशांशाप्तिन
खंडकैक्यं शेषभोग्यखंडाहतिदशांशयुतं सदंगुलादि शरः स्यादित्यर्थः उपपत्तिरत्राति स्फुटा अथ ग्र
हाणां सर्वपक्षे मदिशो हृदयास्तकारणमाह लहं चुगोल्प इनाड देतिश्च वौ भूयान्मृदिगतिर्ग्रहः प्रतीच्या
भूयोल्पचुगः करोति चांस्तं प्राच्यां मृदिजवोलचुः प्रयाति १० यो ग्रह इनान्न्यो ल्पगुगो ऽल्पगतिः

69

अस्यश्चभागैरपिस्तनः सएवंस्यांउदयंप्राप्नोतियोभूयान्सूर्याधिकगतिश्चसप्रतीच्यांपश्चिमस्यांउदेतिउद
यंप्राप्नोतियोभूयान्सूर्याधिकभागः लघुगःसूर्यादल्पगतिःसपरत्रपश्चिमस्यांदिशि अस्तंगच्छतियोभू
रिजवःसूर्याधिकगतिःचेत्सूर्याद्भागैरल्पःसप्राच्यांपूर्वदिशि अस्तंयाति इदंसूर्योक्तोदयास्ताल
तणंदैनंदिनोदयास्तौग्रहाणांप्रवहानिलवशेनपूर्वपश्चिमौवर्ततएव अत्रोपपत्तिःसूर्यादल्पोऽल्प
गतिश्चग्रहः सूर्यात्पूर्वराश्यंशेस्थितो अतःसूर्योदयात्पूर्वमेवतस्योदयः अतःकालांशात्अल्पांतरेणतस्य
पूर्वोदयःस्यात् यःसूर्यादधिकोऽधिकगतिश्चग्रहःसपश्चिमस्यामुदेतिविलोमत्वात् यःसूर्यादधि
कोऽल्पगतिस्तंग्रहंस्वकालसूर्योयतोयाति अतःपश्चिमास्तः योभागैरल्पोगत्याधिकःससूर्यंप्रतिगच्छति
अतोऽल्पत्वात्पूर्वमेवपश्चिमस्यामस्तोभवतिस्मुपपत्तिः अथोदयास्तनिमित्तकालांशानाह भास्करागनग
भवोगुणचंद्राभूभवोदिविसदस्तिपयोजात् प्राक्तनैर्गदिताः सप्तपाशाववक्रिणोभृगुविदोः त्रितिही
नाः ११ अजाचंद्रमार्यस्यग्रहाणामेतेकालांशाःस्युः भास्कराद्द्वादशभागाश्चंद्रस्यनगाभुवः सप्तदशभौ
मस्य गुणाचंद्राश्चयोदशबुधस्यभूभवएकादशगुरोः दिविसदोत्रयस्त्रयश्चतिपयः पंचदशमंदस्यप्रा
क्तनैः पूर्वाचार्यैरेतेकालांशानिगदिताः भृगुविदोः बुधशुक्रयोर्वक्रिणोः सतोःतेकालांशाः त्रिम्यएके
नहीनाः अत्रोपपत्तिः अत्रोदयास्तावलम्बेनकालांशैर्भवतिकालांशलक्षणोपायोयथा यद्दिनेग्र
हस्योदयोऽस्तोवाआकाशेतातनस्तद्दिनेसूर्यग्रहयोरंतरेलग्नमायांतरवल्लंकोदयैःकालःसाध्यःतावदि

काः षड्गुणणाभागाः स्युस्ते कालस्यांशा अतः कालांशा इत्यन्वर्थं नाम अत्र बुधशुक्रयोर्वक्रिणोः मन्दो
र्निर्वैके: नैः कालांशैस्तयोरुदयास्तौ भवत इत्युपपन्नं अथ भौमादीनां पातानाह खांबुधयः खयमाः
खभुजंगाः खांगमिता खदशाः क्रमशः स्युः पातलवाः ज्ञसितयोर्ध्रुवं भृग्वोर्मध्यमं चलकेंद्रवेहीनाः
१२ ज्ञसितात्भौममारभ्य ग्रहाणां पातस्य लवाः भागाः स्युः खांबुधयश्चत्वारिंशाङ्गागाः भौमस्याव
यमाविंशतिभागा खभुजंगाश्चशीतिभागागुरोः खांगमिताः षष्टिभागाः शुक्रस्य खदशाशतं नमित
भागाः शनेः बुधभृग्वोः पातांशा मध्यमेनाहर्गणोत्पन्नेन चं चलकेंद्रेण शीघ्रकेंद्रेण विहीनाः कार्य्याः अ
त्रोपपत्तिः मंदस्फुटो ग्रहः शीघ्रप्रतिमंडले भ्रमति विमंडलाश्रितः सन्निति तस्मान्मंदस्फुटादेव पातः सा
ध्यते इत्युपपत्तौ ग्रहः सपातः कार्यः अत्र विमंडलक्रांतिमंडलयोः संपातः पातः तत्र ग्रहस्य शराभावः
एवमत्र संपाते क्रांतिमंडलयोः शरपात एव पः स एव पातः एवं ग्रहाणां पातलवाः सिद्धाः पाठपठिताः
एवं पाताबञ्ज्ञाने विशराभावः एवं बुधशुक्रयोः पातलवाः शीघ्रप्रतिमंडलस्यैव पठिताः संतिते
ल शीघ्रकेंद्रभागैरधिकाः कृत्वा पठिताः अतः शीघ्रकेंद्रविहीना एते पाता मंदस्फुटग्रह पुनः पाताद्धु
रः मायश्चाग्रेपि वक्ष्यतीत्युपपन्नं अथ ग्रहाणां शीघ्रकर्णानयनमेकवृत्तेनाह ऊर्ध्वश्चाधिपुगा
स्थितो दलवत्पश्चेन्मध्ये पृष्ठे चलकेंद्रं चक्रविशुद्धमस्यभमिता ह्रैसंलवज्ज्यागतान् विंशाल्पच्चापेनेऊजा
ऊपमलाध्यीह्रद्धिभक्तेक्रमात द्वीनाद्यनितिरि भिनाग्रगणभवोगोज्याइनाद्राकृत्स्नः तिः १३ अथैरलानां च

खंडानांचयः स्यात् अत्रैकः द्वौत्रयः अथपंचत्वारः पुनानिचत्वारि अश्विनेद्वे एतानिषट्खंडानि
स्युः चलकेंद्रे चेत्षड्गुणं तदाचक्राद्वादशराशिभ्यः शुद्धं अस्यचलकेंद्रस्ययानिभानिराशयस्तानि
70 नाडीनामैवंकलवक्रागनात्गुणितंभोग्यखंडान् विगतापलब्धंनेनतदैकंपुनंकार्यंततः ऊर्जान्मंग
लमारभ्यऊर्ध्वमलाद्यौद्विभक्ते भौमस्यैकभक्तेबुधस्यद्विभक्तेमंद्रौरोअतभक्तेगुरुक्रस्यैकभक्तेत्रमा
तत्फलेनपतैकाऊनाःकार्याः शनिः अष्टादशभौमस्यफलेनहीनाः भौमस्यशीघ्रकर्णः इतिलाप्तंचद
शत्रुयस्यगुणाभ्रवसयोदशगुरोः गोत्वापकोनविंशतिः शुक्रस्य द्वात्रिंशद्भशापानेः एतैकाःस्वफलेन।
हीनासंतोयच्छेषंसाग्रहाणांज्ञाक्रांतिः शीघ्रकर्णःस्यात् अत्रोपपत्तिः अत्रकोटिज्यांत्यफलज्य
योः कर्कमृगादिकेशीघ्रकेंद्रेयोगांतरंकोटिज्याशीघ्रकेंद्रदोर्ज्याभुजः अनयोर्वर्गैक्यपदंकर्णः शी
घ्रमंतिमंडलेव्यासार्द्धे अत्रनदोर्ज्याकोटिज्यादिविधिर्नोक्ता अतःप्रतिराशिशीघ्रकर्णःसाधितः
शीघ्रफलखंडकंराशित्रयंप्रथमपदं शीघ्रफलोनंराशित्रयंद्वितीयं अतःषड्राशिमध्येपदद्वयमस्यैव
अतः षट्खंडान्येवकार्याणि शीघ्रकेंद्रान्साधितानितानिभवमितोत्रिज्यापरिकल्पभौमशीघ्रफलान्य
ज्यातः साधितानि ग्रहाणांपरमशीघ्रज्याभिन्ना अतोहिभौमशीघ्रपरमज्या ८९ यामस्यापातिखंडानि
नदेष्टग्रहपरमशीघ्रफलज्यासकाम्यतोबुधादीनांयमलाद्यादिभक्तान्युक्तं भौमस्ययथास्थितान्यभ

70A

कमितिउक्तं अनेनफलेनपरमशीघ्रकर्णाः यावद्धनीक्रियंतेनावदिष्टशीघ्रकर्णोभवंति परमशी
घ्रकर्णास्तत्रिज्यांत्यफलज्यायोगतुल्याः यथाभौमस्यांत्यफलज्या ८१ इयंत्रिज्यायुता २२१ यदित्रिज्या
यामस्यांपरमभौमगतुल्याः यथाभौमस्यांत्यफलज्या ८शीघ्रकर्णोयं२२१ तदेशायांभवतुल्यायां
किमितिजातः १८ अत्रभवमितत्रिज्यायांमतमितांत्यफलज्या ७ अतस्त्रिज्यांत्यफलज्यायोगेपरम१
शीघ्रकर्णोयंयुक्तः एवंत्रिज्यांत्यफलज्यांतरेपरमाल्पःशीघ्रकर्णः अत्रभौमस्यऊभक्तमितियदुक्तं
तेनसर्वत्रत्रैराशिकयोगेपृतिश्रुद्धे दयंपरमाल्पःशीघ्रकर्णः सचापुनः तत्साधितोग्रेयः पातःसत्रिज्याल्प१
१ शीघ्रकर्णोपुनर्हि भक्तः कार्यइतियुक्तं अयंत्स्यपामहदंतरंस्यात् त्रिज्याधिकेशीघ्रकर्णेनांत्य
अतःस्वांशूनाइतिच अयवानत्रापिचेद्विभक्तः तदाकिंचिदंतरःपातः सत्वस्पांतरत्वात्तदंगीकृते
यः अतोनदोषायइति एवमन्येषामपीति अतएवतहीनाः पतितिरित्युपपन्नं एवंशीघ्रकर्णोप्रसा
ध्येदानींग्रहाणांपारंसाधयति मंदस्पष्टस्वगात्स्वपातरहितात्क्रांत्यंशाकाः केवलात्कर्णात्त्रिज्यमा
हतो अपग्रुरोशेज्योचनाशाःपुनःस्वांचलता अस्मत्रौंगुलात्रिदिकपातःपातोमंदिकपाटसौत्रिज्ञःस्पात्कलि
कादिकःस्फुटतरस्ततस्त्वत्तनयापमः१४ स्वपातरहितान्मंदस्पष्टग्रहात्केवलाद्दत्तापनांशाक्रांतिभा

गाः साध्याः तैः स्थिरमेस्तयोर्विशाम्या भादृतागुणिताः ततः कर्णेनाप्ताभक्ताः अथ गुरोर्बृहस्पतेश्चेतर्ह
लोचनाम्यांशाभांशुनभंतः कार्याः असृजोभौमस्य चेतर्हिंश्यामाः शनः स्वांशाभ्रताः संतः पातोनग्रहो
यस्मिन्गोले अतद्दिक्कुमंगलादिकः शरः स्यात् अमौत्रिगुणाः कलादिकः स्यात् तेनकलादिनावाणेन
अथमोग्रहक्रांतिः संस्थिता एकान्यदिशोर्युक्तोनास्फुटतराभवतिस्पर्शः अत्रोपपत्तिः अत्रग्रहाणांप
ठितेशरकलाः शीघ्रकर्णाग्रस्थानीयाः शीघ्रप्रतिमंडलेमंदस्पष्टएवग्रहोभ्रमति तत्रैवतस्यपातः
अतोमंदस्पष्टात्पातयुतात्शरः साध्यइतियुक्तम् उक्तंचसिद्धांतशिरोमणौ मंदस्फुटोद्राक्प्रतिमंडले
हिग्रहोभ्रमत्यत्रचतस्यपातः पातेनयुक्ताद्गुणितागतेनमंदस्फुटात्तेविक्षनः शरोस्मादिति अ
त्राचार्येणपाताश्चलकेन्द्राः कृताः अतः पातरहितादितरं अत्रानुपातः यदिचतुर्विंशतिमितायां २४
क्रांतौपताः पठितशरकलाः तदेष्टायांग्रहक्रांतौकाइति अत्रलाघवार्थं स्वल्पांतरत्वात् अंगुलादिशा
स्योपयोगितात्सर्वेषांशराः पंचाशदंगुलोगृहीतः एवमिष्टग्रहक्रांत्यंशानांपंचाशत् ५० गुणाः चतुर्विं
शतिर्हरः यदिकर्णाग्रेऽंशेनशाचतुर्विंशतित्रिज्याग्रेकः एवंचतुर्विंशतिस्तयोर्गुणहरयोर्नाशोकृते
क्रांतिपंचाशद्गुणाः कर्णोहरः अत्रकर्णोऽपिभवमितत्रिज्यांशकल्पकृतोस्ति अतोऽयोनुपातः यदि
चतुर्विंशतिव्यासार्धेऽंशेनशाभवमितेकइतिएवंभवमितपंचाशद्धतोगुणाः चतुर्विंशतिर्हरः कर्णो

विश्वः अत्रसिद्धौ गुणहरौ हरेणायवनितेजानोगुणास्त्रयोविंशतिः अतः क्रांत्यंशकास्त्रियामाहृताः
कलांमाइति अत्र बुधशुक्रशनीनांस्वल्पांतरत्वात्समपर्वग्रहीताः गुणोपठितशरः पंचविंशतिः
पंचाशन्मितः कृतोस्मतोलोचनामाइति एवंभौमस्यममविंशात् अतस्तस्यस्वांज्यानाइति परमा
स्पष्टीचक्रकर्णोस्ततोह्यामाअपिकल्पात्रयेणैकमंगुलमनस्तिन्नः कलापः स्यात् एवमत्रनाडीमंडला
क्रांतिमंडलपर्यंतंदक्षिणोत्तरमंतरंक्रांतिः क्रांतिमंडलाद्ग्रहपर्यंतंशरः एवमुभयोः संस्कारः स्प
ष्टक्रांतिः नाडिकामंडलयोरंभतरेभवतिमुपपन्नं अथपंचांगायस्फुटग्रहतान्नेचेष्टदिनस्यमंदस्प
ष्टग्रहसाधनंकरोति वक्ष्यमाणंतिथिपदगतंतद्दिनस्योनकेंद्रंस्यात्तत्स्वल्पंत्वभिमतदिनेब्राकेंद्रो
कगम्या तस्मात्प्राग्वच्चलफलमिदंचालितंस्पष्टवेदेव्यस्तंदत्तंस्फुजफलभाक्स्यात्ततोवामंपारा
यं ५ तिथिपदेपंचांगेगतंवर्तमानंयद्धुवकात्तायंतद्दिनेनद्युग्रहस्योनंकेंद्रंत्रिनेपैरिन्याटिकंस्या
त् ततस्वभिमतेइष्टेदिनेस्वशीघ्रकेंद्रोभक्तगतगम्यदिनाहतगुभक्तेविम्यादिवधिनाचालनीयं
तस्मात्शीघ्रकेंद्रात्सर्वोत्कशीघ्रफलंसाध्यं इदंचालितस्पष्टग्रहव्यस्तंपनंचेन्नदाअरुणं अरुणंचे
तदापनंदेयंसग्रहोमंदस्पष्टोभवति तस्माद्धारायंसाध्यमिति अत्रोपपत्तिः प्रसत्तंविलोमवि

पिनैवमुगामा अथनतांशानाह यदि प्राक्त्रिभेणावर्जितात्संगुणात्पश्चिमे स्वेटतोऽपमात्तयोः
72 संस्कृतिर्नतलवाः १८ प्राक्संवैदयस्तमायनेराशित्रयेणहीनात्पश्चिमोदयास्तमायनेराशित्रय
युतात्स्पष्टाद्दृग्ज्यक्रांतिः साध्यामात्तांशैः संस्कृतास्ततनतांशाः स्युरिति स्पष्टः अथदृक्कर्मांसाधयति ष
ट्पैलाष्टनवांकस्यदिनिजाः स्वेडानिकायंनतांशमांशाप्रमस्वेडकैसमगातोच्छिष्टांशघातायु
ते भाशाल्पारविदृच्छांगुलदृनेलिप्ताग्रेहेनाननतोपोषोः स्वाणीमभिन्नभिन्नदिशिामव्यक्तेपरे दृग्ग्र
हः १९ पनानिस्वेडानितनांशानांपोदपामांपास्तानल्पवेडानामेकांकायंनननस्तान अयानस्वेडपोष
भागयानातद्दशमांशेनयुतंपाशेंगुलगुणितंद्वादशभक्तं लिप्ताद्दृक्कर्मकलाभवंति ताःकल्याः
स्पष्टेग्रहेयनस्वर्णंवादेयाः यामनतांशायोरेकदिकेयनंभिन्नदिकेत्रणामिति पश्चिमोदयास्तमा
यनेव्यस्तमिदंदृग्गहः दृक्कर्म्मदत्तोग्रहः स्याकाशेदृक्कमोचरोभवतिस्पष्टः अत्रोपपत्तिः ग्रहो
यस्मिन्नाशपाद्यवयवेवर्तते संक्रांतिमंडलस्योराश्याद्यवयवोयदाक्षितिजेउदेतितदैवग्रहस्यनो
दयः ग्रहस्यविमंडलेऽवस्थितत्वात् पारनस्येनांतरेणग्रहः क्षितिजात् उन्नमितोनमितोवाभ
वतितदंतरस्यदृक्कर्म्मसंतापनोन्वपंनामदृपाः कर्म्मतावतांतरेणग्रहोदृग्गोचरोभवति तद

72A

पिंडकर्म द्विविधं आपनयमावर्तजं चेति यतः शरः स्वनिजपवनासिकदंवाभिमत्वनात् अतश्च सि
द्धांतशिरोमणौ ग्रहक्रांतिवृत्तग्रहस्थानविंबूपदास्थात्कुजेनोत्तदृशावेचरोयम यतः स्वेपुण्णोत्तिप्प
नेवास्यतेवाऽजातेनदृक्कर्मत्वेरोदयात्ते १ कृतेनैववाणः कुजेसौकदंवोन्मुखत्वस्तस्मन्नवेषणांतामने
च द्वियाम्यापनंचावर्तजं तेन नकर्मद्वयप्रपंचः पुनः सविविरच्यते २ एवमत्रग्रहादग्रतस्त्रिभेनरेदृक्कर्म
णः पदमनात्पूर्वस्यांत्रिभहीनः पश्चिमस्यांत्रिभयुतकृद्ध इति नक्षत्रनतांशाज्यानोन्नपातः पदिउन्नतज्या
कोटीनवज्याभुजमत्तदापारकोटीकइति दशभागोनवानवांशाल्पकल्पतजीवाः स्वस्योन्नतज्याभक्ताः
मावयवा अतो द्वादशभिः सवर्णिताः अन्नपातोशारः कलात्मकः अत्रांगुलात्पोरहीनोऽनः उन्नतिमव
र्णितः कृतावेडजनिपठितानि नत्रथयमेवेडंप्रतीत्पर्पसाध्यते दशानलनतांशानोज्या २१ इयमेव
षट्त्रिंशत्पाताामवर्णिता ७५६ उन्नतांशाज्यपानया ८२८ भक्ताज्ञातमाद्यावेडं ९ एवमन्यास्वपिमध्ये
न्नपातः यदिदशभागेरेकं खवेडं तदेष्टभागैः कि मितिफलम्मतं गतखेडसंकार्येनस्वपारोगुणोव
तेनेखंडानिद्वादशगुणानि अतो द्वादशहृतः अतो रविदृक्छ्रांगुलहृतमिति यनणौपपत्तिर्यथाउ
त्रमितेऽत्रणंनमितेयनमिति यतः स्वस्वस्तिकानक्रांतिवृत्तस्ययत्रोन्नमवनंतहिग्रहस्थापितितिजा

७३

73

त्वमतंभवतितस्माद्दृते अत्ररिक्तेऽत्राप्यसिद्ध्युपपत्ते अथोदयास्तयोः कालज्ञानमाह कल्पोल्पोरविरर्केद्दक्वाव
चरन्यअलग्नंतयोर्मध्येसुर्चटिकाश्च एवंवर्जिताः पश्चात्सचक्रार्द्धयोः षड्भाः कालग्नंतयोर्मध्येसुर्चटिकाश्च एवं
वर्जिताः पश्चाचेत्सचक्रार्द्धयोः षड्भाः काललवाश्चमीभिरधिकैर्गम्योस्तद्दनैर्गतः प्रोक्तेभ्योभ्यधिकैर्गतः सम्बद
योस्तनैस्तुगम्योभवेत् १८ अर्कः सूर्यः दृक्वावरोहक्कर्मदत्तोग्रहः अनयोर्द्वयोर्मध्येयोऽल्पः सरविः वल्पः अ
धिकोलग्नं तयोर्लग्नार्कयोर्मध्येभुक्तभोग्यादिविधिनाघटिकाः साध्याः पश्चिमोदयास्तसाधने सचक्रार्द्धयोः षट्
राशियुतयोर्लग्नार्कयोर्घटिकास्ताः षड्गुणाः इष्टकालभागाः स्युस्तैरिष्टकालांशैः प्रोक्तकालांशेभ्यः चंद्रशुक्रयो
स्त्ववक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतेभ्योऽधिकैरस्तोगम्योस्तनैर्गतः उदयस्तअधिकैर्गतोस्तनैर्गम्यः अत्रोपपत्तिः प्र
त्यक्षसुगमा अथदिवसानयनम् खाभ्राग्निविनिघ्नाः कथिते इष्टकालभागांतरस्य कलिकारविभोदयाभा
नन्मममेनयस्तोयजरीनराश्मायोगेनवक्रिणिदिनान्युदयास्तयोस्त्व १९ कथिताः सर्वोनाइशाइदानीमा
नीतः येकालांशास्तेषांयदंतरं तस्यकलिकाखाभ्राग्निभिर्विनिघ्नाः शतत्रयगुणाः ततोरविभोदयेनसूर्याधि
ष्टितराशेः स्वदेशोदयेनभक्ताः परतः पश्चिमोदयास्तसाधने तत्सप्तमोदयेनभक्ताः कार्याः ततोजवांतरे
णग्रहरविगत्यंतरेणभक्ताः वक्रिणिग्रहेगतियोगभक्ताः सन्त्यः उदयास्तयोर्दिनानिस्युरित्यर्थः अत्रोपप
त्तिः पटिउदयास्ताभिः राशिकल्माः १८...लभ्यंतेनदाकालांशांतरकलातुल्याप्राभिः किं एवंकालांशान्तर

73A

कलानामष्टादशशतानि गुणाः उदयास्तयोर्हरः अत्रोदयास्तानि संततोऽभ्यः षड्हरः एवं गुणो षड्गते जाता त्रिंशती
गुणः अनयोरंतरत्वाभ्यामग्निभिर्विनिहिता इति पश्चिमस्यां समाप्तोदयादेवानुपातः यदि गम्यं नरकलाभिरेकं दिनेन
दाभिः किमिष्यते जवांतरा मा इति वक्रिणि गतियोगं विनांतरं नरं निसप्य स्पनो गतियोगाया इति एवमुदयास्त
दिनानि स्युरस्तमुपपन्नं अथ चंद्रशुक्रोदयास्तयोरंतरमाह स्यात्तवाध्यामिग्नि दयांतरं भविहंते स्वर्णां एयूनो
दये पत्नं संस्कृतकर्मलवनः प्राणांशासंस्कारिताः एवौं काभ्यश्च चंद्रयोः तूणालवाः स्पष्टाभगोन्नोनिता द्वाभ्यां
तैरुदयास्तदृष्टिसमतास्पालव्दिनैषामयाः २ पानत्रयस्पोदयस्यवपदं तत्रं तन्नभैः सप्तविंशात्याविंशोह्रते भ
तेसयम्फलं स्यात् तत्र नत्रदयादयिके उदयेयनं ऊनेऽनृणं अनेन भागादिफलेन संस्कृत इक्कमंभा
गेभ्योयः प्राणांशाः पंचमभागाः तेन एवौं कानवद्दादशमिताः शुक्रचंद्रयोः कालांशाः संस्कृतायनांशेनेन
स्पष्टाः स्वःभगोः शुक्रस्पष्टाभ्यां विहीनाः कार्याः तैः कालांशैः शुक्रचंद्रयोरुदयास्तदृष्टिः समतास्यात् ए
षामयालदिनावर्तमानवदनाम वक्तोक्ततीनां अतो चमूलमस्पलयिरेववामनेति सिद्धं अथागस्त्योद
यास्ततानमाह पलभाष्टगुणाव येनसंयुताः गजशैलावसुरवेचरालवाः इहताव तिभास्करे कुमायद
जोस्तंसदयंचगच्छति २१ अतभाग्यष्टगुणाभागाः स्पस्तैर्भागैर्गजशैलाश्चष्टसप्ततिस्तावसरवेचराश्चए

नवतिः युक्ताः कार्य्याः तल्लग्ने सूर्येसति क्रमात्तत्र दृग्योगस्योऽस्तमुदयं वा गच्छतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिः अगस्त्यध्रु
वः सप्ताशीतिभागाः आयनदृक्कर्म्मसंस्कृतास्तथास्य कालांशा द्वादश एवं तेत्रांशाः स्तनायकादशसप्ताशी
त्यंशोयुक्ताः ९८ एतन्मितेसूर्येउदयः अस्तेव्यस्तायनदृक्कर्म्मसंस्कृतध्रुवभागाः ८४ तेत्रांशैरूनाजाता
७६ एतन्मितेसूर्येऽस्तः इदं निरक्षदेशोद्भावेन अक्षदृक्कर्म्मकर्तृयुज्यते नयथा शारस्य महत्वात्ध्रुवकल्पनेन
स्फुटाः स्फुटक्रान्तिज्ययोश्चराद्ययोरित्यादिविधिना एकांगुलात्पलभायात्षष्ठोभागाअस्यपंनेनततोनयानः यथैकां
गुलपलभया अष्टौभागास्तदेष्टपलभया किमिति अत्रपलभायाअष्टौगुणोरूपंहरः अतः पलभाएवयोनसं
युक्ताइत्याद्युपपन्नं २१ अथग्रहस्यनित्योदयास्तज्ञानमाह खेचरोर्कान्तकालेनसषड्भार्कतोयोधिकोऽर्कतोनिश्यु
देतीहसः अन्तमेत्यन्यथायोविपर्ययः क्रमात्सर्वपश्चात्परदृक्कर्म्मभाक्रमग्रहः २२ सूर्यास्तकालेयोग्रहःसष
ड्भसूर्यादधिकः अथवाकेवलादर्कोनः सूर्यात्स्वल्पः सनिशिरात्रावुदेति अन्यथोक्तवैपरीत्येरात्रौग्रहोस्तमे
ति सग्रहाक्रमात्सर्वपश्चात्परदृक्कर्म्मभाक्विधेयः इति अत्रोपपत्तिः ग्रहोदयेग्रहतुल्यंलग्नंसूर्यास्तेसषड्
भार्कतुल्यमदपलग्नं केवलार्कंतुल्यमस्तलग्नं अतः सषड्भार्कान्नग्रहेऽधिकेरात्रौग्रहस्योदयः केवलार्कान्न
ग्रहस्तत्रतिप्रमदं उदयास्तयोःकालज्ञानार्थंदृक्कर्म्मदत्तोग्रहःकार्य्यः अथोदयास्तकालेरात्रिगतघटिकाज्ञान

माह उद्गमेयानकालः खगान्तस्तत्वेषड्भयुतात्स्वषड्भार्कभोग्यान्वितः युतमध्योदयोस्योद्गमोस्तेभवेद्राश्यिया
नोयतनकालखेटान्स्फुटः २६ उदयेस्तनिग्रहाद्भलाकालः स्याप्यः अस्तेचषड्भयुताद्ग्रहाद्यानपवकालःस्या
प्यः षड्भसूर्यस्यभोग्यकालेनयुतः ततोमध्योदययुतःकार्यः एतावान्युतकालः ग्रहस्योदयेऽस्तेवाता
त्रेगतोभवति तात्कालिकाद्ग्रहानरस्तमादिविधायमकालःसाध्यः स्पष्टःस्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः सर्वंप्र
तिपादितेव चंद्रस्यसकृत्प्रकारार्थंविशेषंवदति इंदोस्तगोपलाश्चोनःकार्योपप्रतिनाडिकं युक्तोद्वि
द्वियलैर्युःस्पष्टः किंस्यात्तात्कालिकेंदुना २७ चंद्रस्यकालश्चेत्तगोपलैर्नवपलैराश्चऊनः उदयेस्तेक्रमेणाका
र्यः प्रतिघटिकांपलद्वयेनयुतः द्विगुणघटीतुल्यैःपलैर्युतःस्पष्टःकालःस्यात् तात्कालिकचंद्रात्पु
नःकालःसाध्यइतिप्रयासेनकिंप्रयोजनमिदं१ अत्रोपलब्धिरेववासना दैवज्ञवर्य्यस्यदिवाकरेस्यहतेन
मल्लारिसमाह्वयेन कृतौकृतायांग्रहलाघवस्यखगोदयास्तानयनेसमाप्तम् ॥ इतिश्रीगणेशदैवज्ञकृतग्रह
लाघवस्यटीकायांश्रीमल्लारिदैवज्ञविरचितायांउदयास्ताधिकारोनवमः ॥ अथग्रहच्छायाधिकारोव्याख्या
यते यागहष्टिकर्मंखेचरस्ततोल्पकोस्तान्युष्टश्चदृपपद्गहखेचरभोग्यकालः लग्नेनयुतविवरोदययुग्रस
याताः स्यात्तत्खेचरस्यसितगोर्यदिगोपलोनः१ दृग्वर्शकर्मदतोग्रहदृष्टकालीनलग्नाद्यदाल्पः अस्तात्समम
ग्नाद्यदाधिकःस्यात्तदातत्समयेग्रहोदृश्यइदृष्टकालः ततर्भकयुग्मयोदयपक्ककार्यः ग्रहस्योदयात्युगात

कालाः स्यात्चंद्रस्यचेन्नदिनंवपलोनःकार्यः अत्रोपपत्तिरतिसुगमा अथदृक्पग्रहच्छायासाधनमाह जि
नाग्रोन्नभाग्नांगुलमपशातोनेनतच्चरंस्फुटंसंस्कृत्यातोदिनमथावगम्यघ्रुविगमात् प्रभायंसंसिद्धेदयावच
रभादेर्निशिगतंध्रुवेयारादीनांप्रतिपविगमंत्र्यंपंत्रवपातः२ अंगुलादिकःशरपलभागुणःचत्वारिंशति
भक्तःकार्यः अनेनपलभात्मकफलेनचरंशरफलवदैकाम्यशोलेप्युक्तोनंस्फुटंस्यात् अतअराहिनमानंसा
ध्यं अथग्रहस्यप्रगतमानीयच्छायायंत्रेसाधितं इदानींइष्टेच्छायांशेप्रगतहारेणावत्समाणारीत्याराविगतं
साध्यमित्याह अथेतिस्वचरभादेर्गंहस्यच्छायायंत्रभागेभ्यः निशिगतंरात्रिगतंचघटिकादिकंस्यात् कथं
पुनःप्रभादितानंस्यादित्यतआह ध्रुवेइति आरादीनांभौमादीनांप्रतिपरिशमंच्छायातानेयंत्रवशतोव
त्समाणारीत्यास्यात् अत्रोपपत्तिः अत्रचरंशरसंस्कृतस्यएकांतिनःसाध्यं तत्केवलक्रांतितएवावेड
कैःसाधितं अतोद्दिमध्यस्यएक्रांशोरंतरंशरएवतस्मात्चरंसाध्यंतस्तवंचरेसंस्कार्यंस्यएक्रांतिनः कृतं
चरंभविष्यति अतोत्रपातः यदिद्वादशाकोटिउपलेभाभुजातदाशरतत्सकोटौकइति अत्रशरोंशो
नःकालायंत्रयंगुणःएवंजाताःकालांशास्तावंतएवासवःतेषट्भक्ताःपलानि एवंशरस्यद्वादशषट्
वानोहरःत्रयंगुणःगुणहरौगुणेनापवर्त्यजातोहरःअत्रविंशतिपलभागुणोस्त्येव अतोजिनाभ्रेत्याप्रुप
पन्नं अथजलादौग्रहस्यप्रतिविंबाच्छायांधीयंत्रेणसाधयति यद्येत्जलादौप्रतिविंबिनंवावेटंदृशोचो

75A

प्र

गणयेच्चलंबां ततलंबपातप्रतिबिंबमध्यं दृग्गोच्चमुच्यते सूर्य हतं प्रभा स्यात् इ जलादर्शादोर्ध्व दृष्टिविंतप
दोनदृग्गोच्चैस्तत्तल्ला दृक्कार्य्यं तंलंबांगाणयेत् एवं लंबपातप्रतिबिंबांतरमप्यंगुलादिगणनीयं तत्तु सूर्य
हतं द्वादशगुणं दृग्गोच्चैनांगुलानि दिकेन भक्तं ग्रहस्य छाया स्यात् प्रतिबिंबं तन्नैवेति चांशाट्टेन तत्री पादिये
चढि ग्रहो ततांशोभ्योपं चलबोत्य क्रांति लवामाद्यनेन कर्णं प्रतिसाध्य ततः कर्णार्कवर्गविवरात्पदमि
ष्टभे तिछायां माधयेदिति विधानांतरं सूचयति अत्रोपपत्तिरेकानुपातेन यदि दृग्गोच्चतल्यायां कोटौ
लंबयातप्रतिबिंबांतरभुभुजा तदा द्वादशकोटौ केति छाया स्यादेवेति सुगमा अथ ग्रहस्य द्यु ग
तकालं माधयेव दति ज्ञात्वानमानात्त्रियातनाडीकालविपात्तयित्रैराशिकैः दृष्ट्प्रभादेर्यतो
ग्रहस्य साध्य इष्टे दोर्यदिगोपलाप्यः ५ अत्र मानात्स्थूलत्वेन रात्रौ गतघटी ज्ञात्वा नाक्षिकग्रहात्कथि
तस्य च रादे ईष्टछायाप्रदितत्र ग्रहस्य सूर्यवद्युगतः कालः साध्यः चंद्रस्य चेतर्हि नवपलैः सहितः
कार्य्यः स्वपग्रहोदयेदिनशेषरात्रिगततानं साधयति प्राग्दृक्कृत्ववचरांगभाच्चभानोस्त्योर्कत्वपरस्त
नुतदंतः कालः माग्भोदयेद्युशेषोरात्रौतः क्रमशोदृद्वेत्य युष्टेय पूर्ववत् दृक्कर्मंदतं ग्रहस्य षड्
सूर्ययोर्मध्येऽस्योरविः अन्यत्र तत्र पतदंतरेयः कालः स ग्रहोदयसमयेद्युशेषो वा रात्रौ स्यात् क्रम
शइति ग्रहेसषड्सूर्य्यांवत्येद्युशेषः अधिके रात्रौतः स्यादित्यर्थः अथास्मात्कालाद्रात्रिगतमाह·

76

तेनोनोयसहितैर्ग्रहयुयातःस्यात्कांतमपकृतोतिरिप्रयातः चेद्गलावोवमितवशेषतोल्पपुष्टंहिग्रंन
स्समपलपुस्विपुक्रस्फुटःसः ६ तेनयुयोषत्ताग्रहयुयातः अनः रात्रिगतोनसहितः सनस्सूर्यास्ताद्रात्रि
गतकालःस्यात् चेद्रस्यचेत् अवमानतानरात्रिगतंयावदस्यमयिकंस्यानावदेवहिगुणंपलात्म
कंस्यानैःपलैःसकालेस्ताग्रेदमः प्रवांयिकस्प्रेटन्विनःस्फुटःकालोभवतिमर्यः अत्रोपपत्तिःप्रत्यतस्
गमा ६ दैवज्ञवर्यस्यदिवाकरस्यसनेनमल्लारिसमाह्वयेन कृतोकृतायांग्रहलाघवस्यविटप्रभायान
यनाधिकारः १ इतिश्रीमद्गणेशदैवज्ञकृतग्रहलाघवस्यटीकायांश्रीमल्लारिदैवज्ञविरचितायांछाया
धिकारोनामदशमः १ अथनक्षत्रछायाधिकारोव्याख्यायते तत्रादौनक्षत्रध्रुवानाह दामादष्टच
स्फुर्छंनागजरामानंदाब्धयोहग्रसाः षट्नकांपुगावेचरारमनवास्त्रामानवार्काःक्रमात् भाग्यादष्ट
पुगेंस्वोत्तनिष्पयः स्वात्यष्टयोसाध्रुवास्यष्टाजागजभोम्रवीरविहशाः सिद्धाम्बिराःखत्रिदिक् १ मूला
न्सुर्हिजिनाः शराष्टगुगाहशाः कंगाश्विनोऽस्रेयुहस्वाणार्वांगिरसाष्ट ॥

७६